

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕ СОТТАЛҒАНДАР АРАСЫНДА ЭКСТРЕМИЗМ МЕН ТЕРРОРИЗМНІҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Зауреш Турганбаевна Абдукаримова

Заң ғылымдарының кандидаты, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының доценті; Тараз қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: zau-2002@mail.ru

Айжан Баубериковна Бауберикова¹

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің «Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасының аға оқытушысы; Тараз қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: bauberikova@mail.ru

Серик Айтбекович Умбетбаев

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы АҚ Ғылым департаментінің маманы; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: serik-usirbekov@mail.ru

Аннотация. Аталған мақалада қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі сотталғандар арасында экстремизм мен терроризмнің алдын алу проблемаларын зерделеуге бағытталған қылмыстық заңнама нормаларына талдау жүргізіледі. Мақалада экстремизм мен терроризмнің алдын алу осы бағыт бойынша жұмыстардың тиімділігіне бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар жиынтығына негізделген деген гипотеза расталады.

Нәтижелер елдегі экстремизм мен терроризмнің алдын алу мәселелеріне көп көңіл бөлінетінін көрсетеді. Экстремистік және террористік сипаттағы баптар бойынша қылмыстардың жалпы төмендеуі байқалады. Дегенмен де, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару жүйесі органдарының жұмысын жақсарту қажет. Ел азаматтарының қылмыстық-атқару жүйесіне қатысты сенімсіздігі және ел азаматтарының түр-мелердегі экстремизм мен терроризмнің алдын алу шеңберінде мемлекет қабылдайтын шаралар туралы сенімді деректер алуға деген мүдделілігіне де байланысты.

Біздің талдауымыз түрмелердегі экстремизм мен терроризмнің алдын алу мақсаты екі бағытта жүзеге асырылатынын көрсетті: экстремистік және террористік сипаттағы баптар бойынша сотталған адамдар тарапынан сотталғандарды радикалдандыруға жол бермеу, екінші жағынан экстремизм мен терроризм үшін сотталғандарды әлеумет-тік оңалтуға және радикалды идеологиядан бас тартуға бағытталған арнайы іс-шара-ларды қолдану.

Ескерту келесі кезеңде және жазадан кейін болатынын түсіну керек. Жазаны өтеу кезеңінде қылмыстың алдын алу, кінәні өтеу, ауыртпалықтарды көтерунегізгі болып та-былатын кезде, үлкен қиындықтармен бірге келеді, өйткені әртүрлі әсер ету құралдарын біріктіру қажет. Соңғы жылдардағы зерттеулер көрсеткендей, және біздің зерттеуіміз-де түрмелерде экстремистік идеологияға тарту туралы ақпараттың болуы, түрмеде бол-маған азаматтарды экстремистік идеологияға тарту сияқты маңызды екенін растайды. Мұның бәрі қылмыстық-атқару жүйесі тарапынан ашықтық пен ақпараттандыру, қыл-мыстық-атқару жүйесі үшін кадрлар даярлау, алдын алу тетігінің әлеуетін пайдалану, сотталғандардың құқықтарын сақтау және демократиялық құндылықтарды ұстану сияқты аспектілерді күшейтуді талап етеді.

Түйінді сөздер: терроризм, экстремизм, қылмыстық-атқару жүйесі, сотталғандар, қылмыстың алдын алу, түрмелер.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ПРОБЛЕМЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ЭКСТРЕМИЗМА И ТЕРРОРИЗМА СРЕДИ ОСУЖДЕННЫХ В УЧРЕЖДЕНИЯХ УГОЛОВНО- ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Абдукаримова Зауреш Турганбаевна

Кандидат юридических наук, доцент кафедры Гражданского права и процесса Таразского регионального университета им. М.Х. Дулати; г.Тараз, Республика Казахстан; e-mail: zau-2002@mail.ru

Бауберикова Айжан Баубериковна

Старший преподаватель кафедры Уголовного права и процесса Таразского регионального университета им. М.Х. Дулати; г.Тараз, Республика Казахстан; e-mail: bauberikova@mail.ru

Умбетбаев Серик Айтбекович

Специалист департамента науки АО Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу»; г.Астана, Республика Казахстан; e-mail: serik-usipbekov@mail.ru

Аннотация. В данной статье проводится анализ уголовного законодательства с целью изучения проблем предупреждения экстремизма и терроризма среди осужденных в учреждениях уголовно-исполнительной системы. Подтверждается гипотеза о том, что предупреждение основано на государственных и общественных мерах для эффективной работы в данном направлении.

Результаты указывают на высокий уровень внимания к вопросам предупреждения экстремизма и терроризма в стране, с общим снижением преступлений данного характера. Однако органы уголовно-исполнительной системы Казахстана нуждаются в улучшении, вызывая недоверие граждан и интерес к получению достоверной информации о мерах предупреждения в тюрьмах.

Анализ также показывает, что предупреждение экстремизма в тюрьмах осуществляется через два направления: предотвращение радикализации осужденных и социальная реабилитация, включая отказ от радикальной идеологии.

Важно отметить, что предупреждение следует за наказанием, представляя собой вторичную меру. Однако это связано с трудностями, так как требует сочетания различных средств воздействия. Исследования последних лет подтверждают, что информация об экстремистской идеологии в тюрьмах и ее влиянии на граждан вне тюрем также критически важна.

Для усиления эффективности уголовно-исполнительной системы необходимы улучшение прозрачности, информирование, подготовка кадров, использование превентивных механизмов, соблюдение прав заключенных и приверженность демократическим ценностям.

Ключевые слова: терроризм, экстремизм, уголовно-исполнительная система, осужденные, профилактика преступлений, тюрьмы.

PROBLEMS OF PREVENTING EXTREMISM AND TERRORISM AMONG CONVICTS IN INSTITUTIONS OF THE PENAL ENFORCEMENT SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abdukarimova Zauresh Turganbayevna

Ph.D. in Law, Associate Professor of the Department of Civil Law and Process at Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty; Taraz c., Republic of Kazakhstan; e-mail: zau-2002@mail.ru

Bauberikova Aizhan Bauberikovna

Senior Lecturer at the Department of Criminal Law and Process; Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty; Taraz c., Republic of Kazakhstan; e-mail: bauberikova@mail.ru

Umbetbayev Serik Aitbekovich

Specialist of the Department of Science of JSC national center for advanced training «Orleu»; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: serik-usipbekov@mail.ru

Abstract. *This article examines criminal legislation norms focused on addressing extremism and terrorism issues within the penal enforcement system. It confirms that prevention strategies rely on a combination of state and public measures for effectiveness.*

Results indicate significant attention to combating extremism and terrorism, with a general decline in related crimes. However, the penal enforcement system in Kazakhstan requires improvement, given the public's distrust and the demand for reliable information on state actions against extremism and terrorism in prisons.

The analysis reveals a dual approach to preventing extremism and terrorism in prisons: halting the radicalization of convicts and implementing special measures for social rehabilitation, promoting a rejection of radical ideology.

It emphasizes that prevention is secondary to punishment, posing challenges during the sentence-serving period, where a blend of diverse influence methods is necessary. Recent studies, including our research, stress the importance of information about extremist ideology involvement both within and outside prisons. Strengthening transparency, information dissemination, personnel training, utilizing preventive mechanisms, respecting prisoners' rights, and upholding democratic values are crucial aspects for the penal enforcement system.

Keywords: *terrorism, extremism, the penal system, convicts, crime prevention, prisons.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_168

Кіріспе

Қазіргі уақытта терроризм мен экстремизм ең қауіпті және болжанбайтын әрекеттердің біріне айналды. Осыған байланысты қылмыстың алдын алу маңызды, оның ішінде қылмыстық-атқару жүйесі ерекше орын алады.

Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасы қылмыстық-атқару жүйесіндегі басымдықтарға: «Жазаларды орындау мен өтеудің тәртібі мен шарттарын реттеуді және қылмыстық-құқықтық реттеудің өзге де шараларын жақсарту, сондай-ақ сотталғандардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды күшейту мақсатында қылмыстық-атқару заңнамасын, оның ішінде оны жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттарға жақындату жолымен одан әрі жетілдіру талап етіледі»².

Қазіргі уақытта Қазақстанның пенитенциарлық мекемелерінде экстремистік және террористік қылмыстары үшін сотталғандар мен деструктивті діни ағымдардың ықпалына түскен адамдар арасында діни экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде. Елдің мемлекеттік органдары жалпы терроризм мен экстремизммен тиімді күресуде, заңнама қазіргі заманғы сын-тегеуріндерге жауап бере отырып дамуда. Соңғы 20 жылда Қазақстан «түрме тұрғындарының» санын қысқартуда, «түрме синдромының» жойқын

салдарын еңсеруде айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Бас бостандығынан айыру орындарында ұсталатын адамдардың саны 2,5 есе қысқарды (2002 ж. - 88 мың, 2021 ж. - 34,8 мың). Қазір «түрме тұрғындарының индексында» Қазақстан 3-орыннан (2002 жылы) 98-орынға (2020 жылы), 86-орынға (2022 жылы) көшті³. Сонымен қатар, қамақта ұстаудың сапалы жағдайларын дамыту бойынша да айтарлықтай жұмыстар атқарылды: «сотталғандар үшін тамақтану нормалары 40% - ға ұлғайтылды; сәлемдемелер мен сауқаттардың салмағы (14-тен 20 кг-ға дейін) ұлғайтылды, өзімен бірге рұқсат етілетін, сәлемдемелерде, сауқаттарда, бандерольдерде алуға және мекеме жанындағы дүкендерде сатып алуға рұқсат етілетін заттардың тізбесі кеңейтілді; қажетті өнімдер мен тауарларды сатып алу үшін «электрондық дүкендер» енгізілді; сотталғандардың өтініштерін электронды түрде сотқа, прокуратураға және сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметке, мекемелердің әкімшілігін айналып өтуге арналған арнайы терминалдар орнатылды. Жалпы іздестіру іс-шараларын өткізу бойынша талаптар қайта қаралды. Енді олар құқық қорғаушылардың, прокурорлардың міндетті қатысуымен және бүкіл процестің бейнежазбасымен жүзеге асырылады. Туыстарымен бейне келіссөздер енгізілді, сол арқылы әлеуметтік пайдалы байланыстар сақталады. Азаматтардың қызметкерлермен байланысын барынша азай-

² Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы Жарлығы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

³ Индекс тюремного населения [Электронный ресурс]: Режим доступа: свободный. URL: www.prisonstudies.org/info/worldbrief/wpb_country.php?country=169 (Дата обращения: 18.05.2023)

туға мүмкіндік беретін саусақ ізі бойынша келуді автоматты түрде тіркеуге және есепке алынғандарды сәйкестендіруге арналған биометриялық терминалдар орнатылуда»⁴.

2022 жылғы 1 шілдеден бастап тергеу изоляторларының медициналық қызметтері Денсаулық сақтау министрлігінің қарамағына берілді, ал 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап барлық медициналық мекемелер денсаулық сақтау министрлігінің қарамағына берілді. Сандық жағынан бұл 1557 бірлік медицина қызметкерлері. «Бұл олардың тексерудің, диагностиканың және емдеудің заманауи әдістеріне қол жеткізуін қамтамасыз етуге мүмкіндік берді, сонымен қатар медицина қызметкерлерінің мекеме әкімшілігінен тәуелсіздігі қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің тәрбие қызметтерінің құрылымына сотталғандармен теологиялық және оңалту жұмыстарын ұйымдастыру, мүдделі ведомстволардың – Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, жергілікті атқарушы органдардың, сондай-ақ азаматтық қоғамның, діни қызметкерлердің, үкіметтік емес ұйымдардың үйлестіру және бірлескен қызметі бойынша мамандар лауазымдары енгізілді» [1, 23-25 б.].

Алайда, осы саладағы жетістіктерге қарамастан, белгілі бір проблемалар бар. Олар, ең алдымен, бір жағынан сотталғандардың арасында экстремистік идеологияларды таратпауды қамтамасыз ететін шаралар қабылдау қажет екендігі мен байланысты, екінші жағынан олардың құқықтары сақталуы және қорғалуы керек.

Материалдар мен әдістер

Қылмыстық атқару жүйесі мекемелерінде экстремизм мен терроризмнің алдын-алу мәселелерін толық және объективті зерттеуге мүмкіндік беретін жалпы әдістер қолданылған. Сонымен қатар автор үш өзара байланысты мақсатты көздейтін эмпирикалық және теориялық әдістерді қолданған: біріншіден, үкіметтік емес ұйымдар мен құзырлы органдармен жүзеге асырылатын, нормативтік және стратегиялық құжаттарды анықтау және тәжірибелік тұрғыдан баға-

лау; екіншіден, бас бостандығынан айыру орындары туралы қолда бар сандық статистикалық және сапалық деректерді жинау және тұжырымдау; үшіншіден, түбегейлі өзгерістерді талап ететін проблемалық аймақтарды анықтау және жою үшін жағдайлар жасау. Сонымен қатар, Қазақстанда экстремизм мен терроризмнің алдын алудың барлық аспектілерін кешенді және терең бағалауға мүмкіндік беретін сандық және сапалық деректерді тұжырымдамалауға мүмкіндік беретін деректерді параллельді талдау әдісі қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Сотталғандар арасындағы қылмыстың алдын алу сотталғандардың жалпы және кәсіптік білім деңгейін арттыруды, жазаны өтеудің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайларын жақсартуды, сотталғандарға медициналық қызмет көрсету сапасын арттыруды, тәрбие жұмысын жүргізуді, өндірісте жұмыс орындарын беруді және басқа да шараларды көздейді. Бұл жұмыстағы ең бастысы-адам құқықтарын сақтау. Мұның бірнеше түсіндірмесі бар:

«Біріншіден, адам құқықтарын сақтау бас бостандығынан айыру орындарының жалпы климатына оң әсер етеді, өйткені ол барлық қатысушыларға таралады: сотталғандар, қызметкерлер, келушілер;

екіншіден, бұл бас бостандығынан айыру орындарын басқару стилін өзгертуге мүмкіндік береді, бұл Қазақстан үшін өте маңызды, өйткені адам құқықтарын бұзу, жеке тұлғаны құрметтеу жөніндегі міндеттемелерді сақтамау түрме әкімшілігі үшін құқықтық салдарға әкеп соғады немесе сотталғандар тарапынан зорлық-зомбылық көрсету үшін триггер бола алады»⁵;

үшіншіден, осындай тәсілге негізделген реформалар Қазақстанға әлемдік стандарттарға жақындауға және сотталғандардың жағдайын жақсартуға, билікті теріс пайдалануды болдырмауға мүмкіндік береді. Бұған «Қылмыстық-атқару жүйесін дамытудың 2019 – 2023 жылдарға арналған жол картасы»⁶, «Ішкі істер органдарын дамытудың 2022-2024 жылдарға арналған жол картасы»⁷, «Қазақстан Республикасының 2030

⁴ Доклад Председателя Комитета УИС МВД РК на СЦК. [Электронный ресурс]:Режим доступа: свободный.URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/documents/details/259051?lang=ru> (Дата обращения: 10.01.2024)

⁵ Сборник материалов онлайн-форума. Пенитенциарная система в новой реальности [Электронный ресурс]:Режим доступа: свободный.URL: <https://cdn.penalreform.org> (Дата обращения: 10.01.2024)

⁶ Қылмыстық-атқару жүйесін дамытудың 2019-2023 жылдарға арналған Жол картасы URL:<https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/documents/details/322624?lang=kk> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

⁷ Ішкі істер органдарын дамытудың 2022 – 2024 жылдарға арналған жол картасы URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2200000146> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы»⁸, «Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс - қимыл жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама»⁹ назар аударады.

Сотталғандарды дерадикалдандыру үшін «Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 26 наурыздағы № 247 бұйрығымен бекітілген Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде сотталған адамдармен теологиялық оңалту жұмысын ұйымдастыру жөніндегі қағидалар»¹⁰ қабылданды. «Оларда радикалдану процесіне байланысты негізгі ұғымдар айқындалған және ҚАЖ мекемелерінде теологиялық оңалту жұмыстарын жүргізу кезінде ұйымдастыру және өзара іс-қимыл жасау тәртібі бекітілген» [1, 23-25 б.].

Қазақстан Республикасында экстремизм мен терроризмнің алдын алудың заңнамалық негіздерін қарау кезінде «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» ҚР Заңында ескерту ұғымы жоқ екенін көрсетеді. Алайда, бұл заңда «профилактика» ұғымы қолданылады, ол заң шығарушының пікірінше: «құқық бұзушылық профилактикасы - құқық бұзушылық жасауға итермелейтін себептер мен жағдайларды анықтау, зерделеу, жою арқылы құқықтық тәртіпті сақтауға және күшейтуге бағытталған, құқық бұзушылық профилактикасының субъектілері жүзеге асыратын құқықтық, экономикалық, әлеуметтік және ұйымдастырушылық шаралар кешені»¹¹ дегенді білдіреді. Бұл жерде А.Б. Кайжакпаровамен келісу керек, «негізгі ұғымдардың тізбесі жеткіліксіз және толықтыруды қажет етеді» [2, 94-102 б.].

«Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі сотталғандар арасында терроризмнің алдын алу проблемаларын түсіну үшін оның ұйымдық құрылымын қарастырайық.

Бүгінгі таңда Қазақстанның пенитенциарлық жүйесі қылмыстық-атқару жүйесінің 80 мекемесімен ұсынылған, олар: қауіпсіздігі барынша жоғары, орташа қауіпсіз, төтенше қауіпсіз, қауіпсіздігі барынша төмен, қауіпсіздігі аралас, толық қауіпсіз, кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған орташа қауіпсіз мекемелері»¹².

Біздің зерттеу экстремизм мен терроризмнің алдын алумен және оның қылмыстық түзеу жүйесіндегі себептілігімен байланысты болғандықтан, біздің ойымызша, оны жалпы сипаттағы шаралар жүйесі, экстремистік және террористік қылмыстар үшін сотталғандарға қатысты қылмысты анықтау және себептілік процестеріне әсер ету жүйесі және террористік қылмыстар үшін сотталғандарға әсер ету арқылы зерттеу маңызды болып табылады қылмыс жасауды күтуге болатын адамдар, сондай-ақ олардың қоршаған әлеуметтік ортасы. Осыған байланысты пенитенциарлық мекемелердің жалпы проблемалары маңызды болып табылады, оларға ҚАЖ қызметкерлерінің құқықтық жағдайын қозғайтын заңнаманың қайшылықтары, оларды әлеуметтік қорғау кепілдіктерін құқықтық бекітудің жетілмегендігі; қызметкерлердің құқықтық жағдайын іске асыруға кедергі келтіретін ұйымдастырушылық сипаттағы кемшіліктер, сотталғандардың құқықтарын сақтау жатады. Оларға толығырақ тоқталайық.

«Қазақстан 2008 жылғы 26 маусымда азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас пен жаза түрлеріне қарсы конвенцияға Факультативтік хаттаманы ратификациялады»¹³. Азаптауларға қарсы ұлттық алдын алу тетігі (ҰАТ) Қазақстанда 2014 жылдан бастап жұмыс істейді және «Адам құқықтары жөніндегі Уәкіл мен азаматтық қоғам өкілдерінің азаптаулар мен қатыгездік-

⁸ Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

⁹ Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018 – 2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 15 наурыздағы № 124 қаулысы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000124> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

¹⁰ Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелеріндегі сотталған адамдармен теологиялық оңалту жұмыстарын ұйымдастыру жөніндегі қағидаларды бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 26 наурыздағы № 247 бұйрығы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020200> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

¹¹ Құқық бұзушылық профилактикасы туралы. Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі № 271-IV Заңы. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000271> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

¹² Комитет уголовно-исполнительной системы Министерства внутренних дел Республики Казахстан. Наименование учреждений УИС. [Электронный ресурс]: Режим доступа: свободный. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ps/documents/details/339859?lang=ru> (Дата обращения: 10.01.2024)

¹³ Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 26 маусымдағы N 48-IV Заңы «Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын іс-әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы конвенцияға факультативтік хаттаманы ратификациялау туралы» URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000048> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

тіңалдыналу мәселелеріндегі әріптестігін көздейтін «Омбудсмен+» моделінің негізінде»¹⁴ құрылған. Қолданыстағы заңнамада ұлттық алдын алу тетігіне қатысушылардың алдын алуға жататын мекемелер мен ұйымдарды кедергісіз таңдау және оларға бару құқығы көзделген. Осы ұйымдардың өкілдері сотталғандармен кездесу үшін кез келген уақытта мекемелерге кіре алады. «Олар жазасын өтеп жатқан адамдардың құқықтары мен ұстау шарттарының сақталуына және түрлі әлеуметтік іс-шараларға тәуелсіз мониторинг жүргізеді. Жүргізіліп жатқан жұмыстың және олардың қатысушыларымен сындарлы диалогтың нәтижесінде құқыққа қарсы іс-қимыл фактілері барынша азайтылды. Алайда түзеу мекемелері қызметкерінің оң имиджін қалыптастыру үшін қажетті шаралар кешені және олардың азаматтық қоғамды қорғау миссиясының маңыздылығы іске асырылмайды. Бас бостандығынан айыру орындарында қамаудағы экстремистер мен террористердің құқықтарының сақталуын қоғамдық бақылауды қоғамдық бақылау комиссиялары жүзеге асырады. Олар жазаны орындайтын мекемелер мен органдарда ұсталатын сотталғандардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге, оларды ұстау жағдайларына, медициналық-санитарлық қамтамасыз ету, еңбекті ұйымдастыру, оқыту және бос уақытын ұйымдастыру жағдайларына қоғамдық мониторинг жүргізеді. Талдау көрсеткендей, қоғамдық-бақылау комиссиялары қылмыстық-атқару жүйесіне қалыпты қылмыстық атқару процесіне кедергі келтіретін кемшіліктер мен бұзушылықтарды анықтауға және жоюға көмек көрсетеді»¹⁵.

Сарапшылардың пікірінше және біз онымен толық келісеміз, «Омбудсмен+» моделінде ықтимал тәуекелдер бар, оларға мыналар жатады: «1. Мониторинг жүргізетіндерді таңдау мәселелері. Ынтымақтастық үшін құзыретті әлеуетті үкіметтік емес ұйымдардың шектеулі жиынтығы, омбудсменге сапалы қосымша болып табылатындар туралы айтпағанда. 2. Үкіметтік емес ұйымдардың жекелеген өкілдерінің белгілі бір салалардағы мамандануы мен біліктілігінің болмауы, мысалы, бас бостандығынан айыру орындарының бір санаты үшін қатысушылардың үнемі өзгеріп отыратын құрамына

байланысты. 3. Үкіметтік емес ұйымдарға сенім. Қоғамдық ұйымның заңмен белгіленген/белгіленген органға тығыз байланысы немесе қосылуы ұйымның басқалармен қалай қабылданатынына және оның тәуелсіздігіне қаншалықты күмән келтіретініне әсер етуі мүмкін. 4. Ұлттық алдын алу тетігінің жұмысына қатысты қоғамдық ұйымдардың бірыңғай ұстанымының болмауы. Әртүрлі үкіметтік емес ұйымдардың іс-әрекеттерінің сәйкес келмеу қаупі бар, бұл жалпы ұлттық алдын алу тетігінің қызметіне деген сенімге нұқсан келтіруі мүмкін»¹⁶.

«Біз қазірдің өзінде террористік сипаттағы қылмыстар үшін сотталғандардың саны сотталғандардың жалпы санының аз бөлігін құрайды деген тезисті көрсеттік. Алайда, біздің ойымызша, террористік қылмыстар үшін сотталғандар нақты қауіп төндіретіндіктен ерекше көзқарасты талап етеді» [3, 78-86 б.]. Бұл ерекше тәсіл бірнеше мәселелермен байланысты:

«Біріншіден, сарапшылар терроризм мен экстремизм үшін сотталған адамдар түрмелерде радикалдануды жүзеге асыра алатын негізгі адамдар деп есептейді. Әдетті түрде терроризмге байланысты қылмыстар үшін сотталғандарды ұстау орталықтандырылған жерлерде жүзеге асырылды, онда оларға заңда көзделген барлық құқықтар (туыстарымен кездесуді қоса алғанда) қамтамасыз етілді»[4]. Алайда, қазір Қазақстан мұндай тәжірибеден алыстап кетті және аралас типтегі мекемелерде осындай адамдарды ұстайды. «Бұл жағдай сотталғандар арасында радикалдану және қылмыстың қайталану процестерінің тереңдеуіне қауіп төндіреді. Осыған байланысты, біздің ойымызша, террористік қылмыстар үшін сотталған адамдардың жазада ұстау жағдайларын саралау және олар үшін камералық орналастыруды пайдалану қажет және орынды»[4].

Келесі мәселе-түрмелердегі радикалдану және террористік қылмыстарға араласу. М.А. Яворскийдің әділ ескертуі бойынша түрме тұрғындарын дерадикализациялаудың тиімді жүйесі «сотталғандар арасындағы радикалды топтардың белсенді мүшелерінің санын азайтуға және радикалды идеологиядан бас тартуға көмектесуге» бағытталуы керек [5, 43-50 б.]. А.С. Нурадиновтың және М.Н. Абдықа-

¹⁴ Обеспечение независимости национального превентивного механизма в Казахстане. [Электронный ресурс]:Режим доступа: свободный.URL: https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2021/12/ENSURING-INDEPENDENCE-OF-THE-NPM-IN-KAZAKHSTAN_RUS.pdf (Дата обращения: 10.01.2024)

¹⁵ Сборник материалов онлайн-форума. Пенитенциарная система в новой реальности [Электронный ресурс]:Режим доступа: свободный.URL: <https://cdn.penalreform.org> (Дата обращения: 10.01.2024)

¹⁶ Сол жерде

ликованың пікірінше, террористік іс-әрекеттің таралуы мен тартылуының негізгі көзі «жиһадтың псевдо-исламдық идеологиясына терең араласқан сотталғандар. Топтың өзегі бола отырып, олар басқа қылмыстары үшін сотталған адамдарды өз қатарына белсенді түрде тартады. Сонымен қатар, ақша немесе басқа материалдық ынталандыру қылмыстық элементтерді жалдаудың жетекші мотиваторы ретінде қолданылады. Түрмедегі оңалту бағдарламаларын ойдағыдай іске асыру жөніндегі міндеттерді шешу кезінде негізгі проблемалар психодиагностиканың дәлдігі және сотталғандарды дүниетанымның радикалдану дәрежесі бойынша кейіннен «сұрыптау», сондай-ақ террористер қатарына қосылуға психологиялық дайындығы бар сотталғандарды террористік әрекетке тартудың қауіп факторларын бағалау болып табылады. Сотталғандардың басқа баптар бойынша террористік іс-шараларға қатысуға дайындығының басты себебі «кез-келген жолмен» ақша табуға деген ұмтылыс болғандықтан, бағдарлама психологиялық көмекті қамтиды, бұл олардың «түсініксіз» материалдық мотивация құралдарына зорлық-зомбылықсыз ақша табуға деген ұмтылысына қайта бағыттауды міндеттердің біріне қояды» [6, 68-73 б.].

Осылайша, жеке тұлғаны талдау арқылы адамдарды радикалды идеологияға не әкелетінін және бас бостандығынан айыру орындарында идеологияның өзгеруіне қандай факторлар әсер етуі мүмкін екенін түсіну қажет.

А.Ашраф пен И. Асланованың Сириядағы оқиғаларға қатысушылардың радикалдану процестерін түсіну аясында жүргізілген «Радикалдандыру және дерадикализация: шетелдік террористік содырлардың тәжірибесін зерттеу» жұмысының нәтижелері қызықты. Зерттеу авторларымен келісу керек: «радикалдану тақырыбында көптеген прогрессивті зерттеулер бар, атап айтқанда психологиялық факторларды қарастырады, бірақ көбінесе Батыс (Еуропа және Солтүстік Америка) контекстінде түсіндіріледі. Орталық Азия контекстінде террористер мен олардың отбасыларына сауалнама жүргізудің нақты әдіснамасы мен талдауы туралы шектеулі зерттеулер бар»

[7, 78 б.]. Қазақстанда да осындай проблема бар. Аталған тақырыпты зерттеу барысында Сириядан қайтып Қазақстанда қылмыстық жауапкершілікке тартылған және террористік сипаттағы қылмыстар үшін сотталғандар арасындағы радикалданудың себептерін зерттеуге негізделген елеулі, ашық зерттеулер мен талдаулардың аздығын байқадық. Бұл түсініктеме Н. Рыжичкиннің көзқарасы болып табылады, ол «діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимылдың қазақстандық моделі қазіргі уақытта қалыптасу сатысында тұр және басқалардан алынған схемалар елдің шындығына бейімделуі үшін уақыт қажет» [8, 134-149 б.] деп санайды.

Екіншіден, құқық бұзушыларды арнайы есепке алу ережелерімен байланысты мәселелерге назар аудару қажет. Мәселен, 12 бабының 10.1-тармағында «террористік іс-әрекетті жүзеге асырғаны үшін жауаптылыққа тартылған адамдарды, сондай-ақ сот террористік деп таныған ұйымдарды және ақпараттық материалдарды»¹⁷ арнайы есепке алынуға жататынын анықтады. Осылайша, заң террористік сипаттағы қылмыстар үшін жауапқа тартылған адамдарға қатысты мемлекетке «мемлекеттік құқықтық статистика саласындағы құжатталған ақпаратты мемлекеттік органдарды, жеке және заңды тұлғаларды ақпараттық қамтамасыз ету үшін жинау, тіркеу, өңдеу, жинақтау, жүйелеу, сыныптау, сақтау»¹⁸ мүмкіндік беретін арнайы есепке алу белгіленгенін көрсетеді. Алайда, халықаралық құқық адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында және адам құқықтары туралы халықаралық шарттарда шектеу ережелері бірқатар шарттар сақталған кезде қолданылуы тиіс деп көздейді: «а) қажет болу; б) құқықтарға ең аз дәрежеде ғана қысым жасау (ең аз шектеуші балама); с) құралдар мен нақты мәлімделген мақсаттар арасындағы пропорционалдылықты қамтамасыз ету; және d) басқа негізгі құқықтарға сай болу және өзінің мақсаты мен қолдану практикасы бойынша кемсітушілік емес сипатта болу»¹⁹. «Мемлекеттік құқықтық статистика және арнайы есепке алу туралы» қазақстандық заң ұйымды немесе адамды осындай Тізбеге енгізу үшін негіздеме ретінде адамды террористік

¹⁷ Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 22 желтоқсандағы N 510 Заңы «Мемлекеттік құқықтық статистика және арнайы есепке алу туралы» URL: [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000510_\(Жүзінген күні: 10.01.2024\)](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z030000510_(Жүзінген күні: 10.01.2024))

¹⁸ Сол жерде

¹⁹ Доклад Специального докладчика по вопросу о поощрении и защите прав человека и основных свобод в условиях борьбы с терроризмом, посвященный проблемам в области прав человека в связи с введением чрезвычайных положений для противодействия терроризму. Совет по правам человека Тридцать седьмая сессия 26 февраля – 23 марта 2018 года// Организация Объединенных Наций A/HRC/37/52//URL: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/054/38/PDF/G1805438.pdf?OpenElement> (Дата обращения: 10.01.2024)

немесе экстремистік қылмыстар жасағаны үшін кінәлі деп тану туралы сот үкімін таниды. Мұндай арнайы есепке алу тізімге тұлға туралы мәліметтерді қосқан сәттен бастап 24 сағат ішінде тұлғаның банктік шоттарын бұғаттауға әкеп соғады»²⁰. Сондай-ақ ақша мен мүлікке билік етуге шектеулер енгізіледі. Бұл ретте ешқандай балама шаралар қолданылмайды. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, террористік қылмыстар үшін сотталғандардың мүмкіндіктерін теңестіру және оларға ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 12-бабы 8-тармағының нормаларына сәйкес сотталғандардың басқа санаттары үшін белгіленген ақша аударымдарын алудың ең төменгі мүмкін тәртібін белгілеу дұрыс деп санаймыз.

Қазақстан 2016 жылы «Волонтерлік қызмет туралы»²¹ заң қабылдады, ол ҚАЖ қызметіне заңнамалық деңгейде көмекшілерді тартуға мүмкіндік берді. Біздің ойымызша, бұл жақсы тәжірибе. ПМ Ішкі істер органдары мен ҚАЖ құрылымында өткізілетін іс-шараларға волонтерлер мен волонтерлік ұйымдардың қатысуы бойынша Жол карталарын²² қабылдады. Алайда, «Волонтерлік қызметті және волонтерліктің көптеген мәселелерін реттейтін қолданыстағы заңнаманы салалар бойынша уәкілетті органдарға берді және оларға волонтерлік ұйымдар мен волонтерлерді ішкі істер бөлімдері, оның ішінде ҚАЖ өткізетін іс-шараларға қатысуға тарту бойынша әдістемелік ұсынымдар қабылдау арқылы волонтерлердің өз қызметіне қатысуын дербес регламенттеуге мүмкіндік берді» [1, 37-38 б.] деген пікірлерді дұрыс деп есептейміз. Сонымен қатар, «ҚАЖ қоғамнан жабық сипатқа ие және «ерекше контингенті» бар ерекше құрылым болғандықтан, пробация қызметіне, пенитенциарлық мекемелерге, ювеналды құрылымдарға еріктілерді тартудың құқықтық негіздерін жоғары заңнамалық деңгейде құру дұрыс болып көрінеді. Мұндай көмекшілердің қатысуы тәрбие жұмысы, сотталғандарды қайта әлеуметтендіру бағдарламаларын жүзеге асыру саласында үлкен әсер етуі мүмкін сияқты»²³.

Бүгінгі күні Қылмыстық-атқару жүйесіне кадрларды іріктеуге қатысты Қазақстан

Республикасының Ішкі істер органдарын дамытудың 2022 – 2024 жылға арналған Жол картасы қабылданды, онда біліктілікті арттыруға назар аударылған: «дамыған елдердің тәжірибесі негізінде ҚАЖ қызметкерлерінің еңбек жағдайлары өзгерген жағдайда және тәуекел дәрежесін ескере отырып, оның ішінде магистр және PhD докторы дәрежесі бар педагогтарды тарта отырып, оларды қайта даярлау біліктілігін арттыру курстарын ұйымдастыру»²⁴, алайда, біздің ойымызша, бұл да жеткіліксіз. ПМ Қостанай академиясында біліктілікті арттыру және қайта даярлау институты құрылды, ол қосымша кәсіптік білім беру бағдарламаларын іске асырады, оларға ішкі істер органдары мен қылмыстық - атқару жүйесі қызметкерлерінің біліктілігін арттыру және кәсіптік қайта даярлау бағдарламалары жатады, алайда, біз мерзімді көрсете отырып және қайта даярлау курстарынан міндетті түрде өту туралы талапты заңнамалық тұрғыдан ҚР ПМ академияларының біреуіне бекіту қажет деп санаймыз.

«Орта және аға, сондай-ақ қатардағы және кіші басшы құрамның бос лауазымдарын жинақтау кезінде моральдық және іскерлік қасиеттерге ерекше назар аудару да негізді болып табылады. Ол үшін қызметкерлердің жеке істерін неғұрлым сапалы жүргізу және оларға орындаушылық пән бойынша да, ПМ қызметкерлері өткізетін психологиялық жыл сайынғы тексерудің нәтижелері бойынша да барлық ақпаратты енгізу қажет.

Қылмыстық атқару жүйесі қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу ұқсас лауазымдағы құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне қарағанда жоғары болуға тиіс. Сонымен қатар, нақты уақыт режимінде бос жұмыс орындарын көрсете отырып, ҚАЖ кадрларының автоматтандырылған есебін пайдалану қажет, бұл қызметке қабылдаудың ашықтығын қамтамасыз етеді және жұмысқа орналасқысы келетіндер үшін ақпараттық сипатта болады» [1, 39 б.]. Ол үшін Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдарын дамытудың 2022 – 2024 жылдарға арналған Жол картасына өзгерістер енгізу қажет. Бұл бағыттар тұтастай алғанда жүйе

²⁰ Сол жерде

²¹ Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 30 желтоқсандағы № 42-VI ҚРЗ. «Волонтерлік қызмет туралы» URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000042> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

²² Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрінің 2020 жылғы 13 ақпандағы № 116 бұйрығы «Волонтерлердің және волонтерлік ұйымдардың ішкі істер органдары өткізетін іс-шараларға қатысуы жөніндегі жол картасын бекіту туралы» URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32631597#activate_doc=2 (Жүзінген күні: 18.05.2023)

²³ Сол жерде

²⁴ Ішкі істер органдарын дамытудың 2022 – 2024 жылдарға арналған жол картасы URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2200000146> (Жүзінген күні: 10.01.2024)

үшін де, атап айтқанда әрбір қызметкер үшін де айтарлықтай маңызды болып табылады.

Біздің ойымызша, аталған мәселелерді шешу үшін түрмелердің ұйымдық сипаты да, кадрлық қызметі де ашық және есепті болуы керек. Түрмелер мен кадрларды басқару жүйесі қоғам үшін осы жұмыстың маңыздылығы туралы постулатқа негізделуі керек. Бұл үшін қоғам олардың жағдайы мен проблемалары туралы хабардар болуы керек. Қоғам түрмелерде қызмет ететін қызметкерлердің қоғам үшін маңызды рөлі туралы ойды оятуы керек. Педагогика және медицина саласындағы мамандардың мәртебесіне қатысты Қазақстандағы соңғы реформалар мысал бола алады. Қоғамды аталған салалардағы, соның ішінде кадрлық және басқарушылық салалардағы проблемалар туралы хабардар ету қысқа мерзімде осы кәсіптердің беделін көтеруге және маңызды реформалар жүргізуге мүмкіндік берді. Түрмелер әзірге көлеңкеде қалады және қоғам олардың жағдайы туралы аз біледі. Бүгінгі таңда бар ашық және жария саясат, біздің ойымызша, қоғамды түрмелердегі жағдай туралы ақпараттандыру функциясын толығымен жүзеге асырмайды. Олардың қызметі негізінен заңсыздық пен билікті асыра пайдаланудың алдын алу болып табылады. Осылайша ҚАЖ адам құқықтары жөніндегі уәкілмен, қоғамдық-бақылау комиссияларымен (ҚБК), ұлттық алдын алу тетігімен (ҰАТ) белсенді өзара іс-қимыл жасайды.

Қорытынды

Қылмыстық атқару жүйесінің мекемелерінде сотталғандардың арасында терроризм мен экстремизмнің алдын алу проблемаларын шешуде келесі қорытындыларға келдік:

Терроризм мен экстремизмге қарсы іс-қимылдарды жүзеге асыратын көптеген мемлекеттік органдар ортақ мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін өзара іс-қимылға, өзара ақпарат алмасуға және келісімділікке қол жеткізу үшін жұмылдырылған;

БҰҰ ұсынымдарына сәйкес келетін, терроризмге және экстремизмге қарсы іс-қимыл шараларының жүйесіне терроризмнің алдын алуға, террористік және экстремистік қызметті анықтауға, жолын кесуге, террористік және экстремистік қылмыстарды ашуға, тергеуге, терроризм мен экстремизмнің салдарын азайтуға және жоюға бағытталған барлық шаралар кешені енгізілген;

Қылмыстық атқару жүйесінің мекемелерінде терроризм мен экстремизмнің алдын алу жөніндегі қызмет терроризм мен экстре-

мизмге қарсы іс-қимылды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың қоғамдық ұйымдармен, басқа да азаматтық қоғам институттарымен және азаматтармен үйлестірілген жұмысын қамтамасыз етуді талап етеді. Сотталғандар арасындағы жазасын өтеу мекемелерінде ресми дін өкілдерінің қатысуымен діни мәселелер шеңберінде сыни диалог жүргізілуі тиіс;

Сотталған экстремистер мен террористерді дерадикализациялау жеке адамға диагноз қойылғаннан кейін, оның радикалды идеологияны қабылдауға психологиялық дайындығын зерттегеннен кейін жүргізілуі керек, бұл ретте дерадикализацияның тиімді моделінің факторлары болады: сотталғандардың жиһадизм идеологиясына қатынасының өзгеруі (имамдардың діни ағартуы және бұрынғы террористердің немесе маңызды адамдардың сенімі), бұрынғы сотталған террористерді қоғамға бейімдеуі (психологиялық түзету), өмір сүру деңгейі мен сапасын қолдау (жұмысқа орналасуға көмек, кәсіби дағдыларды меңгеру);

Адам құқықтары жөніндегі уәкіл мен азаматтық қоғам өкілдерінің азаптаулар мен қатыгез қарым-қатынастардың алдын алу мәселелеріндегі әріптестігін көздейтін Қазақстанда қолданылатын "Омбудсмен+" моделі әлеуетті ҰЕҰ-ны жалдауға байланысты тәуекелдердің бар болуына, олардың біліктілігі мен мамандануының жеткіліксіздігіне және олардың іс-әрекеттерінің сәйкессіздігіне байланысты жетілдіруді қажет етеді;

ҚАЖ-ға еріктілерді тарту құқықтық негізде негізделуі және оларды пробация қызметіне, пенитенциарлық мекемелерге, ювеналдық құрылымдарға, тәрбие жұмысы саласында, сотталғандарды қайта әлеуметтендіру бағдарламаларын жүзеге асыру үшін іске асырылуы тиіс;

Қылмыстық-атқару жүйесін кадрлармен қамтамасыз етуді талдау кадр құрамының ауысуы бар екенін көрсетеді. Осы мақсатта ҚАЖ қызметкерлерін даярлау сапасын арттыру және экстремистік және террористік қылмыстар үшін сотталғандармен жұмыс істеу және қызмет өткеру жағдайларын жақсарту үшін қажетті дағдылардың болуындағы олқылықтарды жою қажет, осыған байланысты ҚАЖ қызметкерлері үшін әлеуметтік пакетті қайта қарау, олардың жалақысын арттыру қажет;

ҚАЖ қызметкерлерін кадрлармен қамтамасыз етуде орта және аға, сондай-ақ қатардағы және кіші басшы құрамның бос лауазымдарын қалыптастыру кезінде моральдық

және іскерлік қасиеттерге ерекше назар аудару қажет. Ол үшін қызметкерлердің жеке істерін неғұрлым сапалы жүргізу және оларға орындаушылық тәртібі бойынша да,

ПМ қызметкерлері өткізетін психологиялық жыл сайынғы тексерудің нәтижелері бойынша да барлық ақпаратты енгізу қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ананьев О.Г., Казанцев В.Н., Кийко Н.В., Кузнецов М.И., Павленко Д.А., Шабаль В.С., Эрлихсон И.М. Социальная работа в исправительных учреждениях. Учебное пособие / Ананьев О.Г. и др.- Рязань.: ИП Коняхин А.В., 2020. - С.300 [Электронный ресурс]: Режим доступа: свободный. URL:<http://elibrary.ru> (Дата обращения: 10.01.2024года)
2. Кайжакпарова А.Б. К вопросу о повышении эффективности законодательства Республики Казахстан в области профилактики правонарушений // Научно-правовой журнал «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан». - 2022. - №1(68). - С.94-102.
3. Усипбеков С.А., Абдукаримова З.Т., Бекежанов Д.Н. Понятие экстремизма в праве зарубежных стран // Международный научный журнал «Гылым». -2021. - №3(70). - С.78-86.
4. Ерохин В.И., Ерохина Ю.В. Научно-практический комментарий к Модельному закону "О противодействии коррупции". –М.: "РОСМЭН-ПРЕСС", 2012 г. [Электронный ресурс]: Режим доступа: свободный. URL: <http://ivo.garant.ru> (Дата обращения: 10.01.2024года)
5. Яворский М.А. Дерадикализация заключенных в тюрьмах Скандинавских стран // Вестник Казанского юридического института МВД России. -2017. - Том 7. - № 3(29). - С. 43-50.
6. Нурадинов А.С., Абдыкаликова М.Н. Опыт организации антитеррористической, антиэкстремистской деятельности (по материалам зарубежных стран) // Научный журнал «Государственное управление и государственная служба». - 2016. - №1. - С. 68-73.
7. АфзалАшираф, Индира Асланова. Радикализация и дерадикализация: изучение опыта иностранных боевиков-террористов // материалы исследования. – Бишкек: Полиграфический салон «КПД», 2021.- С.78
8. Рыжичкин Н.Казахстанская модель противодействия религиозному экстремизму и терроризму // Научный журнал «Россия и новые государства Евразии».- 2018. - №1. - С. 134-149.

REFERENCES

1. Anan'ev O.G., Kazancev V.N., Kijko N.V., Kuznecov M.I., Pavlenko D.A., Shabal' V.S., Jerlihson I.M. Social'naja rabota v ispravitel'nyh uchrezhdenijah. Uchebnoe posobie / Anan'ev O.G. i dr.- Rjazan': IP Konjahin A.V., 2020.- S. 300 [Jelektronnyj resurs]: Rezhim dostupa: svobodnyj. URL:<http://elibrary.ru> (Data obrashhenija: 10.01.2024goda)
2. Kajzhakparova A.B. K voprosu o povyshenij effektivnosti zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan v oblasti profilaktiki pravonarushenij // Nauchno-pravovoj zhurnal «Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan». - 2022. - №1(68). - S.94-102.
3. Usipbekov S.A., Abdugarimova Z.T., Bekezhanov D.N. Ponjatiej ekstremizma v prave zarubezhnyh stran // Mezhdunarodnyj nauchnyj zhurnal «Gylm». -2021. - №3(70). - S.78-86.
4. Erohin V.I., Erohina Ju.V. Nauchno-prakticheskij kommentarij k Model'nomu zakonu "O protivodejstvii korrupcii". –M.: "ROSMJeN-PRESS", 2012 g. [Jelektronnyj resurs]: Rezhim dostupa: svobodnyj. URL: <http://ivo.garant.ru> (Data obrashhenija: 10.01.2024goda)
5. Javorskij M.A. Deradikalizacija zakljuchennyh v tjur'mah Skandinavskih stran // Vestnik Kazanskogo juridicheskogo instituta MVD Rossii. -2017. - Tom 7. - № 3(29). - S. 43 – 50.
6. Nuradinov A.S., Abdykalikova M.N. Opyt organizacii antiterroristicheskoy, antijekstremistskoj dejatel'nosti (po materialam zarubezhnyh stran) // Nauchnyj zhurnal «Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba». - 2016. - №1. - S. 68-73.
7. Afzal Ashraf, Indira Aslanova. Radikalizacija i deradikalizacija: izuchenie opyta inostrannyh boevikov-terroristov // materialy issledovanija. – Bishkek: Poligraficheskij salon «KPD», 2021. – S. 78
8. Ryzhichkin N. Kazahstanskaja model' protivodejstvija religioznomuj ekstremizmu i terrorizmu // Nauchnyj zhurnal «Rossija i novye gosudarstva Evrazii».- 2018. - №1. - S. 134-149.

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ РАЗГРАНИЧЕНИЕ ПОНЯТИЙ «КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ» И «ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ»

Кулжабаева Жанат Орынбековна

Кандидат юридических наук, доцент, Ученый секретарь Института
законодательства и правовой информации РК; г. Астана, Республика Казахстан;
e-mail: kulzhabai@mail.ru

***Аннотация.** В современных условиях развития общества система информационного взаимодействия активно использует различные технические средства, телекоммуникационные системы. Уровень распространения, получения, использования необходимых знаний и информации затрагивает различные сферы общественной жизни. При этом, рост объемов информации настолько велик, что для продуктивного его использования необходимо внедрять компьютеры, современные элементы информационно-коммуникационной инфраструктуры, включая глобальную сеть Интернет. Нарастающий масштаб использования современных информационных технологий, широко используемых во всех сферах государственной и общественной деятельности определяет особую актуальность задачи постоянного совершенствования системы защиты общих информационных ресурсов. При этом очевидными стали факторы, повышающие необходимость законодательного разграничения понятий «кибербезопасность» и «информационная безопасность». В данной статье обозначены авторские позиции по дефинициям «информационная безопасность», «информационная безопасность в сфере информатизации», «кибербезопасность»; анализ действующих редакций правовых норм об информационной безопасности и кибербезопасности; зарубежная практика обеспечения безопасности информации/данных. Значимость защиты информации обусловлена обменом электронных документов и оказанием электронных услуг. Проблема обеспечения информационной безопасности, кибербезопасности имеет комплексный характер и связана с необходимостью сочетания законодательных, организационных мер, дальнейшим объединением научно-технического и экономического потенциала заинтересованных субъектов права, использованием имеющихся и разработкой новых наиболее эффективных подходов, способов и средств защиты информации. Принимая во внимание положения действующего законодательства, передовую зарубежную практику, мнение экспертного сообщества Казахстана, рекомендуется разграничить на законодательном уровне понятия «информационная безопасность» и «обеспечение кибербезопасности» применительно для сферы информатизации. Кроме того, целях введения в законодательство РК и единообразного толкования понятийно-категориального аппарата в обеспечении кибербезопасности предлагается ввести такие дефиниции как угроза кибербезопасности, инцидент кибербезопасности. Предлагается расширить обязанности владельца критически важных объектов инфраструктуры.*

***Ключевые слова:** информация, национальная безопасность, информационная безопасность, кибербезопасность, киберзащита, информационно-коммуникационные технологии.*

«КИБЕРҚАУІПСІЗДІК» ЖӘНЕ «АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Жанат Орынбекқызы Құлжабаева

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР заңнама және құқықтық ақпарат
институтының Ғылыми хатшысы; Астана қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: kulzhabai@mail.ru

***Аннотация.** Қоғамның қазіргі даму жағдайында ақпараттық өзара әрекеттесу жүйесі әртүрлі техникалық құралдарды, телекоммуникациялық жүйелерді белсенді қолданады. Қажетті білім мен ақпаратты тарату, алу, пайдалану деңгейі қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларына әсер етеді. Сонымен қатар ақпарат көлемінің өсуі соншалық, оны тиімді пайдалану үшін компьютерлерді, галамдық Интернет желісін қоса алғанда, ақпа-*

раттық-коммуникациялық инфрақұрылымның заманауи элементтерін енгізу қажет. Мемлекеттік және қоғамдық қызметтің барлық салаларында кеңінен қолданылатын заманауи ақпараттық технологияларды қолданудың өсіп келе жатқан ауқымы жалпы ақпараттық ресурстарды қорғау жүйесін үнемі жетілдіру міндетінің ерекше өзектілігін анықтайды. Сонымен қатар «киберқауіпсіздік» және «ақпараттық қауіпсіздік» ұғымдарын заңнамалық саралау қажеттілігін арттыратын факторлар айқын болды. Бұл мақалада «ақпараттық қауіпсіздік», «ақпараттандыру саласындағы ақпараттық қауіпсіздік», «киберқауіпсіздік» дефинициялары бойынша авторлық позициялар; ақпараттық қауіпсіздік және киберқауіпсіздік туралы құқықтық нормалардың қолданыстағы редакцияларын талдау; ақпарат/деректер қауіпсіздігін қамтамасыз етудің шетелдік тәжірибесі көрсетілген. Ақпаратты қорғаудың маңыздылығы электрондық құжаттар алмасуға және электрондық қызметтер көрсетуге байланысты. Ақпараттық қауіпсіздікті, киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемасы кешенді сипатқа ие және заңнамалық, ұйымдастырушылық шараларды үйлестіру, мүдделі құқық субъектілерінің ғылыми-техникалық және экономикалық әлеуетін одан әрі біріктіру, қолда бар және жаңа неғұрлым тиімді тәсілдерді, тәсілдер мен ақпаратты қорғау құралдарын әзірлеу қажеттілігімен байланысты. Қолданыстағы заңнаманың ережелерін, озық шетелдік тәжірибені, Қазақстанның сараптамалық қоғамдастығының пікірін назарға ала отырып, ақпараттандыру саласына қатысты «ақпараттық қауіпсіздік» және «киберқауіпсіздікті қамтамасыз ету» ұғымдарын заңнамалық деңгейде ажырату ұсынылады. Бұдан басқа, ҚР заңнамасына енгізу және киберқауіпсіздікті қамтамасыз етуде тұжырымдамалық-категориялық аппаратты біркелкі түсіндіру мақсатында киберқауіпсіздік қатері, киберқауіпсіздік оқиғасы сияқты дефиницияларды енгізу ұсынылады. Инфрақұрылымның маңызды объектілері иесінің міндеттерін кеңейту ұсынылады.

Түйінді сөздер: ақпарат, ұлттық қауіпсіздік, ақпараттық қауіпсіздік, киберқауіпсіздік, киберқорғаныс, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

LEGISLATIVE DISTINCTION BETWEEN THE CONCEPTS OF «CYBERSECURITY» AND «INFORMATION SECURITY»

Kulzhabayeva Zhanat Orynbekovna

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Academic Secretary of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: kulzhabai@mail.ru

Abstract. *In modern conditions of development of society, the system of information interaction actively uses various technical means, telecommunication systems. The level of distribution, receipt, use of necessary knowledge and information affects various spheres of public life. At the same time, the growth of information volumes is so great that for its productive use it is necessary to introduce computers, modern elements of information and communication infrastructure, including the global Internet. The growing scale of use of modern information technologies, widely used in all spheres of state and public activity determines the special relevance of the task of constant improvement of the system of protection of common information resources. At the same time, the factors increasing the need for legislative differentiation between the concepts of "cybersecurity" and "information security" have become obvious. This article outlines the author's positions on the definitions of "information security", "information security in the field of informatization", "cybersecurity"; an analysis of the current versions of legal norms on information security and cybersecurity; foreign practice of ensuring the security of information / data. The importance of information protection is due to the exchange of electronic documents and the provision of electronic services. The problem of ensuring information security, cybersecurity is complex and is associated with the need to combine legislative, organizational measures, further unification of the scientific, technical and economic potential of interested legal entities, the use of existing and the development of new, most effective approaches, methods and means of information protection. Taking into account the provisions of the current legislation, advanced foreign practice, the opinion of the expert community of Kazakhstan, it is recommended to distinguish at the legislative level the concepts of "information security" and "ensuring cybersecurity" as*

applied to the field of informatization. In addition, in order to introduce into the legislation of the Republic of Kazakhstan and a uniform interpretation of the conceptual and categorical apparatus in ensuring cybersecurity, it is proposed to introduce such definitions as a threat to cybersecurity, a cybersecurity incident. It is proposed to expand the responsibilities of the owner of critical infrastructure facilities.

Keywords: information, national security, information security, cybersecurity, cyber defense, information and communication technologies.

Информация о финансировании

Данное исследование осуществлено при финансовой поддержке Комитета по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН BR24993082 «Комплексное изучение гуманитарных аспектов информационной безопасности Казахстана и компонентов «мягкой силы» в обеспечении устойчивого развития и консолидации казахстанского общества»).

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_178

Введение

Трендом современного общественного развития является использование высокоинформационных технологий, телекоммуникационных систем и соответствующих технических средств. Все это должно сопровождаться совершенствованием правового регулирования общественных отношений в сфере внедрения инновационных информационно-коммуникационных технологий.

Процесс усовершенствования информационного законодательства обеспечивает и гарантирует соблюдение конституционных прав и свобод человека, способствует формированию соответствующей концепции информационной безопасности (далее - ИБ). При этом, при реализации конституционных прав обеспечения каждому гражданину возможности ознакомиться с затрагивающими его права и интересы документами, решениями и источниками информации (п.3 статьи 18 Конституции РК), право каждого гражданина свободно получать и распространять информацию любым, не запрещенным законом способом (п.2 статьи 20 Конституции РК) формируется соответствующее информационное пространство, расширяются сферы международного сотрудничества в сфере.

В содержании и развитии информационной составляющей любого государства заметен возрастающий объем информации любого вида, используемый и широко распространенный в различных областях политики, экономики. При этом приоритетными становятся использование информационных и компьютерных технологий. Их интенсив-

ное развитие, объемная распространенность во всех областях государственной и общественной деятельности повышает особую значимость тенденций укрепления и совершенствования системы защиты общих информационных ресурсов всех государств.

Материалы и методы

В Стратегии сотрудничества государств – участников СНГ в построении и развитии информационного общества на период до 2025 года и Плана действий по ее реализации, утвержденной Решением Совета глав правительств СНГ от 28 октября 2016 года¹ были обозначены принципы, которым должна соответствовать ИБ. Смысл обозначенных девяти принципов, в конечном итоге, сводится к конфиденциальности, целостности, доступности информации. С 2016 года государства – участники СНГ гармонизируют законодательство и нормативно-техническую базу в области информационно-коммуникационных технологий (далее-ИКТ).

Как известно, государства – участники СНГ разработали и внедрили современные приложения ИКТ, такие как электронное правительство; электронная торговля; электронная наука; электронное здравоохранение; электронное обучение; электронная культура; электронная занятость; электронное сельское хозяйство; электронная охрана окружающей среды; электронный регион; электронный нотариат; применение информационных и биометрических технологий в системах паспортно-визовых и иных идентификационных документов нового поколения.

¹ Стратегия сотрудничества государств – участников СНГ в построении и развитии информационного общества на период до 2025 года и Плана действий по ее реализации, утвержденная Решением Совета глав правительств СНГ от 28 октября 2016 года // Единый реестр правовых актов и других документов Содружества Независимых Государств. <https://cis.minsk.by/reestr2/doc/5490#text> (Дата обращения: 15.06.2024 года)

ния. Все это способствует необходимости совершенствования механизма защиты любого рода информации, учета большого объема информационных ресурсов. Кроме того, каждое государство, каждый государственный орган заинтересован в создании технологических информационных ресурсов, их дальнейшего эффективного, совместного использования. Учитывая требования действующего законодательства, лучшую зарубежную практику необходимо сформировать эффективную, неустязимую правовую политику защиты интересов личности и государства в информационной сфере.

В Республике Казахстан утверждена Информационная доктрина² и План действий³ по её реализации. Данные акты являются стратегическими документами нашего государства для формирования государственной политики в информационно-коммуникационной сфере. В доктрине указано, что обеспечение информационной безопасности страны и ее граждан, своевременное реагирование на информационные вызовы и риски являются «ключевым направлением» реализации доктрины. Представляется необходимым отметить, что рассматриваемом документе, определяющим систему воззрений, совокупность политических принципов, видения и подходов к развитию по вопросам информации, кроме устоявшихся словосочетаний «информационная безопасность», «информационная сфера», «информационная политика», «информационное пространство» появились неологизмы, такие как «информационная экосистема», «информационный контент», «информационный тренд», «информационный хаб», «информационный суверенитет».

Результаты

В настоящее время в научном сообществе и среди практикующих специалистов выделяется проблема отсутствия законодательного разграничения понятий «кибербезопасность» и «информационная безопасность» в Казахстане.

Например, Л.Ф. Татарина отмечает, что «проводя соотношение исследуемых терминов в законодательстве Республики Казахстан, мы можем ориентироваться только на

имеющиеся в законодательстве Казахстана термины «информационная безопасность» и «защита информации», и отсутствующие в том же законодательстве, но имеющиеся в специальной литературе термины «кибербезопасность» и «киберзащита» [1, с.61]. В диссертационной работе Исабаевой С.Б. обосновывается тезис о том, что в концепции кибербезопасности Казахстана дано определение термину «кибербезопасность» и Законе РК «Об информатизации» понятию «Информационная безопасность в сфере информатизации». Однако, по мнению соискателя, представленные формулировки нетривиальны и существенно разнятся [2, с.9].

Наличие большого количество публикаций по соотношению рассматриваемых правовых категорий, по-прежнему, остается дискуссионным. «Между этими терминами не существует четкой границы, что приводит к размыванию исследуемой области и возникновению различных сложностей среди коммуницирующих сторон. В связи с этим имеет смысл уточнить содержание терминов кибербезопасность и информационная безопасность, информационные и кибернетические системы, охарактеризовать уровни киберпространства, а также выделить проблемы безопасности на каждом из этих уровней» [3, с.315-316].

Кубышкин А.В., рассматривая международно-правовой аспект обеспечения информационной безопасности, считает необходимым принятие согласованных признаков составов преступлений, связанных с компьютерами и информационными сетями в рамках конвенции об обеспечении информационной безопасности [4, с.6]. Аналогичный подход предлагает Талимончик В.П. в вопросах обеспечения информационной безопасности в вопросах борьбы с правонарушениями в сфере информации [5, с.203].

В целях единообразного толкования указанных правовых дефиниций, представляется целесообразным проанализировать действующее законодательство, где встречаются вышеуказанные понятия.

Как отмечают аналитические издания, главной схожей чертой в понятиях «кибербезопасность» и «информационная безопасность» является применение метода триады

² Указ Президента Республики Казахстан от 20 марта 2023 года № 145 «Об утверждении Информационной доктрины Республики Казахстан» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000145> (Дата обращения: 15.06.2024 года)

³ Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 августа 2023 года № 723 «Об утверждении Плана действий по реализации информационной доктрины Республики Казахстан (I этап: 2023 – 2025 годы)» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000145> (Дата обращения: 15.06.2024 года)

СІА для разработки политик безопасности⁴.

1) Конфиденциальность (Confidentiality) – действие по защите данных от просмотра посторонними лицами. Примером защиты конфиденциальности может быть действие по предотвращению кражи паролей или кражи компьютера сотрудника.

2) Целостность (Integrity) – акт поддержания и обеспечения точности и полноты данных на протяжении всего их жизненного цикла. По сути, это означает, что данные не могут и не должны быть изменены посторонними лицами. Нарушение целостности будет включать что-то вроде внедрения вредоносного ПО, скрытого в другой программе.

3) Доступность (Availability) – возможность доступа и использования данных при необходимости.

В соответствии с Законом о национальной безопасности⁵ в подпункте 1) статьи 1 используется понятие «информационная инфраструктура» как совокупность технических средств и систем формирования, создания, преобразования, обработки, передачи, использования и хранения информации; в подпункте 2) этой же статьи обозначается понятие «информационное пространство» как сфера деятельности, связанная с формированием, созданием, преобразованием, обработкой, передачей, использованием, хранением информации, оказывающая воздействие в том числе на индивидуальное и общественное сознание, информационную инфраструктуру и собственно информацию. ИБ отнесена к одному из видов национальной безопасности согласно подпункту 5) статьи 4 «Виды национальной безопасности» и определена как состояние защищенности информационного пространства Республики Казахстан, а также прав и интересов человека и гражданина, общества и государства в информационной сфере от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается устойчивое развитие и информационная независимость страны.

При этом стремительный рост и увеличение объема ИКТ с одной стороны и существующая ситуация в мире с другой, обозначает необходимость включения

кибербезопасности в сферу национальной безопасности. Всеобъемлющий, опасный характер кибер- или компьютерной преступности настолько очевиден в связи с совершенствованием новых технологий.

Также действующее законодательство РК выделяет «ИБ в сфере информатизации» – состояние защищенности электронных информационных ресурсов, информационных систем и информационно-коммуникационной инфраструктуры от внешних и внутренних угроз (ст. 1 Закона об информатизации).⁶ Данное определение относится к правовой норме технического характера и связано с защищенностью исключительно инстументария («железа»).

Концепция кибербезопасности⁷ (далее – КБ) «Кибершит Казахстана» под КБ понимает состояние защищенности информации в электронной форме и среды ее обработки, хранения, передачи (электронных информационных ресурсов, информационных систем и информационно-коммуникационной инфраструктуры) от внешних и внутренних угроз, то есть ИБ в сфере информатизации. Иными словами, Концепция расширяет понятие «ИБ в сфере информатизации», включая в него элемент касательно защищенности информации в электронной форме.

Таким образом, информационная безопасность – относительно широкое понятие, включающее в себя обеспечение безопасности информации с целью защиты человека, общества и государства. Кибербезопасность подразумевает под собой безопасность информации в электронной форме и инфраструктуры, на которой такая информация содержится.

Обсуждение

Понятие информационная безопасность в Законе об информатизации используется применительно к сфере информатизации и соответствует по своему содержанию понятию кибербезопасности. Государственный контроль распространяется на сферу информатизации (п.п. 52 ст. 138 Предпринимательского кодекса)⁸. В связи с этим, государственный контроль за деятельностью по обеспечению

⁴ *Cybersecurity vs. Information Security: Is There A Difference?: <https://www.bitsight.com/blog/cybersecurity-vs-information-security> (Дата обращения: 15.06.2024 года)*

⁵ *Закон Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527> (Дата обращения: 15.06.2024 года)*

⁶ *Закон «Об информатизации» от 24 ноября 2015 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000418> (Дата обращения: 15.08.2024 года)*

⁷ *Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407 «Об утверждении Концепции кибербезопасности ("Кибершит Казахстана")»: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407> (Дата обращения: 15.08.2024 года)*

⁸ *Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/>*

кибербезопасности может осуществляться при условии уточнения термина кибербезопасность – «в сфере информатизации».

На наш взгляд, принимая во внимание передовую зарубежную практику, необходимо выработать новый подход к законодательному разграничению понятий «кибербезопасность» и «информационная безопасность».

Основополагающей правовой базой в обеспечении КБ в Казахстане являются Закон об информатизации, Единые требования, а также ряд подзаконных актов, посвященных вопросам мониторинга, обмена информацией, аудита информационных систем.

Закон об информатизации регламентирует нормы касательно прав и обязанностей субъектов в сфере обеспечения кибербезопасности, включая обмен информацией касательно киберинцидентов, защиты объектов информатизации, испытания и аудита информационных систем.

Круг субъектов в сфере обеспечения кибербезопасности в РК достаточно обширный. Он включает в себя нижеследующих акторов:

1. Национальный координационный центр информационной безопасности (НК-ЦИБ) осуществляет сбор, анализ и обобщение информации отраслевых центров информационной безопасности и оперативных центров ИБ об инцидентах информационной безопасности на объектах ИКИ ЭП и других критически важных объектов инфраструктуры (далее – КВОИКИ);

2. Оперативные центры информационной безопасности (ОЦИБ) создаются при организации и обнаруживают, оценивают, прогнозируют, локализуют, нейтрализуют и осуществляют профилактику угроз ИБ.

3. Государственный оперативный центр информационной безопасности осуществляет мониторинг обеспечения ИБ объектов информатизации «электронного правительства», а также мониторинг событий информационной безопасности объектов информатизации государственных органов;

4. Национальная служба реагирования на компьютерные инциденты информационной безопасности осуществляет межотраслевую координацию по вопросам мониторинга обеспечения ИБ, казахстанского сегмента Интернета, а также КВОИКИ, реагирования на инциденты ИБ;

5. Служба реагирования на инциденты информационной безопасности (KZ-CERT) занимается координацией действий подразделений компьютерной безопасности государственных органов, операторов связи.

6. Отраслевой центр информационной безопасности организывает и координирует обеспечение информационной безопасности субъектами информатизации соответствующей отрасли (сферы) государственного регулирования.

В свою очередь, Государственная техническая служба проводит испытания объектов информатизации «электронного правительства» на соответствие требованиям ИБ. Согласно действующему законодательству, выдача акта по результатам испытания входит в компетенцию уполномоченного органа в сфере обеспечения информационной безопасности. В рамках исполнения Указа Главы государства⁹ в части «сокращения срока создания и (или) развития государственных объектов информатизации до шести месяцев» будет упразднена государственная услуга «Выдача акта по результатам испытаний на соответствие требований информационной безопасности». При этом, процедура выдачи протоколов испытаний по ИБ для информационных систем, собственником/владельцем и (или) заказчиком которых является государственный орган, передается в государственную техническую службу (GtoG), а для всех остальных информационных систем в аккредитованные испытательные лаборатории (BtoB).

Вместе с тем необходимо отметить, что, согласно Закону о техническом регулировании¹⁰ «акт» не относится к документам об оценке соответствия (ст. 24 Закона). В связи с этим, принимая во внимание разграничение понятий КБ и ИБ, а также перечень документов по оценке соответствия, необходимо законодательно регламентировать понятие «протокол по результатам испытаний на соответствие требованиям кибербезопасности», а также полномочия компетентного органа в сфере обеспечения кибербезопасности касательно пересмотра результатов подобного протокола.

Анализ Закона об информатизации показал отсутствие норм, регламентирующих правовой статус собственника КВОИКИ.

K1500000375 (Дата обращения: 15.08.2024 года)

⁹ Указ Президента Республики Казахстан от 13 апреля 2022 года № 872 «О мерах по деюрократизации деятельности государственного аппарата»: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000872> (Дата обращения: 15.08.2024)

¹⁰ Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2020 года № 396-VI ЗРК «О техническом регулировании»: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000396#564> (Дата обращения: 15.08.2024)

В нем регламентируются лишь обязанности владельца КВОИКИ (п. 2-1 ст. 17). В этой связи, на законодательном уровне имеется необходимость закрепить нормы касательно правового статуса собственника КВОИКИ.

Помимо этого, владелец КВОИКИ по Закону об информатизации не наделен следующими обязанностями:

1) собирать, анализировать и обобщать информацию об инцидентах кибербезопасности на объектах информационно-коммуникационной инфраструктуры;

2) обеспечивать кибербезопасность, защиту и безопасное функционирование КВОИКИ, реагирования на инциденты кибербезопасности с проведением совместных мероприятий по обеспечению кибербезопасности в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан.

Также в рамках Закона об информатизации и подзаконных нормативных правовых актов используются термин «угроза информационной безопасности».

Практически во всех современных государствах информационная безопасность (она же компьютерная или кибербезопасность) является составной частью концепции национальной безопасности.

В зарубежной практике для обеспечения безопасности информации/данных используются два термина «информационная безопасность» и «кибербезопасность». По мнению различных аналитических изданий, информационную безопасность и кибербезопасность легко спутать, поскольку эти две области во многом пересекаются.¹¹ Необходимо рассмотреть понятия вышеуказанных терминов и определить их различия и схожие черты.

Под дефиницией «информационная безопасность» (InfoSec/Information Security) понимается «защита информации и информационных систем от несанкционированного доступа, использования, раскрытия, нарушения, модификации или уничтожения с целью обеспечения конфиденциальности, целостности и доступности».¹² Данное определение содержится в Глоссарии Наци-

онального института стандартов и технологий США (NIST).

Также согласно Глоссарию Национального института стандартов и технологий США (NIST), под «кибербезопасностью» (cybersecurity) понимается «предотвращение повреждения, защита и восстановление компьютеров, систем электронной связи, услуг электронной связи, проводной связи, включая содержащуюся в них информацию, для обеспечения ее доступности, целостности, конфиденциальности и неподдельности».¹³

Согласно Оксфордскому словарю, информационная безопасность - «состояние защищенности от несанкционированного использования информации, особенно электронных данных, или меры, принимаемые для достижения этого».¹⁴ Понятие «кибербезопасность» в данном словаре отсутствует.

В соответствии с определением Кембриджского словаря:

1) «информационная безопасность» - состояние защищенности электронных данных от преступного или несанкционированного использования;

2) «кибербезопасность» - способы защиты компьютерных систем от таких угроз, как вирусы¹⁵.

На практике встречается более расширенное понятие «информационная безопасность», связанное с обеспечением безопасности личности, в первую очередь. Так, к примеру, Доктрина информационной безопасности Российской Федерации, под термином «информационная безопасность Российской Федерации» понимает состояние защищенности личности, общества и государства от внутренних и внешних информационных угроз, при котором обеспечиваются реализация конституционных прав и свобод человека и гражданина, достойные качество и уровень жизни граждан, суверенитет, территориальная целостность и устойчивое социально-экономическое развитие Российской Федерации, оборона и безопасность государства.¹⁶ В Кыргызстане, согласно Концепции информационной

¹¹ *Information Security Vs. Cybersecurity: What's The Difference?:* <https://www.forbes.com/advisor/education/information-security-vs-cyber-security/> *Difference Between Cybersecurity & Information Security:* <https://analyticsindiamag.com/difference-between-cybersecurity-information-security/> *Cybersecurity vs. Information Security: Is There A Difference?:* <https://www.bitsight.com/blog/cybersecurity-vs-information-security> (Дата обращения: 15.08.2024)

¹² *Information security:* https://csrc.nist.gov/glossary/term/information_security (Дата обращения: 15.08.2024)

¹³ *Cybersecurity:* <https://csrc.nist.gov/glossary/term/cybersecurity> (Дата обращения: 28.09.2024)

¹⁴ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/translate> (Дата обращения: 28.09.2024)

¹⁵ *Cambridge Dictionary:* <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/information-security> (Дата обращения: 28.09.2024)

¹⁶ *Доктрина информационной безопасности Российской Федерации:* <https://rg.ru/documents/2016/12/06/doktrina-infobezobasnost-site-dok.html> (Дата обращения: 28.09.2024 года)

безопасности Кыргызской Республики на 2019-2023 годы, информационная безопасность Кыргызской Республики - состояние защищенности личности, общества и государства от информационных угроз.¹⁷

Таким образом, в большинстве случаев, если информационная безопасность — это общий термин для создания и обслуживания систем и политик для защиты любой информации - электронной или физической, то кибербезопасность направлена на защиту систем и содержащихся в них данных, хранящихся исключительно в электронном виде, в киберпространстве. Следует подчеркнуть, что в некоторых странах подход к термину «информационная безопасность» имеет расширенное понятие и включает состояние защищенности личности, общества и государства.

Заключение

Принимая во внимание положения действующего законодательства, передовую зарубежную практику, мнение экспертного сообщества Казахстана, рекомендуется разграничить на законодательном уровне понятия «информационная безопасность»

и «обеспечение кибербезопасности» применительно для сферы информатизации.

В целях введения в законодательство РК и единообразного толкования понятийно-категориального аппарата в обеспечении кибербезопасности предлагается закрепить определить понятия «угроза кибербезопасности», «инцидент кибербезопасности».

Анализ национального законодательства и зарубежного опыта показал необходимость расширения объема полномочий владельца КВОИКИ в вопросах обработки информации об инцидентах кибербезопасности на объектах информационно-коммуникационной инфраструктуры; активизации проведения совместных мероприятий по обеспечению кибербезопасности в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан; необходимости направления КВОИКИ на повторное испытание на соответствие требованиям кибербезопасности; систематизировать процедуру передачи резервных копий электронных информационных ресурсов на единую национальную резервную платформу хранения электронных информационных ресурсов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Татаринова Л.А. Соотношение понятий «информационная безопасность», «защита информации» и «кибербезопасность», «киберзащита» по законодательству Республики Казахстан // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2019. – Т. 67. – №. 3. – С. 60-64.
2. Исабаева С.Б. Диссертация «Обеспечение кибербезопасности Казахстана в условиях глобальной цифровизации»: <https://repository.apa.kz/bitstream/handle/123456789/732/746.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (Дата обращения: 28.09.2024.)
3. Архипова Е.А. Современное понимание терминов «кибернетическая безопасность» и «информационная безопасность» // «Young Scientist» - № 12 (76) - December, 2019. – С.315-320. [//file:///C:/Users/zh.kulzhabaeva/Desktop/Sovremennoe_ponimanie_terminov_kiberneticeskaa_bez.pdf](file:///C:/Users/zh.kulzhabaeva/Desktop/Sovremennoe_ponimanie_terminov_kiberneticeskaa_bez.pdf) (Дата обращения: 28.09.2024.)
4. Кубышкин А.В. Международно-правовые проблемы обеспечения информационной безопасности государства / Диссертация / Москва. 2002 г. // <https://lawbook.online/pravovoe-regulirovaniemejdunarodnoe/informatsiyaf-bezopasnost-informatsionnaya-15097.html>. (Дата обращения: 28.09.2024.)
5. Талимончик В.П. Международно-правовое регулирование отношений в сфере информации: дисс. ... докт.юрид. наук: 12.00.10 / Талимончик В.П.; [Место защиты: С.-Петербург. гос. ун-т].- Санкт-Петербург, 2013.- 400 с.: ил. РГБ ОД, 71 15-12/21// <http://www.dslib.net/pravo-evropy/mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-otnoshenij-v-sfere-informacii.html>. (Дата обращения: 28.09.2024.)

REFERENCES

1. Tatarinova L.A. Sootnoshenie ponjatij «informacionnaja bezopasnost'», «zashhita informacii» i «kiberbezopasnost'», «kiberzashhita» po zakonodatel'stvu Respubliki Kazahstan // Vestnik KazNU. Serija juridicheskaja. – 2019. – Т. 67. – №. 3. – С. 60-64.

¹⁷ Концепция информационной безопасности Кыргызской Республики на 2019-2023 годы <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/13652> (Дата обращения: 28.09.2024 года)

2. Isabaeva S.B. Dissertacija «Obespechenie kiberbezopasnosti Kazahstana v uslovijah global'noj cifrovizacii»: <https://repository.apa.kz/bitstream/handle/123456789/732/746.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (Data obrashhenija: 28.09.2024.)

3. Arhipova E. A. Sovremennoe ponimanie terminov «kiberneticheskaja bezopasnost'» i «informacionnaja bezopasnost'» // «Young Scientist» - № 12 (76) - December, 2019. – S.315-320. //file:///C:/Users/zh.kulzhabaeva/Desktop/Sovremennoe_ponimanie_terminov_kiberneticeskaa_bez.pdf (Data obrashhenija: 28.09.2024.)

4. Kubyshkin A.V. Mezhdunarodno-pravovye problemy obespechenija informacionnoj bezopasnosti gosudarstva / Dissertacija / Moskva. 2002 g. // <https://lawbook.online/pravovoe-regulirovaniemejdunarodnoe/informatsiyaf-bezopasnost-informatsionnaya-15097.html>. (Data obrashhenija: 28.09.2024.)

5. Talimonchik V.P. Mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie otnoshenij v sfere informacii: diss. ... dokt.jurid. nauk: 12.00.10 / Talimonchik V.P. [Mesto zashhity: S.-Peterb. gos. un-t]. - Sankt-Peterburg, 2013.- 400 s.: il. RGB OD, 71 15-12/21// <http://www.dslib.net/pravo-evropy/mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-otnoshenij-v-sfere-informacii.html>. (Data obrashhenija: 28.09.2024.)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НОРМ ПРАВА ЕАЭС В СФЕРЕ ЭКОЛОГИЗАЦИИ ТРАНСПОРТНЫХ СИСТЕМ

Толочко Ольга Николаевна

Доктор юридических наук, доцент, профессор кафедры государственного управления Белорусского государственного университета;
г. Минск, Республика Беларусь; e-mail: o.tolochko@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются актуальные проблемы совершенствования норм права ЕАЭС, направленных на экологизацию транспортных систем государств-членов. Исследование выполнено с использованием общих и специальных методов научного познания, включая формально-логический, метод сравнительного правоведения и др. Анализируются особенности развития мировых транспортных систем в связи с глобальным энергетическим переходом, подчеркивается безальтернативность перехода на зеленые технологии в транспорте, в частности, электрификация транспортных систем. Обосновывается целесообразность принятия коллективных мер на уровне интеграционного объединения, позволяющих минимизировать издержки и повысить эффективность экологизации транспортных систем государств-членов. Содержатся предложения по совершенствованию норм права ЕАЭС, таких как Первый пакет мероприятий (Дорожная карта) по сотрудничеству государств – членов ЕАЭС в рамках климатической повестки и Приложение № 24 к Договору (Протокол о скоординированной (согласованной) транспортной политике). Обосновывается целесообразность формирования профильной структуры в ЕЭК, в функции которой входил бы расчёт оптимальных целевых показателей перехода на экологичные транспортные технологии. В целом, по мнению автора, выработка наиболее перспективных направлений транспортной политики в ЕАЭС с учётом энергетического перехода и сокращения выбросов CO₂ должна осуществляться не только органами ЕАЭС и представителями профильных министерств (транспорта, охраны окружающей среды, энергетики и др.), но и с привлечением широкого круга специалистов и экспертов, а также членов бизнес-сообщества в лице транспортных предприятий, природоохранных неправительственных организаций и представителей общественности. Результаты исследования могут быть применены в законодательной и правоприменительной практике ЕАЭС, Республики Беларусь и других государств – членов ЕАЭС.

Ключевые слова: право ЕАЭС, экологизация, декарбонизация, энергетический переход, транспортные системы, международные обязательства.

ЕАЭО-НЫҢ КӨЛІК ЖҮЙЕЛЕРІН ЭКОЛОГИЯЛАНДЫРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ НОРМАЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Ольга Николаевна Толочко

Заң ғылымдарының докторы, доцент, Беларусь мемлекеттік университетінің мемлекеттік басқару кафедрасының профессоры; Минск қ.,
Беларусь Республикасы; e-mail: o.tolochko@mail.ru

Аннотация. Мақалада мүше мемлекеттердің көлік жүйелерін жасылдандыруға бағытталған ЕАЭО құқық нормаларын жетілдірудің өзекті мәселелері талданады. Зерттеу ғылыми танымның жалпы және арнайы әдістерін, оның ішінде формальды-логикалық, салыстырмалы құқықты және т.б. Жаһандық энергетикалық көшуге байланысты әлемдік көлік жүйелерінің даму ерекшеліктері талданып, көліктегі жасыл технологияларға көшудің, атап айтқанда, көлік жүйелерін электрлендірудің баламасының жоқтығы атап өтілді. Шығындарды барынша азайтуға және мүше мемлекеттердің көлік жүйелерін жасылдандыру тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін интеграциялық бірлестік деңгейінде ұжымдық шараларды қабылдаудың мақсаттылығы негізделген. ЕАЭО құқықтық норма-

ларын жетілдіру бойынша ұсыныстарды қамтиды, мысалы, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің климаттық күн тәртібі шеңберіндегі ынтымақтастығы жөніндегі шаралардың Бірінші пакеті (Жол картасы) және Шартқа № 24 Қосымша (Келестірілген (келісілген) туралы хаттама).) Көлік саясаты. ЕЭК-те мамандандырылған құрылымды қалыптастырудың орындылығы негізделген, оның функцияларына экологиялық таза көліктік технологияларға көшу үшін оңтайлы нысаналы индикаторларды есептеу кіреді. Жалпы, автордың пікірінше, энергетикалық ауысуды және CO₂ шығарындыларын азайтуды ескере отырып, ЕАЭО көлік саясатының ең перспективалы бағыттарын әзірлеуді тек ЕАЭО органдары мен тиісті министрліктердің өкілдері ғана емес (көлік, қоршаған ортаны қорғау, энергетика және т.б.), сонымен қатар кең ауқымды мамандар мен сарапшыларды тарта отырып, сондай-ақ көлік компаниялары, табиғатты қорғау жөніндегі үкіметтік емес ұйымдар мен қоғам өкілдері ұсынатын бизнес-қоғамдастық мүшелері. Зерттеу нәтижелері ЕАЭО, Беларусь Республикасы және ЕАЭО-ға мүше басқа мемлекеттердің заңнамалық және құқық қолдану тәжірибесінде қолданылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: ЕАЭО құқығы, экологизация, декарбонизация, энергияға көшу, көлік жүйелері, халықаралық міндеттемелер.

IMPROVEMENT OF EAEU LAW IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL TRANSPORT SYSTEMS

Tolochko Olga Nikolaevna

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Public Administration of Belarusian State University; Minsk c., Republic of Belarus; e-mail: o.tolochko@mail.ru

Abstract. *The article analyzes current problems of improving the rules of law of the EAEU aimed at greening the transport systems of the member states. The research was carried out using general and special methods of scientific knowledge, including formal-logical, comparative law, etc. The features of the development of world transport systems in connection with the global energy transition are analyzed, and the lack of alternative to the transition to green technologies in transport, in particular, the electrification of transport systems, is emphasized. The expediency of taking collective measures at the level of an integration association is substantiated, allowing to minimize costs and increase the efficiency of greening the transport systems of the member states. Contains proposals for improving the legal norms of the EAEU, such as the First Package of Measures (Road Map) for cooperation between the EAEU member states within the framework of the climate agenda and Appendix No. 24 to the Treaty (Protocol on Coordinated (Agreed) Transport Policy). The feasibility of forming a specialized structure in the EEC is substantiated, the functions of which would include calculating optimal target indicators for the transition to environmentally friendly transport technologies. In general, according to the author, the development of the most promising directions of transport policy in the EAEU, taking into account the energy transition and reduction of CO₂ emissions, should be carried out not only by the EAEU bodies and representatives of relevant ministries (transport, environmental protection, energy, etc.), but also with the involvement of a wide range of specialists and experts, as well as members of the business community represented by transport companies, environmental non-governmental organizations and representatives of the public. The results of the study can be applied in the legislative and law enforcement practice of the EAEU, the Republic of Belarus and other member states of the EAEU.*

Keywords: *EAEU law, greening, decarbonization, energy transition, transport systems, international obligations.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_187

Введение

Развитие мировой экономики на ближайшие десятилетия во многом определяется глобальным изменением климата. Важную роль

в планировании устойчивого развития и обеспечения экологической безопасности играет транспортная система. Транспорт является крупным потребителем энергии и источником

выброса углекислого газа. Соответственно, экологизация транспортной системы, её перевод на рельсы устойчивого развития имеет огромное значение в рамках происходящего в мире энергетического перехода.

Материалы и методы

При выполнении исследования использовались общенаучные и специальные методы познания, такие как метод системного анализа, формально-логический, сравнительно-правовой и др. Теоретической базой исследования послужили труды белорусских и зарубежных учёных, выводы специалистов профильных международных организаций, статистические данные. Нормативную базу исследования составили договоры и иные акты ЕАЭС, ЕС, национальное законодательство государств-участников. В результате исследования предложен комплекс законодательных и организационно-правовых мер, направленных на совершенствование правового регулирования процесса экологизации транспортных систем в рамках ЕАЭС. Исследование выполнялось в рамках НИР «Приоритетные направления правового обеспечения экологизации экономики и социальной сферы в контексте реализации современной экологической политики Республики Беларусь и достижения целей устойчивого развития» задания 7.05 «Правовые приоритеты государственной аграрной и экологической политики в контексте достижения Республикой Беларусь целей устойчивого развития» подпрограммы «Право» государственной программы научных исследований на 2021–2025 годы «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства» Национального центра законодательства и правовых исследований Республики Беларусь на 2024 год.

Результаты и обсуждение

Правовое обеспечение процесса экологизации транспортной системы – сравнительно новый предмет исследования для правовой науки. Тем не менее, имеется ряд работ, которые могут служить теоретическим фундаментом для решения этой, без сомнения, крайне важной проблемы [1; 2; 3; 4]. Вместе с тем, сложность и многогранность задач, стоящих перед государствами – членами ЕАЭС, делает актуальность исследований

в данной сфере практически неисчерпаемой.

Большинство имеющихся работ рассматривают экологизацию транспорта сквозь призму охраны окружающей среды, обеспечения безопасности и здоровья населения. Вместе с тем, вопрос не только в экологии: обусловленный глобальным изменением климата мировой энергетический переход реструктурирует всю систему мирохозяйственных связей: инвестиции, торговлю, услуги, промышленное производство. Помимо общего стремления беречь окружающую среду и противодействовать изменению климата, необходимо осознавать и учитывать экономическую обусловленность принятия соответствующих мер.

По оценкам Международного энергетического агентства (IEA), сухопутный, морской и воздушный транспорт в настоящее время в основном работает на ископаемом топливе. Для достижения углеродной нейтральности необходимо, чтобы выбросы от транспортного сектора сократились к 2030 году на 25% независимо от роста спроса. IEA призывает правительства стимулировать переход к менее углеродоёмким способам передвижения, таким как ходьба, велосипед и общественный транспорт, а также к более энергоэффективным видам транспорта, таким как электромобили¹.

Наиболее перспективным направлением декарбонизации транспортных систем, по оценкам IEA, является их электрификация. Переход на электрические транспортные средства – очевидный тренд в рассматриваемой сфере. Так, в 2023 г. продажи электромобилей третий год подряд прирастали средним темпом в 3,6 млн машин в год, составив почти 14,2 млн автомобилей и заняв долю в 15,8% от всех проданных автомобилей за прошлый год (почти 90 млн). Еще более 5 млн составили мировые продажи классических гибридов. В 2024 году мировые продажи электромобилей могут достичь 17 млн единиц. При этом, прогнозирует Агентство, на Китай в 2024 году придется 10 млн экземпляров².

В июле 2024 года продажи электромобилей в Китае превысили долю в 50% в общем объеме продаж легковых машин, при том, что всего лишь 3 года назад их доля составляла лишь 7%³. При сохранении тренда, доля

¹ *Transport // IEA.* – URL: <https://www.iea.org/energy-system/transport> (дата обращения: 23.09.2024).

² *Electric Vehicles // IEA.* – URL: <https://www.iea.org/energy-system/transport/electric-vehicles> (дата обращения: 23.09.2024).

³ *China auto market hits milestone as EVs, hybrids make up half of July sales / By Reuters.* – August 8, 2024: 33 PM // Reuters. – URL: <https://www.reuters.com/business/autos-transportation/chinas-car-sales-extend-declines-fourth-month-2024-08-08/> (дата обращения: 23.09.2024).

продаж электромобилей в Китае уже в 2027 г. может превысить 75%. Это не очень оптимистичная новость для стран – экспортеров нефти, поскольку Китай является вторым в мире потребителем нефти после США и первым по объемам ее импорта. За 7 месяцев 2024 г. импорт нефти Китаем снизился почти на 3% по сравнению с аналогичным периодом 2023 года [5]. И это при том, что электромобили пока ещё не начали оказывать заметное влияние на сокращение потребления нефти в Китае. По мнению некоторых аналитиков, Китай в 2024 году пройдет пик потребления нефти и уже в 2025 году оно пойдет на спад [5]. В настоящее время Китай активно стимулирует переход автопарка на электромобили или, по меньшей мере, на более эффективные автомобили с ДВС, предлагая субсидии за утилизацию старого автомобиля в обмен на новый. Снижению потреблению углеводородного топлива в Китае способствуют также инфраструктурные инвестиции, в частности, ежегодное строительство нескольких тысяч километров электрифицированных железных дорог. Благодаря постоянному строительству новых ГЭС в Китае растет также протяженность речных путей и объемы речных грузоперевозок, которые замещают гораздо менее энергоэффективные перевозки автотранспортом. При этом КНР стремится перевести на электротягу и сам водный транспорт, как речной⁴, так и внутренний морской.⁵

При консервативном предположении, что продажи электромобилей продолжают прирастать ежегодно на 3,5–4 млн, можно подсчитать, что их доля в мировых продажах превысит 50% уже к 2032 г., а значит мировое потребление ископаемого топлива легковым автопарком начнет снижаться. Однако это может произойти и раньше, если во второй половине текущего десятилетия продажи электромобилей будут расти быстрее, чем в первой. Вероятность такого развития событий довольно велика. В целом картина на автомобильном мировом рынке схожа с той, что наблюдается в мировой электроэнергетике, где возобновляемые источники энергии, такие как солнце и ветер, начинают быстро вытеснять технологии предыдущего энергетического уклада.

Как и другие вопросы, касающиеся энергетического перехода, экологизация транспортных систем требует согласованной правовой политики государств – членов ЕАЭС и развития в соответствующем направлении норм права ЕАЭС. Транспортные системы невозможно рассматривать в узких рамках государственных границ; смысл их состоит именно в обеспечении международной торговли и коммуникаций. Для дальнейшего развития транспорта в рамках ЕАЭС потребуется расширение использования рыночных инструментов, поддерживающих внедрение энергоэффективных технологий, а также повышение доступности низкоуглеродных видов топлива [1, с. 144].

Достижение этих целей должно сопровождаться проведением последовательной государственной политики и принятием коллективных мер, в том числе инструментов субсидирования и налогового стимулирования. Кроме того, развитие электротранспорта и увеличение его доли в общем парке автомобилей предполагает ужесточение требований по выбросам CO₂ для собственников и установление минимальной доли автомобилей с низким или нулевым уровнем выбросов для транспортных предприятий. Целесообразно также принять меры по развитию зарядной инфраструктуры, прежде всего на крупных магистралях, используемых для международных перевозок грузов и пассажиров. Необходимо также стимулирование инвестиций в производство аккумуляторных батарей с тем, чтобы соответствующие производства были локализованы на территории государств – членов ЕАЭС.

Опыт Европейского Союза свидетельствует о том, что правовые меры по экологизации транспортных систем могут наталкиваться на довольно жесткое сопротивление автопроизводителей. Так, сроки введения обязательных требований ЕС в отношении выбросов неоднократно переносились, введение системы измерений выбросов CO₂ для тяжелых грузовых автомобилей задерживалось, а транспорт в целом был исключен из сферы применения Директивы 2009/125 о введении правового регулирования для установления требований экодизайна к энергопотребляющей продукции (пункт

⁴ Первый грузовой электрокорабль отправился в плавание. 26.02.2022 // Большая Азия. – URL: https://bigasia.ru/pervyj-gruzovoj-elektrokoralbl-otpravilsya-v-plavanie/?doing_wp_cron=1724357373.9889860153198242187500 (дата обращения: 23.09.2024).

⁵ В Китае введен в эксплуатацию крупнейший в мире полностью электрический контейнеровоз. 30.04.2024 [08:45] // 3DNews. – URL: <https://3dnews.ru/1104043/v-kitae-vvedyon-v-ekspluatatsiyu-krupneyshiy-v-mire-polnostyu-elektricheskiy-konteynerovoz> (дата обращения: 23.09.2024).

3 статьи 1)⁶. Евразийскому экономическому союзу, по всей вероятности, тоже предстоит долгий путь преодоления протекционистских настроений, прежде чем можно будет говорить о реальной трансформации.

Проблему может представлять также сокращение бюджетных доходов, обусловленное сокращением использования ископаемого топлива на транспорте. По некоторым оценкам, к 2030 г. развитие глобального парка электромобилей может вызвать чистые потери по налогам и сборам на ископаемое топливо в мире около 75–90 млрд долларов США [4, с. 253]. Соответственно, потребуются адаптивные механизмы налогообложения, компенсирующие эти потенциальные потери, в том числе установление более высоких ставок налогов на ископаемое топливо и транспортные средства с высоким уровнем выбросов и более низких ставок налогов на биотопливо и транспортные средства с электрическими двигателями.

Важным направлением экологизации транспортных систем в ЕАЭС может стать строительство и ввод в эксплуатацию новых высокоскоростных железных дорог, что позволит сократить использование авиационного транспорта и, соответственно, совершаемые им выбросы CO₂ в атмосферу. Однако развитие такого транспорта экономически целесообразно на средних расстояниях, – таких, которые высокоскоростной поезд преодолевает не более чем за 3,5 часа. Если время в пути больше, то пассажиры предпочитают авиасообщения, и высокоскоростной транспорт может потерять окупаемость. Для рентабельной работы высокоскоростного железнодорожного транспорта необходим также стабильный высокий пассажиропоток. Так, например, активное строительство высокоскоростных магистралей в Китае столкнулось с проблемой низкой мобильности населения и, как следствие, слабой востребованностью высокоскоростных железных дорог. Для экономики ЕАЭС мобильность населения весьма желательна, и, возможно, развитие высокоскоростного транспорта послужило бы стимулом к оживлению рынка труда в Союзе, туристических услуг, инвестиций и в целом экономического роста в регионе.

Одной из наиболее сложных для декарбонизации отраслей является авиация⁷. На её долю приходится около 2% глобальных выбросов, связанных с энергетикой, однако в последние годы рост выбросов в авиации превышал аналогичные показатели в других видах транспорта. В глобальных масштабах декарбонизация воздушного транспорта является важной проблемой, однако в рамках ЕАЭС авиационная отрасль переживает не лучшие времена: заметный рост наблюдается только в Казахстане (в 2023 г. объём пассажирских перевозок вырос на 23% год к году, а грузоперевозок – на 16%)⁸. Но это не означает отсутствия общих вопросов интеграционной повестки: переход авиаотрасли на биотопливо перекликается с проблемой нехватки топлива (в Казахстане – порядка 300 тыс. тонн в год)⁹. Кроме того, эксплуатация самолётов на международных рейсах требует их соответствия зеленым стандартам в части выбросов и энергоэффективности, что в итоге обуславливает целесообразность включения регулятивных механизмов в области воздушного транспорта в экологическую повестку ЕАЭС.

Схожие проблемы характерны и для морского транспорта. Выход к морю из государств – членов ЕАЭС есть фактически только у России (Каспийское море, которое омывает западную часть Казахстана, представляет собой пресноводный водоём, не соединённый с Мировым океаном). Однако экологизация морского транспорта, который используется всеми государствами-членами, в интересах каждого из них.

Таким образом, экологизация транспорта представляет собой важную задачу для ЕАЭС в свете глобальной климатической повестки и осуществления энергетического перехода. Принятие общих для Союза мер важно как для достижения целей Парижского соглашения и стабилизации климата, так и для полноценного участия государств-членов в быстро трансформирующейся мировой экономике. Решение указанных проблем на национальном уровне может быть менее эффективным, что чревато технологическим отставанием и утратой конкурентоспособности на мировых рынках.

В связи с нарастанием климатических

⁶ Директива Европейского парламента и Совета Европейского Союза 2009/125/ЕС от 21 октября 2009 г. о введении правового регулирования для установления требований экодизайна к энергопотребляющей продукции (в новой редакции) // Гарант. – URL: <https://base.garant.ru/70161766/1caf24d049dcd1e7707a22d98e9858f/> (дата обращения: 23.09.2024).

⁷ Aviation // IEA. – URL: <https://www.iea.org/energy-system/transport/aviation> (дата обращения: 23.09.2024).

⁸ Объем пассажирских авиaperевозок вырос на 23% в Казахстане: 19 декабря 2023 // Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. – URL: <https://primeminister.kz/ru/news/obem-passazhirskikh-aviapervezok-vyros-na-23-v-kazakhstane-26720> (дата обращения: 23.09.2024).

⁹ Там же.

проблем и слабыми результатами в деле достижения углеродной нейтральности в настоящее время в мире наблюдается переход от мягких форм сотрудничества, таких как обмен опытом, к более жёстким формам, таким как согласование стандартов и политики. Действенные меры по сокращению выбросов на транспорте предполагают устранение «проблемы безбилетника» – уклонения от несения издержек при использовании общественного блага. «Проблема безбилетника» применительно к климатическим обязательствам означает, что некоторые страны полагаются на исполнение обязательств другими государствами без того, чтобы самим адекватно участвовать в сокращении выбросов. Данная проблема является одной из причин слабого исполнения многосторонних соглашений по климату. Устранения «проблемы безбилетника» трудно достичь в отсутствие внешнего контроля в лице относительно независимого от государств-участников органа, способного следить за выполнением государствами взятых обязательств и принимать меры в отношении нарушителя. На данном этапе создание такого органа представляется маловероятным: инструментов, предоставляющих такие возможности, Договор о ЕАЭС не содержит. Однако задача внешнего контроля с механизмами воздействия на нарушителей остается актуальной.

Общими факторами реализации энергетического перехода являются развитость конкуренции и справедливая система распределения энергетических доходов [6, р. 607]. Достижение этих целей является предметом Инициативы прозрачности добывающих отраслей (ИПДО, EITI), в которой в настоящее время участвует свыше 50 государств, включая трёх членов ЕАЭС (Армения, Казахстан и Кыргызстан). Присоединение к инициативе Республики Беларусь и Российской Федерации, вероятно, позитивно сказалось бы на системе регулирования энергетического сектора в ЕАЭС, – тем более, что стандарты ИПДО направлены, в том числе, на облегчение энергетического перехода¹⁰.

Энергетический переход в транспортной сфере – достаточно новая проблематика для права ЕАЭС. Первый пакет мероприятий (Дорожная карта) по сотрудничеству государств – членов ЕАЭС в рамках климатической повестки, который включает, в том числе, определение мер стимулирования

низкоэмиссионной трансформации в транспортной отрасли, был принят только в 2022 году¹¹. При всей важности этого шага нужно признать, что Дорожная карта не лишена общих для нормативных документов ЕАЭС недостатков – декларативности, многословия и отсутствия возможности объективной оценки достигнутых результатов. Однако происходящие в экономике процессы требуют незамедлительного совершенствования норм интеграционного права.

Согласно пункта 7 части 2 статьи 86 Договора о ЕАЭС, задачей скоординированной (согласованной) транспортной политики является снижение вредного воздействия транспорта на окружающую среду и здоровье человека. Вместе с тем, указанная задача не отражена в основных приоритетах скоординированной (согласованной) транспортной политики (часть 3 статьи 86) и не реализована в Приложении № 24 к Договору (Протокол о скоординированной (согласованной) транспортной политике и связанные с ним документы – Порядок осуществления транспортного (автомобильного) контроля на внешней границе ЕАЭС (Приложение № 1) и Порядок регулирования доступа к услугам железнодорожного транспорта, включая основы тарифной политики (Приложение № 2)). Представляется целесообразным дополнить текст Приложения № 24 к Договору о ЕАЭС нормами, направленными на выполнение поставленной в пункт 7 части 2 статьи 86 задачи по снижению вредного воздействия транспорта на окружающую среду и здоровье человека.

Позитивное влияние на общую направленность скоординированной транспортной политики могло бы оказать также включение в статью I Приложения № 24 пункта 2 со следующим содержанием: «Скоординированная (согласованная) транспортная политика осуществляется в целях устойчивого развития транспортных систем государств-членов, их интеграции в мировую транспортную систему, повышения качества транспортных услуг и защиты окружающей среды в процессе эксплуатации транспорта на территории Союза». При этом пункт 3 статьи I целесообразно изложить в следующей редакции: «Реализация настоящего Протокола осуществляется с учетом международных обязательств государств-членов, в том числе обязательств, принятых в рамках глобальной климатической повестки».

¹⁰ Энергетический переход // EITI. – URL: <https://eiti.org/ru/energeticheskiy-perekhod> (дата обращения: 23.09.2024).

¹¹ Климатическая повестка // Евразийская экономическая комиссия. – URL: <https://eec.eaeunion.org/comission/department/dotp/klimaticheskaya-povestka/> (дата обращения: 23.09.2024).

Экологическая составляющая скоординированной транспортной политики ЕАЭС может быть усилена включением в статью I пункта 4, в котором будут изложены общие принципы транспортной политики ЕАЭС:

«4. Государства-участники координируют транспортную политику на принципах недискриминации, транспарентности, учёта интересов каждого государства и его транспортных организаций, а также защиты окружающей среды и постепенного сокращения выбросов парниковых газов».

Снижение вредного воздействия транспорта на окружающую среду и здоровье человека, внедрение альтернативных видов топлива и возобновляемых источников энергии с целью снижения выбросов парниковых газов и увеличения доли применения экономичных и экологичных транспортных средств обозначены в качестве одной из целей Основных направлений и этапов реализации скоординированной (согласованной) транспортной политики государств – членов ЕАЭС, принятых Высшим Евразийским экономическим советом в 2016 г.¹² Одним из приоритетов реализации Основных направлений является «создание условий для планирования и проведения совместных исследований в целях разработки и внедрения... энергосберегающих технологий, экологических («зелёных») технологий, в том числе технологий, расширяющих использование альтернативных видов топлива и позволяющих снижать объёмы выброса парниковых газов». Вместе с тем, правовое содержание этого приоритета практически нивелируется его формулировкой: «создание условий для планирования и проведения совместных исследований в целях разработки и внедрения». Закрепление приоритетной задачи в такой форме не позволяет оценить результативность работы по достижению поставленной цели. В этой связи не выглядит удивительным то, что энергосбережение и зелёные технологии никак не упоминаются в описании направлений политики для автомобильного, железнодорожного и водного транспорта. В отношении воздушного транспорта запланирована оценка соответствия парка воздушных судов государств-членов требованиям ИКАО в отношении шума (не выбросов) и принятие

согласованных подходов по эксплуатации таких судов при регулярных воздушных сообщениях, что вряд ли в полной мере соответствует заявленной цели «снижение негативного воздействия гражданской авиации на окружающую среду»¹³. В разделе III документа «Ожидаемые результаты проведения скоординированной (согласованной) транспортной политики государств-членов» в качестве таких результатов никакие эффекты по снижению выбросов, повышению энергоэффективности и т.д., не упомянуты. Такой подход не способствует заметному продвижению в деле экологизации транспортной системы и не соответствует масштабу стоящих в связи с энергетическим переходом задач. Соответственно, нужны правовые инструменты, позволяющие получать количественно измеримые результаты и корректировать принимаемые меры в случае их недостижения.

Повышению эффективности политики ЕАЭС в области экологизации транспортных систем, как представляется, может способствовать формирование профильной структуры в ЕЭК, в функции которой входил бы расчёт оптимальных целевых показателей перехода на экологичные транспортные технологии. Такие целевые показатели (например, довести до определённого процента или абсолютного показателя количество автомобилей с нулевыми выбросами к определённому сроку), могут утверждаться решением Высшего Евразийского экономического совета, либо быть предметом специального международного договора ЕАЭС.

В Европейском Союзе Директива о чистых транспортных средствах, принятая в 2019 г., устанавливает национальные цели для государственных закупок, которые определяются как минимальный процент экологически чистых транспортных средств в совокупном объёме государственных закупок в государстве – члене ЕС. Государства-члены по своему усмотрению распределяют их между различными заказчиками, однако каждое государство должно выполнить как минимум половину целевого показателя закупок экологически чистых автобусов в каждом периоде за счет закупки автобусов с нулевым уровнем выбросов¹⁴. В 2020 г. Ев-

¹² Решение Высшего Евразийского экономического совета № 19 от 26.12.2016 "Об основных направлениях и этапах реализации скоординированной (согласованной) транспортной политики государств – членов ЕАЭС" // Евразийская экономическая комиссия. – URL: https://docs.eaeunion.org/docs/ru-ru/01414442/scd_11042017 (дата обращения: 23.09.2024).

¹³ Там же.

¹⁴ Директива (ЕС) 2019/1161 Европейского парламента и Совета от 20 июня 2019 г., вносящая поправки в Директиву 2009/33/ЕС о продвижении экологически чистых и энергоэффективных дорожных транспортных средств // Eur-Lex.

ропейская комиссия представила Стратегию устойчивой и умной мобильности и План действий, состоящий из 82 инициатив [17]¹⁵, которые призваны реализовать зелёную и цифровую трансформацию транспортной системы ЕС и сделать её более устойчивой к будущим кризисам. Стратегия состоит из конкретных мер, структурированных вокруг 10 ключевых областей и с обозначенными этапами их достижения. Так, к 2030 году в ЕС должно эксплуатироваться не менее 30 млн автомобилей с нулевым уровнем выбросов и должны быть готовы к выходу на рынок морские суда с нулевым уровнем выбросов; к 2035 году предполагается выпуск больших самолётов с нулевыми выбросами, и т.д. Меры для ускорения энергетического перехода включают в себя также увеличение производства, распределения и использования возобновляемых и низкоуглеродных видов топлива на транспорте, финансовую поддержку замены автопарков на транспортные средства с низким и нулевым уровнем выбросов, увеличение количества пассажиров, использующих железную дорогу и общественный транспорт, перемещение грузопотока на зелёные виды транспорта.

Схожие методы регулирования могут быть применены и в ЕАЭС, – разумеется, с настройкой количественных параметров под экономические возможности и потребности транспортных систем государств-членов.

В целом, выработка наиболее перспективных направлений транспортной политики в ЕАЭС с учётом энергетического перехода и сокращения выбросов CO₂ должна осуществляться не только органами ЕАЭС и представителями профильных министерств (транспорта, охраны окружающей среды, энергетики и др.), но и с привлечением широкого круга специалистов и экспертов, а также членов бизнес-сообщества

в лице транспортных предприятий, природоохранных неправительственных организаций и представителей общественности. В ЕАЭС, как и в Европейском Союзе, уже накоплен опыт проведения специализированных форумов, таких как, например, Евразийский международный форум Digital & Smart Transport. С учётом этого опыта, при содействии экспертного сообщества и гражданских институтов, целесообразно подготовить проект соглашения по экологизации транспортных систем, – возможно, в более широком выражении и применительно ко всем профильным отраслям экономики: энергетике, промышленности, сельскому хозяйству и т.д. Именно такой подход представляется наиболее релевантным с позиций масштабы стоящих перед государствами-членами задач в условиях глобального энергетического перехода.

Заключение

Обусловленный глобальным изменением климата энергетический переход реструктурирует матрицу мирохозяйственных связей, в том числе транспортную систему. Экологизация транспорта, на долю которого приходится значительная часть выбросов парниковых газов, требует последовательной государственной политики и принятия коллективных мер, в том числе на уровне региональных интеграционных объединений. Реализация предложенных правовых мер позволит выйти на заключение специального соглашения по экологизации транспортных систем или ряда профильных отраслей: энергетики, промышленности, сельского хозяйства и т.д. Такой подход в максимальной степени соответствовал бы общим задачам государств – членов ЕАЭС в условиях глобального энергетического перехода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Петренко Л.Д. «Зелёный» транспорт: вызовы и возможности устойчивого развития / Л.Д. Петренко // *Международный научно-исследовательский журнал*. – 2021. – № 7 (109). – Ч. 3. – С. 143–146.
2. Авраменко А.А. Эколого-экономические аспекты управления транспортными системами ведущих интеграционных объединений мира / А.А. Авраменко, Р.И. Курбангулова // *Вестник евразийской науки*. – 2021. – № 1. – Т. 13. – С. 3–26.
3. Хотько О.А. Гармонизация законодательства государств-членов Евразийского экономического союза в системе правового обеспечения экологической безопасности транспортной деятельности / О.А. Хотько // *Право.by*. – 2019. – № 2. – С. 40–46.

– URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1161/oj> (дата обращения: 23.09.2024).

¹⁵ Sustainable and Smart Mobility Strategy // European Commission. – URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_2330 (дата обращения: 23.09.2024).

4. Месник Д.Н. Экономико-организационный механизм стимулирования развития экологически чистых технологий на транспорте / Д.Н. Месник, Д.А. Вечёрко // Наука и техника. – 2023. – Т. 22. – № 3. – С. 248–255.

5. Russell, C. Passed the peak? China's crude oil imports trend down: Russell / Clyde Russell / August 22, 2024 3:00 PM // Reuters. – URL: <https://www.reuters.com/markets/commodities/passed-peak-chinas-crude-oil-imports-trend-down-russell-2024-08-22/> (дата обращения 23.09.2024).

6. Biber, E. The Political Economy of Decarbonization: A Research Agenda / E. Biber, N. Kelsey, J. Meckling // Brooklyn Law Review. – Vol. 82. – Issue 2. – P. 605-643. – URL: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/blr/vol82/iss2/8/> (дата обращения 23.09.2024).

REFERENCES

1. Petrenko L.D. «Zeljonyj» transport: vyzovy i vozmozhnosti ustojchivogo razvitija / L.D. Petrenko // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal. – 2021. – № 7 (109). – Ch. 3. – S. 143–146.

2. Avramenko A.A. Jekologo-jekonomicheskie aspekty upravlenija transportnymi sistemami vedushhij integracionnyh ob#edinenij mira / A.A. Avramenko, R.I. Kurbangulova // Vestnik evrazijskoj nauki. – 2021. – № 1. – Т. 13. – S. 3–26.

3. Hot'ko O.A. Garmonizacija zakonodatel'stva gosudarstv-chlenov Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza v sisteme pravovogo obespechenija jekologicheskoj bezopasnosti transportnoj dejatel'nosti / O.A. Hot'ko // Pravo.bu. – 2019. – № 2. – S. 40–46.

4. Mesnik D.N. Jekonomiko-organizacionnyj mehanizm stimulirovanija razvitija jekologicheski chistyh tehnologij na transporte / D.N. Mesnik, D.A. Vechjorko // Nauka i tehnika. – 2023. – Т. 22. – № 3. – S. 248–255.

Russell, C. Passed the peak? China's crude oil imports trend down: Russell / Clyde Russell / August 22, 2024 3:00 PM // Reuters. – URL: <https://www.reuters.com/markets/commodities/passed-peak-chinas-crude-oil-imports-trend-down-russell-2024-08-22/> (data obrashhenija 23.09.2024).

6. Biber, E. The Political Economy of Decarbonization: A Research Agenda / E. Biber, N. Kelsey, J. Meckling // Brooklyn Law Review. – Vol. 82. – Issue 2. – P. 605-643. – URL: <https://brooklynworks.brooklaw.edu/blr/vol82/iss2/8/> (data obrashhenija 23.09.2024).

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖҮРГІЗУ МЕН ҒЫЛЫМИ ЭТИКАНЫ САҚТАУ ЖӨНІНДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАР МЕН СТАНДАРТТАРДЫ ТАЛДАУ

Шолпан Валерьевна Тлепина¹

Заң ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Халықаралық құқық кафедрасының профессоры;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: tleпина_shv@enu.kz

Жанерке Зукай

Заң ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Халықаралық құқық кафедрасының аға оқытушысы;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: zhanerke_09@mail.ru

Айгүл Маратқызы Есентемирова

Доктор PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: bam051289@inbox.ru

Аннотация. Ғылыми әдебиеттерде ғылыми зерттеуге «бұл ғылыми білімалуға байланысты теорияны зерттеу, эксперимент жүргізу, тұжырымдамалау және тексеру процесі» деген анықтама берілген. Ғылымның әр түрлі салаларында ғылыми зерттеулер жүргізуді халықаралық құқықтық реттеу ғылым саласындағы халықаралық ынтымақтастық аясында жүргізіледі. Ғылыми зерттеулер жүргізуді халықаралық құқықтық реттеудің жалпы екі түрі болатынын айта кеткен жөн, ол – әмбебап және аймақтық деңгейде халықаралық құқықтық реттеу. Мақалада ғылыми зерттеулер жүргізу мен ғылыми этиканы сақтауға қатысты әмбебап және аймақтық деңгейдегі халықаралық құқықтық нормалар мен стандарттарға талдау жасалған. Осы салаға қатысты негізгі халықаралық ережелер ғылыми зерттеу жүргізуге қатысты ережелерді белгілейді. Мәселен, кез-келген ғылыми зерттеулер адам құқықтарының жалпыға бірдей стандарттарына сәйкес жүргізілуі керек. Осы сала бойынша қабылданған халықаралық құжаттарды екіге бөліп қарастыруға болады, олар мемлекеттердің арасында қабылданған халықаралық келісімдер және халықаралық ұйымдар аясында қабылданған халықаралық-құқықтық актілер. Мақалада негізінен халықаралық ұйымдар аясында қабылданған халықаралық-құқықтық актілерге талдау жасалды. Ғылыми зерттеулер ғылыми қызметкерлердің де (зерттеушілердің) де, зерттеу объектілері болатын адамдардың да құқықтарын сақтай отырып, жауапкершілікпен жүргізілуге тиіс. Ғылыми зерттеулер адал жүргізілуге және зерттеу барысында этикалық кодекс сақталуға тиіс. Мақаланың мақсаты – ғылыми зерттеулер жүргізу мен ғылыми этиканы сақтау жөніндегі халықаралық құқықтық нормалар мен стандарттарға осы саладағы ғылыми еңбектерге сүйене отырып талдау жасау және сол арқылы ғылыми зерттеулерді жүргізу мен ғылыми этиканы сақтау саласының халықаралық құқықтық реттелу деңгейін анықтау.

Түйінді сөздер: ғылыми зерттеулер, зерттеушілер, халықаралық-құқықтық реттеу, халықаралық құқық, адам құқықтары, этика нормалары, БҰҰ, ЮНЕСКО.

АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРАВОВЫХ НОРМ И СТАНДАРТОВ ПО ПРОВЕДЕНИЮ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ И СОБЛЮДЕНИЮ НАУЧНОЙ ЭТИКИ

Тлепина Шолпан Валерьевна

Доктор юридических наук, профессор кафедры международного права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: tleпина_shv@enu.kz

¹ Хат-хабарларға арналған автор

Зукай Жанерке

Магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры международного права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: zhanerke_09@mail.ru

Есентемирова Айгуль Маратовна

Доктор PhD, постдоктант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: bam051289@inbox.ru

Аннотация. В научной литературе научное исследование определяется как процесс изучения, эксперимента, концептуализации и проверки теории, связанный с получением научных знаний. Международное правовое регулирование проведения научных исследований в различных областях науки проводится в рамках международного сотрудничества в области науки. Следует отметить, что существует два общих вида международно-правового регулирования проведения научных исследований: универсальное и региональное. В статье проведен анализ международно-правовых норм и стандартов на универсальном и региональном уровнях, касающихся проведения научных исследований и соблюдения научной этики. Основные международные правила, касающиеся этой области, устанавливают правила, касающиеся проведения научных исследований. Например, любые научные исследования должны проводиться в соответствии с общепринятыми стандартами прав человека. Международные документы, принятые в области проведения научных исследований, можно разделить на две части: международные соглашения, принятые между государствами, и международно-правовые акты, принятые в рамках международных организаций. В статье проведен анализ международно-правовых актов, принятых в основном в рамках международных организаций. Научные исследования должны проводиться ответственно, с соблюдением прав как научных работников (исследователей), так и лиц, являющихся объектами исследования. Научные исследования должны проводиться добросовестно и в ходе исследований соблюдаться этический кодекс. Цель статьи – проанализировать международные правовые нормы и стандарты по проведению научных исследований и соблюдению научной этики на основе научных трудов в этой области и тем самым определить уровень международного правового регулирования проведения научных исследований и соблюдения научной этики.

Ключевые слова: научные исследования, исследователи, международно-правовое регулирование, международное право, права человека, нормы этики, ООН, ЮНЕСКО.

ANALYSIS OF INTERNATIONAL LEGAL NORMS AND STANDARDS FOR CONDUCTING SCIENTIFIC RESEARCH AND COMPLIANCE WITH SCIENTIFIC ETHICS

Tlepina Sholpan Valerevna

Doctor of Legal Sciences, Professor at the International Law Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: tlepina_shv@enu.kz

Zukay Zhanerke

Master of International Law, Senior Lecturer at the International Law Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: zhanerke_09@mail.ru

Yessentemirova Aigul Maratovna

PhD, postdoctoral student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: bam051289@inbox.ru

Abstract. In the scientific literature, scientific research is defined as the process of studying, experimenting, conceptualizing and verifying a theory related to obtaining scientific knowledge. International legal regulation of scientific research in various fields of science is carried out within the framework of international cooperation in the field of science. It should be noted that there are two general types of international legal regulation of scientific research: universal and regional. The article analyzes international legal norms and standards at the universal and regional levels related to

scientific research and compliance with scientific ethics. The main international rules relating to this field establish rules regarding the conduct of scientific research. For example, any scientific research should be conducted in accordance with generally accepted human rights standards. International documents adopted in the field of scientific research can be divided into two parts: international agreements adopted between States and international legal acts adopted within the framework of international organizations. The article mainly analyzes international legal acts adopted within the framework of international organizations. Scientific research should be conducted responsibly, with respect for the rights of both scientific workers (researchers) and persons who are the objects of research. Scientific research must be conducted in good faith and the code of ethics must be observed in the course of research. The purpose of the article is to analyze international legal norms and standards for conducting scientific research and observing scientific ethics based on scientific works in this field and thereby determine the level of international legal regulation of conducting scientific research and observing scientific ethics.

Keywords: scientific research, researchers, international legal regulation, international law, human rights, ethics standards, UN, UNESCO.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_196

Кіріспе

Ғылыми зерттеулер қоғамның, технология мен ғылымның дамуында шешуші рөл атқарады. Алайда оларды жүргізу этика мен заңдылықты қамтамасыз етуге бағытталған белгілі бір халықаралық-құқықтық нормалар мен стандарттарды сақтауды талап етеді. Бұл нормалар зерттеуге қатысушылардың қауіпсіздігіне, зияткерлік меншік құқықтарына, деректердің сенімділігі және басқа да маңызды аспектілерге қатысты мәселелерді реттейді. Бұл жұмыста біз ғылыми зерттеулердің заңдылығы мен этикасын қамтамасыз ететін негізгі халықаралық құқықтық нормалар мен принциптерді анықтап, оларға талдау жасаймыз.

Ғылыми зерттеу – бұл бақылау нәтижесінде алынған мәліметтерге белгілі бір талдау ережелерін қолдану және осы бақылауды қатаң белгіленген жағдайларда түсіндіру арқылы теориялар мен гипотезаларды тексеру әдісі [1].

2017 жылғы ЮНЕСКО Ғылыми қызметке және ғылыми қызметкерлерге (зерттеушілерге) қатысты ұсынысында «Ғылыми зерттеулер» ұғымы ғылыми білім алумен байланысты, теорияны зерттеу, эксперимент, концептуализация және тексеру процестерін білдіреді². Ал 2024 жылғы 1 шілдедегі Қазақстан Республикасының «ғылыми зерттеулер – ғылыми қызмет және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет нәтижелеріне қол жеткізу үшін ғылыми қызмет және (немесе) ғылыми-техникалық қызмет субъектілері ғылыми-зерттеу жұмыстары,

тәжірибелік-конструкторлық және технологиялық жұмыстар аясында тиісті ғылыми әдістер және құралдар арқылы жүзеге асыратын қолданбалы, іргелі, стратегиялық ғылыми зерттеулер» түсіндіріледі³.

Мақаланың мақсаты – ғылыми зерттеулер жүргізу мен ғылыми этиканы сақтау жөніндегі халықаралық құқықтық нормалар мен стандарттарға осы саладағы ғылыми еңбектерге сүйене отырып талдау жасау және сол арқылы ғылыми зерттеулерді жүргізу мен ғылыми этиканы сақтау саласының халықаралық құқықтық реттелу деңгейін анықтау.

Әдіснама

Мақала тұтастық, объективтілік, жалпыға бірдейлік, нақтылық секілді ғылыми принциптерге сүйенеді. Мақалада зерттеу объектісі мен тақырыбын білу үшін қолданылатын жалпы, арнайы және жеке әдістер (эмпирикалық ақпаратты жинау әдістері), жалпылау (салыстырмалы құқықтық және талдаудың басқа түрлері, т.б.), талдау, синтездеу, жүйелік зерттеу әдістері теориялық ғылыми таным әдісінің біртұтас жүйесін құрайды.

Нәтижелер мен талқылау

Ғылыми зерттеу оны жүргізушілердің, яғни зерттеушілердің таным қызметінің нәтижесі болғандықтан, оны қатаң құқықтық нормалар аясында толыққанды реттеу мүмкін емес екенін түсінеміз. Дегенмен, жоғарыда атап өткеніміздей, зерттеуге қатысушылардың қауіпсіздігі мен құқықтық мәртебесі,

² Рекомендации ЮНЕСКО в отношении научной деятельности и научных работников (исследователей) 2017 г. [Электронды ресурс] URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379704_rus (Жүзінген күні: 08.07.2024)

³ 2024 жылғы 1 шілдедегі Қазақстан Республикасының «Ғылым және технологиялық саясат туралы» № 103-VIII Заңы. [Электронды ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000103> (Жүзінген күні: 08.07.2024)

ғылыми зерттеулерге зияткерлік меншік құқықтары, деректердің сенімділігі, ғылыми зерттеулерді қаржыландыру, зерттеу нәтижелерін адал мақсаттарға қолдану, зерттеу жүргізудің этикалық жақтары сияқты көптеген мәселелер халықаралық және ұлттық құқықтық реттеудің объектісі бола алады.

Ғылыми зерттеулер адал және ашық жүргізілуі керек. Бұл нәтижелерді жариялауды ғана емес, сонымен қатар басқа ғалымдарға зерттеу нәтижелерін тексеруге және қайталауға мүмкіндік беретін деректерге қол жеткізуді қамтамасыз етуді қамтиды. Ашықтық ғылымға деген сенімді нығайтуға және ғылыми теріс қылықтардың алдын алуға ықпал етеді.

Ғылыми зерттеулерге қатысты халықаралық нормалар мен стандарттарды екіге бөліп қарастыруға болады, олар халықаралық құқықтық нормалар және «жұмсақ құқық нормалары», яғни халықаралық ұйымдардың ұсыныстары мен қарарлары.

Ғылыми зерттеулер жүргізуді халықаралық құқықтық реттеу ғылым саласындағы халықаралық ынтымақтастық аясында жүргізіледі. Ғылым саласындағы халықаралық ынтымақтастық дегеніміз бірлескен ғылыми зерттеулер жүргізу немесе әзірлемелер дайындау бойынша, сондай-ақ ғылым нәтижелерін бүкіл адамзаттың игілігіне бірлесе қолдану бойынша мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық. Ғылыми зерттеулер жүргізуді халықаралық құқықтық реттеудің жалпы екі түрі болатынын айта кеткен жөн, ол – әмбебап және аймақтық деңгейде реттеу. Әмбебап деңгейде халықаралық-құқықтық реттеу БҰҰ мен оның арнайы мекемелерінің аясында жүргізіледі. Олардың қатарында мысалы, БҰҰ Экономикалық және Әлеуметтік кеңесі мен ғылым мен техника саласындағы басқа да көмекші органдары бар. Ал арнайы мекемелердің қатарына мемлекеттер арасындағы ғылым саласындағы ынтымақтастық бойынша басты халықаралық орган – ЮНЕСКО жататыны белгілі.

1992 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының ұсыныстарына сәйкес, БҰҰ Экономикалық және Әлеуметтік Кеңесі (ЭКОСОС) Ғылым және техника жөніндегі функциялық комиссия құрды. 1993 жылдан бері аталған Комиссия жыл сайын әлемдегі ғылым мен техника саласындағы мәселелер бойынша

өзінің баяндамасын ұсынып келеді. Өзінің 2023 жылы өткен жиырма алтыншы сессиясында Ғылым және техника жөніндегі бұл комиссия коронавирус пандемиясынан кейін 2030 жылға дейінгі кезеңге тұрақты даму саласындағы күн тәртібін толық көлемде іске асырғаннан кейін қалпына келтіруді жеделдетудегі ғылым, техника және инновацияның рөлін талқылады, сондай-ақ аймақтық және халықаралық деңгейлердегі ақпараттық қоғам мәселелері жөніндегі дүниежүзілік саммиттің қорытындыларын іске асыруда және одан әрі өткізуде қол жеткізілген прогресті бағалады⁴.

Сонымен қатар, сессия ғылыми-техникалық және инновациялық саясатты шолуға арналған сегментті, сондай-ақ Комиссия жұмысының контекстіндегі техникалық ынтымақтастық саласындағы қызметтің негізгі нәтижелеріне арналған сегментті қамтыды. Осылайша, аталған Комиссия жыл сайын әлемдегі ғылым мен техниканың, инновациялық технологияның жағдайын әлемдік даму тұрғысынан талқылап, талдау жасайды.

Комиссия осы талдаулардың нәтижесінде, сонымен қатар әлемдегі ғылым мен техниканың жай-күйінен туындаған мәселелер бойынша қарарлар жобасын әзірлеп, ЭКОСОС қабылдауына жібереді. Мәселен, 2021 жылдың 17-21 мамырында өткен сессиясында әзірленген «Ғылым мен техника даму үшін» қарар жобасында (ЭКОСОС 2021 жылдың 22 шілдесінде қабылдаған қарар) ол «техникалық және инновациялық саясатты ұлттық деңгейде табысты жүзеге асыруға оқу орындары мен ғылыми-зерттеу мекемелерінің, іскерлік және өнеркәсіптік топтардың инновациялық және инвестициялық қызметпен айналысуына мүмкіндік беретін, сондай-ақ ғылыми-техникалық жетістіктер мен инновациялар негізінде жұмыспен қамтуды және экономикалық өсуді қамтамасыз етуіне мүмкіндік беретін нормативтік-құқықтық орта құру ықпал ететінін» атап өтіп, мемлекеттерге қарқынды техникалық прогреске байланысты ғылыми зерттеулерге қолдауды күшейту жөнінде бірқатар ұсыныстар ұсынған болатын⁵.

Көріп отырғанымыздай, осы Комиссия ғылыми зерттеулерді халықаралық құқықтық тұрғыдан реттеу бойынша қызмет атқарып келе жатқан БҰҰ басты көмекші

⁴ Организация Объединенных Наций. Комиссия по науке и технике в целях развития. Доклад о работе двадцать шестой сессии (27–31 марта 2023 года). [Электронды ресурс] URL: https://unctad.org/system/files/official-document/ecn162023d4_ru.pdf (Жүгінген күні: 08.07.2024)

⁵ Организация Объединенных Наций. Комиссия по науке и технике в целях развития. Доклад о работе двадцать четвертой сессии (17–21 мая 2021 года). [Электронды ресурс] URL: https://unctad.org/system/files/official-document/ecn162021d4_ru.pdf (Жүгінген күні: 08.07.2024)

органдарының бірі, ол – ғылым және технология саласында ЭКОСОС қабылдайтын көптеген қарарлар мен шешімдердің жобасын жасайтын орган.

Ал Білім, ғылым және мәдениет жөніндегі БҰҰ, яғни ЮНЕСКО аясында қабылданып, ғылыми зерттеулерді жүргізу мен этикалық нормаларды сақтауды реттейтін актілер мыналар:

- 2017 жылғы Ғылыми қызметке және ғылыми қызметкерлерге (зерттеушілерге) қатысты ЮНЕСКО ұсынысы. Бұл құжат 1974 жылғы Ғылыми-зерттеу қызметкерлерінің мәртебесі туралы ұсынысты алмастырды;

- 1978 жылғы Ғылым мен техника саласындағы статистиканы халықаралық стандарттау туралы ұсыныс;

- 1997 жылғы Жоғары оқу орындарының оқытушы кадрларының мәртебесі туралы ұсыныс;

- 1999 жылғы Ғылым және ғылыми білімді пайдалану туралы декларация және т.б.

ЮНЕСКО ғылыми зерттеулерді жүргізуге қатысты қабылдаған алғашқы актілердің бірі ретінде ұзақ уақыт қолданылған акт – 1974 жылғы 20 қарашадағы Ғылыми-зерттеу қызметкерлерінің мәртебесі туралы ұсыныс. Осы ұсынысында ЮНЕСКО мемлекеттерге ғылыми-зерттеу қызметкерлерінің мәртебесіне қатысты ұсыныстардан бөлек, ғылыми зерттеудің этикалық және халықаралық аспектілеріне қатысты ұсыныстар берген болатын. Мәселен, мүше-мемлекеттер өздерінің мемлекеттік органдарының көмегімен ғылыми қызметкерлердің (а) интеллектуалдық зерттеу еркіндігі рухында жұмыс істеуге, ғылыми шындықты түсінуі бойынша дамыту және қорғауға;

(с) белгілі бір жобалардың гуманитарлық, әлеуметтік немесе экологиялық құндылығы туралы өз пікірлерін еркін білдіруге және, егер олардың ар-ұжданына қайшы келсе, бұл жобаларда жұмыс істеуден бас тартуға;

д) өз елінің ғылыми, мәдени және білім беру құрылысына оң және сындарлы үлес қосу және ұлттық мақсаттарға қол жеткізу, өз азаматтарының әл-ауқатын арттыру, халықаралық идеалдар мен БҰҰ мақсаттарын қолдауға жауапкершілігі мен құқығы болатындай ортаны құруға ұмтылуы керек⁶.

Ал зерттеу жұмысының халықаралық

аспектісіне келер болсақ, мүше мемлекеттер зерттеушілер өздерінің ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық қызметі халықаралық маңызы бар жағдайларға көбірек бетпе-бет келіп отырғанын мойындауы керек және халықаралық ынтымақтастық пен бейбітшілікті, өзара түсіністікті ілгерілету, сондай-ақ адамзаттың жалпы әл-ауқатын арттыру үшін зерттеушілерге осындай жағдайларды пайдалануға көмектесуге тырысуы керек⁷.

Әрине, XX ғасырдың екінші жартысында қабылданған бұл акт ХХІ ғасырдағы ғылым мен технологиялар дамысына сай келмейтінін ЮНЕСКО да түсінеді. Сондықтан 2013 жылы осы ұсыныстарды қайта қарау туралы мәселені күн тәртібіне қойды және осы мәселені зерттеу үшін арнайы сарапшылар тобын құрды. Сарапшылар Ұсынысты қайта қараудың орындылығының техникалық және құқықтық аспектілерін зерттей келе өзінің қорытындысын ұсынды. Ол қорытындыда сарапшылар мынадай тұжырымға келеді: «Дегенмен, 1974 жылдан бері қабылданған ғылыми этика және ғылым саясаты құралдарының ешқайсысы Ұсынысты қажетсіз немесе ескірген етпейді. Аталған декларациялар алдарына Ұсыныс мақсаттарынан басқа және оны толықтыратын мақсаттар қояды, ал аймақтық және ұлттық деңгейлерде немесе кәсіби ұйымдар әзірлеген құралдар Ұсыныстан көлемі жағынан бөлектеу. ЮНЕСКО Бас конференциясының барлық мүше мемлекеттерге ұсыныстары этикалық бағдарланған ғылым саясатының жалпы негізі ретінде тұрақты құндылыққа ие болып көрінеді. Дегенмен, 1974 жылғы Ұсыныстың қайта қаралуы оның жалпы бағыты мен құрылымы аясында жүзеге асырылатын болса, оның тілін жаңарту және ғалымдардың әлеуметтік жауапкершілігі, зерттеу этикасы сияқты өзекті мәселелерге оның назарын күшейтуге пайдалы болар еді»⁸.

Осы аталған Ұсынысты қайта қарау немесе жаңарту үшін ЮНЕСКО 2017 жылы мүше мемлекеттердің оны қаншалықты жүзеге асырғанына талдау жасады. Талдау нәтижесінде сауалнамадан өткен барлық мүше мемлекеттер 1974 жылғы Ұсыныстың зерттеушілердің дербестігі мен бостандығын құрметтеу, кемсітушілікке жол бермеу және адам құқықтарын құрметтеу сияқты жетек-

⁶ Рекомендации ЮНЕСКО о статусе научно-исследовательских работников (Париж, 20 ноября 1974 года). [Электронды ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1022361 (Жүзінген күні: 08.07.2024)

⁷ Сол жерде.

⁸ Пересмотр Рекомендации о статусе научно-исследовательских работников, принятой Генеральной конференцией на ее 18-й сессии в 1974 г. [Электронды ресурс] URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000224403_rus (Жүзінген күні: 08.07.2024)

ші принциптері олардың конституциясында немесе ұлттық заңнамасында көрсетілгенін хабарлады. Сондай-ақ өздерінің осы принциптерді мүдделі тараптар арасында ілгерілету үшін қадамдар жасағаны туралы хабарлады. Мұндай шараларға басылымдарды шығару, кездесулер ұйымдастыру (тек зерттеушілер арасында ғана емес, сонымен қатар қалың жұртшылықтың қатысуымен) және мүдделі тараптарды жүріс-тұрыс кодексі мен нұсқаулықтарды әзірлеуге ынталандыру жатты. Ғылыми зерттеушілердің негізгі құқықтары мен қорғалуына қатысты жауап берген мүше мемлекеттердің көпшілігі өздерінің «бірлесу құқығын» және «өз ұйымдарының ғылыми зерттеушілердің талаптарын қолдау құқығын» да қамтамасыз еткенін көрсетті. Жауаптар сонымен қатар зерттеушілердің әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі және биоқауіпсіздік стандарттары арқылы қорғалғанын көрсетті. Ұлттық және халықаралық деңгейлерде зерттеушілердің ұтқырлығы артты және көптеген жауап беруші мүше мемлекеттер мұндай ұтқырлықты, әсіресе жас зерттеушілерге жәрдемдесу үшін жаңа саяси бастамаларды қабылдаған. Бұл шараларға сектораралық ынтымақтастықты ынталандыру, ұтқырлық бағдарламаларын әзірлеу, орталықтар мен институттар арасындағы үйлестіруді күшейту, шетелде саяхаттау және болу үшін қаржыландыру мен шәкіртақы беру, халықаралық студенттер алмасу бағдарламаларын құру кіреді. Жауап берген мүше мемлекеттердің үштен екісі ғылыми зерттеулердің нәтижелерін таратуға және авторлық құқықпен жарияланымдарды қорғауға құқық беретін тиісті мемлекеттік саясатқа (соның ішінде заңнамалық шараларға) ие. Бірнеше мүше мемлекеттер ашық қол жеткізуді жүзеге асырып жатқанын немесе бұл үшін стратегия әзірлегенін хабарлады⁹.

Осылардың негізінде 2017 жылы ЮНЕСКО Ғылыми қызметке және ғылыми қызметкерлерге (зерттеушілерге) қатысты ұсынысын қабылдады. Бұл Ұсыныста ғылыми зерттеу жүргізу жөнінде көптеген негізгі мәселелер қаралған:

1. Кез-келген ғылыми зерттеулер адам құқықтарының халықаралық құқықтық нормаларына сәйкес жүргізілуі керек деп атап көрсетілген. Ғылыми зерттеулер ғылыми зерттеушілердің де, зерттеу объектілері бо-

латын адамдардың да құқықтарын сақтай отырып, жауапкершілікпен жүргізілуге тиіс. Ғылыми зерттеулердің нәтижелері мен осы нәтижелердің көмегімен алынған білімге ашық қол жетімділік адамның ғылыми прогреске қатысу және оның игіліктерін пайдалану құқығын іске асыруға ықпал етеді (Ұсыныстың 18а, е, 20а, в, с, 21, 22, 42 тармақтары).

2. Ғылыми қызметкерлердің (зерттеушілердің) бостандықтары, құқықтары мен жауапкершілігі жан-жақты ескерілген. Ғылыми қызметкерлер (зерттеушілер) қоғам алдында есеп береді және өз жұмыстарында ғылыми, әлеуметтік және экологиялық тұрғыдан гуманды және жауапты әдістерді қолданады, сөйте тұра, олар өз міндеттерін орындау және ғылым мен технологияның дамуына ықпал етуге қажетті белгілі бір дәрежеде автономия мен зияткерлік және ғылыми еркіндікті қолданады (Ұсыныстың 10, 11, 16а, в, 40 тармақтары).

3. Ұсыныс ғылыми зерттеулерді адал жүргізуге және зерттеу барысында этикалық кодексті сақтауға және олардың нәтижелерін практикалық қолдануға шақырады. Мүше мемлекеттер ғылымның этикалық аспектілеріне қатысты оқу бағдарламалары мен дайындық курстарын әзірлеу, ғылыми этика саласындағы саясатты қабылдау және қолдау және тиісті комитеттер құру, сондай-ақ ғылыми қызметкерлердің (зерттеушілердің) зияткерлік адалдықты қоса алғанда, кәсіби этика принциптерін сақтауын қолдау арқылы ғылыми қызметтің этикалық аспектілерін есепке алу мен ғылыми зерттеулерді адал жүргізудің барабар тетіктерін құруға тиіс¹⁰.

Осы Ұсыныстағы негізгі ереже ғылыми қызметкерлердің ғылыми зерттеулер жүргізуінің еркіндігі жөніндегі ереже екенін ескерсек, бұл мемлекеттер арасындағы ғылым саласындағы ынтымақтастықта қолданылатын басты принцип десек болады.

Зерттеуші М.В. Шугуровтың айтуынша, ғылыми зерттеулерді жүргізу еркіндігі принципі халықаралық құқықтық актілер де, сонымен бірге, «жұмсақ құқық» актілерінде де кездеседі. Мәселен, 1966 жылғы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Пактінің 15-бабы 3-тармағында «Осы Пактіге қатысушы мемлекеттер ғылыми зерттеулер мен шығармашылық қызмет үшін қажетті еркіндікті құрметтеуге міндеттенеді» делінген. 1997 жылғы Адам геномы

⁹ Сводный доклад о выполнении Рекомендаций 2017 г. в отношении научной деятельности и научных работников (исследователей). [Электронды ресурс] URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379704_rus (Жүзінген күні: 08.07.2024)

¹⁰ Рекомендации ЮНЕСКО в отношении научной деятельности и научных работников (исследователей) 2017 г. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379704_rus (Жүзінген күні: 08.07.2024)

және адам құқықтары туралы жалпы декларацияның 12-бабы 2-тармағында «Білімді дамыту үшін қажет ғылыми зерттеулер жүргізу еркіндігі – ой еркіндігінің ажырамас бөлігі» делінсе, 2005 жылғы Биоэтика және адам құқықтары туралы жалпы декларацияның преамбуласы мен 2-бабында да Декларацияның мақсаты ғылыми зерттеулердің еркіндігі екені көрсетілген [2].

Дегенмен, ғылыми зерттеулер жүргізу еркіндігінің мемлекеттер арасындағы ғылым саласындағы ынтымақтастықта қолданылатын басты принцип екендігіне қатысты ғалымдар арасында әртүрлі пікірлер бар, Мысалы, зерттеуші Л.А. Гумеров былай дейді: «Біздің ойымызша, қазіргі заманның жаһандық мәселелерімен ғылыми зерттеулер еркіндігі принципін шектеу үшін жеткілікті теориялық негіздеме жоқ. Ғылыми зерттеулердің еркіндігі шешуші мәнге ие, сонымен бірге ол біздің заманымыздың жаһандық проблемаларына ғана емес, сонымен бірге ғылыми зерттеулердің барлық тақырыптарына қолданылатын әмбебап принцип бола алады. Мысалы, мемлекеттер ядролық физика, биотехнология, гендік инженерия және т.б. салаларда ғылыми зерттеулерді жүзеге асыруда күш біріктіреді» [3].

ЮНЕСКО аясында 1999 жылғы Ғылым және ғылыми білімді пайдалану туралы декларация қабылдаудың басты мақсаты ғылым мен оның жетістіктерін адамзаттың игілігі мен болашағы үшін пайдалану туралы болғанымен, бұл құжатта да ғылыми зерттеулерді жүргізу мен этикалық нормаларды сақтауға қатысты ережелер бар. Мәселен, осы құжаттың преамбуласында мемлекеттер «ғылыми зерттеулер жүргізу және ғылыми білімді пайдалану кезінде Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы мен Адам геномы және адам құқықтары туралы жалпыға бірдей декларация аясындағы адам құқықтары және оның қадір-қасиетін құрметтеу қажет екенін, ғылымның кейбір қолданбалы аспектілері жеке адамға, қоғамға, қоршаған ортаға және адам денсаулығына зиянын тигізуі мүмкін екенін, тіпті адамзаттың одан әрі өмір сүруіне қауіп-қатерлер төндіруі мүмкін екенін, сондықтан ғалымдар басқа негізгі мүдделі тұлғалармен бірлесе отырып, ғылымның этикалық тұрғыдан кемшін және зиянды салдарға әкеп соқтыратын қолданбалы аспектілеріне қарсы тұратын жолдарды іздестіруде айрықша жау-

апкершілікте екенін, тиісті этикалық талаптарға сәйкес келетін ғылыммен және олардың қолданбалы аспектілерімен айналысуы қажет екенін жете түсінетіндерін» келтірді¹¹.

Осы тұрғыда танымал Таскигий экспериментін (АҚШ, 1932–1972) этикалық нормалар мен адам құқықтарының өрескел бұзылуының айқын мысалы ретінде еске түсіруге болады. Эксперимент аясында афроамерикалық қатысушыларға олардың сифилис диагнозы туралы ақпарат берілмей, емдеу ұсынылмаған, тіпті пенициллин қолжетімді әрі тиімді емдеу құралы ретінде мойындалғаннан кейін де. Бұл әрекеттер қатысушылардың құқықтары мен денсаулығына елеулі зиян келтірді. Нәтижесінде оқиға халықаралық қауымдастық тарапынан қатаң сынға ұшырап, 1974 жылы АҚШ-та Ұлттық зерттеу актісінің қабылдануына негіз болды. Бұл жағдай ғылыми зерттеулерде этикалық қағидаттарды бұлжытпай сақтау мен халықаралық стандарттарға сәйкестікті қамтамасыз етудің өзектілігін дәлелдейді¹².

Яғни, осы кейс нұсқасына сүйене ғылыми зерттеулер жүргізу еркіндігі абсолютті емес екенін түсінуге болады. Бұл әсіресе, биомедицина және геномдық зерттеулер жүргізу саласында байқалады. Аталған салаларда ғылыми зерттеулер жүргізу еркіндігіне белгілі бір құқықтық шектеулер қойылады. Себебі адамзат бүгінгі күні осы аталған салаларда бұрын-соңды болмаған ғылыми-технологиялық жетістіктерге қол жеткізіп отыр, бұл ол жетістіктерді орынсыз, бақылаусыз пайдалану адамзат қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін.

Осыған орай тағы да нақты мысал ретінде «R (Quintavalle) v. Secretary of State for Health» (Ұлыбритания, 2003) ісін қарастыруға болады. Бұл іс эмбриондық жасушаларды зерттеу кезінде Ұлыбританияның 1990 жылғы Адам ұрықтандыру және эмбриология туралы заңының шеңберінде туындаған құқықтық дауларды қарастырды. Істің нәтижесінде сот эмбриондардың зерттелуін реттейтін заңның нормаларын кеңірек түсіндіру арқылы биомедициналық зерттеулердің құқықтық және этикалық аспектілерін нақтылады. Сот шешімі ғылыми зерттеулердің еркіндігі этикалық және құқықтық шектеулерге бағынуы қажет екенін көрсетті, бұл халықаралық құқық пен биоэтика қағидаттарына сай делінді. Нәтижесінде сот айқын түрде

¹¹ Declaration on Science and the Use of Scientific Knowledge and the Science Agenda: Framework for Action. [Электронды ресурсы] URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379704_rus https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000116994_rus (Жүзінген күні: 08.07.2024)

¹² About The Untreated Syphilis Study at Tuskegee [Электронды ресурсы] URL: <https://www.cdc.gov/tuskegee/about/index.html> (Жүзінген күні: 08.07.2024)

ғылыми зерттеулердің еркіндігі шексіз емес екенін көрсетті¹³.

Жалпы осы тұрғыда зерттеушілер былай дейді: «гендік инженерия, биомедицина саласындағы ғылыми жетістіктер адамның ажырамас құқықтарына, қоғамдық және мемлекеттік қауіпсіздікке қол сұғатын жаңа әлеуметтік қауіпті әрекеттердің пайда болу мүмкіндігін тудырды, бұл құқықтық араласуды талап етеді. Гендік диагностика, тестілеу нәтижесінде алынған деректерді манипуляциялау қауіпін қоғамның әлеуметтік кемсітушілігіне әкелуі мүмкін. Сонымен бірге, генетикалық ақпарат қылмыстық мақсатта таратылуы да мүмкін» [4].

Қазір гендік инженерия және биомедицина саласын халықаралық құқықтық реттейтін актілердің саны жеткілікті, оларды мемлекеттер мен БҰҰ, ЮНЕСКО, ДДҰ секілді әртүрлі халықаралық үкіметаралық және үкіметтік емес ұйымдар қабылдаған. Геномдық және биомедициналық зерттеулерді құқықтық реттеуге арналған құжаттардың бірінші тобына жалпы сипаттағы құжаттарды жатқызу керек. ЮНЕСКО биоэтика бойынша әмбебап нормаларды халықаралық деңгейде жариялау қажеттілігі туралы алғаш рет Биоэтика бағдарламасы аясында мәлімдеп, 2005 жылы Биоэтика және адам құқықтары туралы жалпыға бірдей декларация қабылдады. Бұдан басқа 2003 жылғы Адам геномы және адам құқықтары туралы жалпы декларация, 2005 жылғы Адамды клондау туралы БҰҰ декларациясы бар. Бұл әрине, «жұмсақ құқық» нормалары. Дегенмен, соңғы онжылдықтар барысында халықаралық жария құқық саласы мен ғылымында қатаң құқық пен «жұмсақ құқық» нормаларының өзара шегі жойылып келе жатқанын байқасақ, жоғарыда аталған актілердің осы салалар бойынша ғылыми зерттеулер жүргізу кезіндегі рөлі зор. Ал халықаралық аймақтық актілердің қатарында 1996 жылы Еуропа Кеңесі аясында қабылданған Адам құқықтары және биомедицина туралы конвенция және оның Қосымша хаттамалары (1998 жылғы Адам заттарын клондауға тыйым салу туралы, 2005 жылғы Биомедициналық зерттеулер туралы, 2002 жылғы Адам мүшелері мен тіндерін трансплантациялау туралы) бар.

Барлық аталған құжаттар, ең алдымен, болашақ ұрпақты қорғау үшін геномдық және биомедициналық зерттеулерді ұйымдастыру

және жүргізу ережелерін анықтайтын мемлекеттің әлеуметтік жауапкершілігін белгілейді. Олар ғылымның тиісті саласын дамыту мен оның нәтижелерін күнделікті өмірге енгізудің идеологиялық негізін қалыптастырады [5].

Қорытынды

Сонымен, жоғарыда атап өтелгендей, ғылыми қызмет халықаралық бола бастады және уақыт өткен сайын күрделене түседі, барған сайын көп күш пен қаражат жұмсауды қажет етеді, ал цифрлық технологиялар оны ұйымдастыруды қиындатады, әрі жеңілдетеді. Ғылыми қауымдастықтардың назарын аударатын мәселелердің қатарына жаңа ақпараттың пайда болуына ықпал ететін ғылыми ақпаратты таратудың жаңа тетіктерін жатқызуға болады. Сонымен қатар, кеңею мен жаһандану ғылымды коммерциялық мақсатта пайдаланудың өсуімен және қауіпсіздік талаптарының күшеюімен қатар жүреді. Дегенмен, ғылыми зерттеулерді халықаралық құқықтық реттеу мәселесі салыстырмалы түрде реттелгенін, аталған салаға қатысты жеткілікті дәреже халықаралық актілер барын көреміз. Әсіресе, геномдық және биомедицина саласына қатысты ғылыми зерттеулерге қатысты жеткілікті деңгейде халықаралық құқықтық актілер барын көрдік. Сонымен қатар, халықаралық ұйымдар бұл мәселенің этикалық жағына да назар аударатынын байқадық.

Алайда мемлекеттердің алдында тез арада шешуін табуға тиіс тағы да бір мәселе бар, ол – ғылыми зерттеулер жүргізу кезінде жасанды интеллектті қолдануды құқықтық реттеу мәселесі. Қазіргі таңда жалпы жасанды интеллектті қолдану немесе оны кейбір салаларда қолдану бойынша халықаралық құқықтық актілер бар. Мәселен, 2021 жылғы Жасанды интеллекттің этикалық аспектілері туралы ұсыныс, бірақ бұл актіде жасанды интеллект саласындағы ғылыми зерттеулер жүргізуге атсалысу қажеттігі ғана сөз қозғалады¹⁴. Ал нақты ғылыми зерттеулер жүргізу кезінде жасанды интеллектті қолданудың құқықтық аспектілері мен этикалық жақтарына қатысты халықаралық актілер жоқ десек болады. Сондықтан алдағы уақытта халықаралық ұйымдар мен мемлекеттер осы бағытта жұмысты жандандыруы қажет, өйткені ғылыми зерттеулер жүргізу кезінде жасанды интеллектті қолдану құқықтық реттеу

¹³ *Judgments - Regina v. Secretary of State for Health (Respondent) ex parte Quintavalle (on behalf of Prof-Life Alliance) (Appellant)* [Электронды ресурсы] URL: https://publications.parliament.uk/pa/ld200203/ldjudgmt/jd030313/quinta-1.htm?utm_source (Жүгінген күні: 08.07.2024)

¹⁴ *Рекомендация об этических аспектах искусственного интеллекта.* [Электронды ресурсы] URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380455_rus (Жүгінген күні: 08.07.2024)

мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі деп санаймыз.

Алғыс айту

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі

Ғылым комитетінің қаржылық қолдауымен «Қазақстан Республикасында 1998 жылғы ХХІ ғасырға арналған жоғары білім туралы Париж дүниежүзілік декларациясын іске асыру» тақырыбындағы ғылыми жоба (АР 19680224) аясында жүргізілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гончаров В.Н., Шумакова А.В. *Общественная и научная информация: научное исследование в системе социального развития // Фундаментальные исследования.* - 2015. - №2-22. - С. 5053-5056.
2. Шугуров М.В. *Международно-правовые стандарты правового статуса научных работников // Актуальные проблемы российского права.* - 2016. - № 6 (67). - С. 201-210.
3. Гумеров Л.А. *Общетеоретические аспекты взаимодействия национального и международного права в научно-технологической сфере // Юридический вестник Дагестанского государственного университета.* - 2020. - № 1 (33). - С. 19-24.
4. Евстифеева Е.В., Дородонова Н.В. *Международно-правовая политика в сфере проведения биомедицинских исследований геномных исследований // Правовая политика и правовая жизнь.* - 2019. - № 3. - С. 44-50.
5. Блинов А.Г. *Правовая среда проведения геномных исследований и перспективы ее реализации в России // Вестник Омского университета. Серия «Право».* - 2018. - № 4 (57). - С.139-147.

REFERENCES

1. Goncharov V.N., SHumakova A.V. *Obshchestvennaya i nauchnaya informaciya: nauchnoe issledovanie v sisteme social'nogo razvitiya // Fundamental'nye issledovaniya.* - 2015. - №2-22. - S. 5053-5056.
2. SHugurov M.V. *Mezhdunarodno-pravovye standarty pravovogo statusa nauchnyh rabotnikov // Aktual'nye problemy rossijskogo prava.* - 2016. - № 6 (67). - S. 201-210.
3. Gumerov L.A. *Obshcheteoreticheskie aspekty vzaimodejstviya nacional'nogo i mezhdunarodnogo prava v nauchno-tekhnologicheskoy sfere // YUridicheskij vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta.* - 2020. - № 1 (33). - S. 19-24.
4. Evstifeeva E.V., Dorodonova N.V. *Mezhdunarodno-pravovaya politika v sfere provedeniya biomedicinskih issledovanij genomnyh issledovanij // Pravovaya politika i pravovaya zhizn'.* - 2019. - № 3. - S. 44-50.
5. Blinov A.G. *Pravovaya sreda provedeniya genomnyh issledovanij i perspektivy ee realizacii v Rossii // Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Pravo».* - 2018. - № 4 (57). - S.139-147.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕРАБОТКИ И УТИЛИЗАЦИИ ЭЛЕКТРОННЫХ ОТХОДОВ В КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИКИ ЗАМКНУТОГО ЦИКЛА: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Нукушева Айгуль Ашимовна

Кандидат юридических наук, профессор, профессор кафедры гражданского и трудового права Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова; г. Караганда, Республика Казахстан; e-mail: akuka007@mail.ru

Аннотация. Ежегодный рост производства электронной продукции приводит к значительным объемам электронных отходов, которые представляют серьёзную угрозу для окружающей среды. Экономика замкнутого цикла, основанная на рациональном использовании природных ресурсов и сокращении отходов, предлагает эффективные решения этой проблемы. Данное исследование анализирует международное законодательство и практики в области обращения с электронными отходами, а также изучает материалы международных организаций, таких как ООН и Всемирный экономический форум. В ходе исследования применялся политико-правовой анализ для выявления ключевых проблем в законодательстве Казахстана по переработке и утилизации электронных отходов с учётом международных стандартов. Сравнительный анализ правовых норм ЕС и Казахстана позволил определить передовые практики, которые можно адаптировать к казахстанским условиям. Также был проведен анализ международных отчетов и сводок, в которых была представлена информация о глобальных тенденциях и инновациях в области управления электронными отходами. Интеграция научных исследований и современных технологий выявила возможности для внедрения принципов циркулярной экономики и расширенной ответственности производителей в законодательные и управленческие практики. Результаты исследования показывают значительный потенциал Казахстана в совершенствовании системы обращения с электронными отходами путем внедрения комплексного законодательства, регулирующего весь жизненный цикл электронных изделий. Реализация этих мер может существенно снизить экологическую нагрузку и способствовать развитию вторичной переработки материалов. Основные проблемы включают недостаточную инфраструктуру и отсутствие экономических стимулов для бизнеса. В выводах подчеркивается важность адаптации международного опыта для совершенствования законодательной базы Казахстана в сфере управления электронными отходами.

Ключевые слова: электронные отходы, расширенная ответственность производителя, экономика замкнутого цикла, циркулярная экономика, утилизация, переработка, экологическое законодательство.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚАЛДЫҚТАРДЫ ӨНДЕУ МЕН КӘДЕГЕ ЖАРАТУДЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: СЫН-ТЕГЕУРІНДЕР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Айгуль Ашимовна Нукушева

Заң ғылымдарының кандидаты, профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры; Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: akuka007@mail.ru

Аннотация. Электрондық өнім өндірісінің жыл сайынғы өсуі қоршаған ортаға елеулі қауіп төндіретін электрондық қалдықтардың айтарлықтай көлеміне әкеледі. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға және қалдықтарды азайтуға негізделген айнал-

малы экономика бұл мәселенің тиімді шешімдерін ұсынады. Бұл зерттеу электрондық қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы халықаралық заңнама мен практиканы талдайды, сондай-ақ БҰҰ және Дүниежүзілік экономикалық форум сияқты халықаралық ұйымдардың материалдарын зерттейді. Зерттеу барысында халықаралық стандарттарды ескере отырып, электрондық қалдықтарды қайта өңдеу және кәдеге жарату жөніндегі Қазақстан заңнамасындағы негізгі проблемаларды анықтау үшін саяси-құқықтық талдау қолданылды. ЕО мен Қазақстанның құқықтық нормаларын салыстырмалы талдау қазақстандық жағдайларға бейімделуге болатын озық тәжірибелерді анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, электронды қалдықтарды басқарудағы жаһандық тенденциялар мен инновациялар туралы ақпарат берілген халықаралық есептер мен қорытындыларға талдау жасалды. Ғылыми зерттеулер мен заманауи технологиялардың интеграциясы дөңгелек экономика қағидаттарын және өндірушілердің кеңейтілген жауапкершілігін заңнамалық және басқарушылық тәжірибеге енгізу мүмкіндіктерін анықтады. Зерттеу нәтижелері электрондық өнімнің бүкіл өмірлік циклін реттейтін кешенді заңнаманы енгізу арқылы электрондық қалдықтармен жұмыс істеу жүйесін жақсарту үшін Қазақстанның елеулі әлеуетін көрсетеді. Бұл шараларды енгізу экологиялық жүктемені едәуір төмендетіп, материалдарды қайта өңдеудің дамуына ықпал етуі мүмкін. Негізгі проблемаларға инфрақұрылымның жеткіліксіздігі және бизнес үшін экономикалық ынталандырудың болмауы жатады. Қорытындыларда Қазақстанның электрондық қалдықтарды басқару саласындағы заңнамалық базасын жетілдіру үшін халықаралық тәжірибені бейімдеудің маңыздылығы атап көрсетілген.

Түйінді сөздер: электрондық қалдықтар, өндірушінің кеңейтілген жауапкершілігі, айналмалы экономика, циркулярлы экономика, кәдеге жарату, қайта өңдеу, экологиялық заңнама.

INTERNATIONAL EXPERIENCE AND LEGAL ASPECTS OF E-WASTE RECYCLING AND UTILIZATION IN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF CLOSED CYCLE ECONOMY: CHALLENGES AND PROSPECTS

Nukusheva Aigul Ashimovna

*Candidate of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law at Karaganda University named after academician E.A. Buketov;
Karaganda c., Republic of Kazakhstan; e-mail: akuka007@mail.ru*

Abstract. The annual growth in the production of electronic products results in significant amounts of e-waste, which poses a serious threat to the environment. The circular economy, based on the rational use of natural resources and waste reduction, offers effective solutions to this problem. This study analyzes international legislation and practices in the field of e-waste management, and examines materials from international organizations such as the United Nations and the World Economic Forum. The study applied political and legal analysis to identify key issues in Kazakhstan's legislation on recycling and disposal of e-waste, taking into account international standards. A comparative analysis of EU and Kazakhstani legal norms allowed to identify best practices that can be adapted to Kazakhstani conditions. International reports and reports were also analyzed to provide information on global trends and innovations in e-waste management. The integration of scientific research and modern technologies has identified opportunities for introducing the principles of circular economy and extended producer responsibility into legislative and management practices. The results of the study show the significant potential of Kazakhstan to improve the e-waste management system through the introduction of comprehensive legislation regulating the entire life cycle of electronic products. The introduction of these measures can significantly reduce the environmental burden and promote the development of recycling of materials. The main problems include insufficient infrastructure and lack of economic incentives for business. The findings emphasize the importance of adapting international experience to improve Kazakhstan's legal framework.

Keywords: e-waste, extended producer responsibility, closed-loop economy, circular economy, recycling, disposal, environmental legislation.

Научная статья подготовлена в рамках грантового финансирования по научным и (или) научно-техническим проектам на 2024-2026 годы, направленная на реализацию проекта ИРН AP23490668 «Правовые аспекты переработки и утилизации твердых бытовых отходов в Республике Казахстан: проблемы и перспективы», финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_205

Введение

Электронные отходы (e-waste) продолжают быть одной из наиболее быстро растущих категорий отходов в мире. Электронные отходы (e-waste) продолжают оставаться одной из самых быстрорастущих категорий отходов в мире. По прогнозам, в 2024 году объем электронных отходов превысит 74 миллиона тонн, что означает ежегодный прирост на 2 миллиона тонн. Такой стремительный рост вызван увеличением потребления электронных устройств и недостаточным уровнем переработки отходов. В мире существует значительный разрыв между количеством образующихся электронных отходов и их утилизацией. Таким образом, официально перерабатывается только 17% от общего объема отходов, что подчеркивает необходимость совершенствования мировой практики обращения с отходами. Такой быстрый рост вызван увеличением потребления электронных устройств и недостаточным уровнем переработки. В мире существует значительный разрыв между количеством генерируемых электронных отходов и их утилизацией. Так, только 17% от общего объема отходов перерабатывается официально, что подчеркивает необходимость в улучшении глобальных практик управления отходами¹.

Первое международное признание электронных отходов как высокоприоритетного потока отходов было разработано под руководством ООН в 2002 году², а инициатива «Решение проблемы электронных отходов» (StEP) регулярно осуществляет свою деятельность под эгидой Университета Организации Объединенных Наций (УООН). Осуществление политики было еще более осложнено рядом проблем, включая транснациональное перемещение электронных отходов, вопроса-

ми, стремлением поддержать гуманитарные организации, предоставляющие бывшую в употреблении электронику для развивающихся стран, а также озабоченностью по поводу загрязнения окружающей среды и рисков для здоровья человека [1].

По данным отчета «Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023» в 2019 году их глобальный объем достиг 53,6 миллионов тонн, при этом лишь 17,4% из них были переработаны в экологически безопасных условиях. В Казахстане в том же году было произведено 136,1 тысячи тонн электронных отходов, что эквивалентно 7,3 кг на душу населения³. Однако уровень переработки составил лишь 8,8%, что указывает на значительные трудности в области управления такими отходами⁴.

Минимизация негативного воздействия на окружающую среду и общество способствует возрастающему интересу к вопросам утилизации электронных устройств. Современные политики переработки и утилизации электронного оборудования всё чаще связываются с более широкой концепцией экономики замкнутого цикла [2].

Внедрение экономики замкнутого цикла тесно связано с концепцией устойчивого развития. Цели ООН в области устойчивого развития (ЦУР) 8 и 12 служат основой для анализа необходимых изменений в управлении электронными отходами. Эти цели поддерживают политику, способную создавать рабочие места через сотрудничество между государственными и частными секторами, развивать высокодоходные и трудоемкие отрасли, защищать трудовые права и обеспечивать безопасные условия труда, а также минимизировать экологическое воздействие и угрозы для здоровья [1].

¹ United Nations Environment Programme (2024). *Global Waste Management Outlook 2024: Beyond an age of waste – Turning rubbish into a resource*. Nairobi. // URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/44939/global_waste_management_outlook_2024.pdf?sequence=3 (дата обращения: 16.06.2024)

² United Nations Environment Programme. *Implementation of Basel declaration on environmentally sound management of priority waste streams*. // URL: <https://www.informea.org/en/implementation-basel-declaration-environmentally-sound-management-priority-waste-streams-electronic> (дата обращения: 22.05.2024)

³ Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023. //URL: [National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_landscape_RU.pdf](https://www.national_e-waste_monitor_kazakhstan_a4_landscape_RU.pdf) (ewastemonitor.info) (дата обращения: 08.07.2024)

⁴ Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023. //URL: [National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_landscape_RU.pdf](https://www.national_e-waste_monitor_kazakhstan_a4_landscape_RU.pdf) (ewastemonitor.info) (дата обращения: 08.07.2024)

Основная проблема, связанная с электронными отходами, заключается в их высокотоксичности, что усугубляет экологическое загрязнение. Токсичные компоненты из этих отходов могут проникать в грунтовые воды, нанося вред не только экосистеме, но и здоровью людей, животных и растений. Растущее загрязнение окружающей среды такими токсичными веществами, включая эндокринные разрушители, увеличивает риск возникновения рака, репродуктивных нарушений, когнитивных расстройств и ожирения, что подчеркивает необходимость разработки эффективных методов управления электронными отходами⁵.

Современная культура потребления, усиленная рекламой, приводит к частым покупкам новых электронных устройств. Исследования показывают, что люди со средним доходом в разных странах заменяют мобильные телефоны каждые 18-24 месяца, что связано с быстрым развитием технологий и постоянным выпуском новых моделей. Этот тренд способствует увеличению количества электронных отходов, особенно из-за дешевых и некачественных устройств, которые быстро выходят из строя. Такие устройства чаще ломаются и требуют замены, или же просто выбрасываются, так как их ремонт нецелесообразен.

Дополнительно, проблема усугубляется тем, что около 30% электронных материалов не подлежат переработке, что создает значительные экологические вызовы. Это особенно актуально в свете возрастающего разнообразия и количества электронных устройств на рынке.

Согласно отчету «Global E-Waste Monitor 2024», объем электронных отходов в мире продолжает стремительно расти, достигая 62 миллионов тонн в 2022 году. Это количество эквивалентно весу примерно 107 000 крупнейших пассажирских самолетов в мире. Ожидается, что к 2030 году объем электронных отходов увеличится на 32%, достигнув 82 миллионов тонн. В отчете также отмечается, что лишь 22,3% электронных отходов были правильно собраны и переработаны

в 2022 году, что оставляет значительное количество ценных ресурсов неиспользованными и увеличивает риски загрязнения окружающей среды и негативного воздействия на здоровье человека. Ведущими странами по производству электронных отходов являются Китай, США и Индия. В 2022 году Китай произвел около 10,129 килотонн электронных отходов, США — 6,920 килотонн, а Индия — 3,230 килотонн. Эти страны продолжают лидировать в производстве e-waste из-за высокого уровня потребления электронных устройств и недостаточных мер по их переработке⁶.

Данные отчета подчеркивают необходимость улучшения систем сбора и переработки электронных отходов, а также разработки более строгих нормативных и законодательных мер для управления этими отходами⁷.

В странах, где системы управления отходами либо отсутствуют, либо находятся на стадии развития, электронные отходы часто утилизируются путем захоронения, сжигания, продажи или переработки с использованием устаревших и низкоэффективных технологий [3].

Методы переработки и утилизации электронных отходов, такие как механическая переработка, пиролиз и инсенерация, играют ключевую роль в управлении растущим объемом e-waste. Механическая переработка позволяет эффективно извлекать ценные металлы, такие как золото и медь, из старых электронных устройств. Однако этот метод требует тщательного контроля, чтобы минимизировать утечки токсичных веществ. Пиролиз и инсенерация, несмотря на их способность извлекать металлы из отходов, часто сопровождаются выбросами диоксинов и других вредных газов, что требует дополнительных мер по контролю выбросов⁸.

Химическая переработка, использующая кислоты для извлечения драгоценных металлов, также является эффективным методом, но сопряжена с рисками утечки токсичных веществ. Эти методы, особенно в условиях неформального сектора, могут привести к значительным экологическим и здоровым

⁵ United Nations Environment Programme (2024). *Global Waste Management Outlook 2024: Beyond an age of waste – Turning rubbish into a resource*. Nairobi. // URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/44939/global_waste_management_outlook_2024.pdf?sequence=3 (дата обращения: 16.06.2024)

⁶ *Global e-Waste Monitor 2024: Electronic Waste Rising Five Times Faster than Documented E-waste Recycling*. [Electronic resource]. - URL: <https://unitar.org/about/news-stories/press/global-e-waste-monitor-2024-electronic-waste-rising-five-times-faster-documented-e-waste-recycling> (дата обращения: 07.06.2024)

⁷ Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023. // URL: [National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_landscape_RU.pdf\(ewastemonitor.info\)](https://www.national-emonitor.kz/A4_landscape_RU.pdf(ewastemonitor.info)) (дата обращения: 08.07.2024)

⁸ *The Environmental Impact of E-Waste*. // URL: <https://earth.org/environmental-impact-of-e-waste/> (дата обращения: 07.06.2024)

последствиям, включая загрязнение почвы и водных ресурсов, а также воздействие на здоровье человека через выбросы токсичных веществ⁹.

Таким образом, необходимо усовершенствование существующих методов и внедрение новых, более безопасных технологий переработки для минимизации их негативного воздействия на окружающую среду и здоровье населения.

В Европейском Союзе управление электронными отходами регулируется Директивой 2012/19/EU об отходах электрического и электронного оборудования (Директива WEEE). Эта директива устанавливает целевые показатели для сбора, переработки, восстановления и повторного использования шести категорий электронных отходов¹⁰.

30 мая 2024 года Совет ЕС утвердил Директиву о праве на ремонт (R2R), которая упрощает ремонт сломанных товаров для потребителей, делая услуги ремонта более доступными и прозрачными. Директива также побуждает производителей создавать долговечные продукты, которые можно ремонтировать и перерабатывать, что способствует созданию рабочих мест и поддерживает экологическую устойчивость [4].

Казахстанская государственная политика по управлению отходами формируется на основе стратегических документов, включая Концепцию «зеленой экономики»¹¹, Национальный проект «Зеленый Казахстан»¹², Концепцию развития жилищно-коммунальной инфраструктуры¹³ и Стратегию углеродной нейтральности¹⁴. Эти документы акцентируют внимание на необходимости совершенствования систем сбора, переработки и утилизации отходов. Основным нормативным актом в этой области является Экологический Кодекс, который регламентирует раздельный сбор и переработку электронных отходов и запрещает их захоронение¹⁵.

Согласно прогнозам, при населении Казахстана в 24 миллиона человек и растущем потреблении электронных устройств к 2050 году объем электронных отходов может достичь 422 тысяч тонн¹⁶ [4]. Это подчеркивает необходимость модернизации системы управления отходами и внедрения устойчивых практик, таких как циркулярная экономика. Переход к циркулярной экономике может существенно снизить количество неуправляемых отходов, минимизировать экологические риски и создать экономические возможности для страны.

Целью данного исследования является изучение и анализ международного опыта и правовых аспектов переработки и утилизации электронных отходов, а также разработка рекомендаций для внедрения эффективных стратегий управления этими отходами в Казахстане. Исследование направлено на оценку существующих вызовов и перспектив в контексте перехода к экономике замкнутого цикла, с акцентом на адаптацию лучших мировых практик к национальной правовой и экологической среде.

В свете увеличивающегося внимания к вопросам управления электронными отходами и необходимости адаптации законодательства Казахстана к международным стандартам и практикам, данное исследование становится особенно актуальным. Недостаток существующих исследований в этой области подчеркивает потребность в обновлении знаний и тщательном анализе международных тенденций, что является необходимым для разработки эффективной государственной политики.

Материалы и методы

Исследование основывается на анализе международного законодательства и практик, регулирующих обращение с электронными отходами, а также на изучении матери-

⁹ *E-Waste & its Negative Effects on the Environment*. //URL: <https://elytus.com/blog/e-waste-and-its-negative-effects-on-the-environment.html> (дата обращения: 09.07.2024)

¹⁰ *Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023*. // URL: [National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_landscape_RU.pdf](https://ewastemonitor.info) (ewastemonitor.info) (дата обращения: 08.07.2024)

¹¹ *О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577*. // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (дата обращения: 16.07.2024)

¹² *Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2025 года и признании утратившими силу некоторых указов Президента Республики Казахстан Указ Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636*. //URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636> (дата обращения: 16.07.2024)

¹³ *Об утверждении Концепции развития жилищно-коммунальной инфраструктуры на 2023 – 2029 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 сентября 2022 года № 736*. //URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000736> (дата обращения: 16.07.2024)

¹⁴ *Об утверждении Стратегии достижения углеродной нейтральности Республики Казахстан до 2060 года Указ Президента Республики Казахстан от 2 февраля 2023 года № 121*. //URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2300000121> (дата обращения: 16.07.2024)

¹⁵ *Экологический Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI ЗПК*. //URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> (дата обращения: 16.07.2024)

¹⁶ *Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023*. // URL: [National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_landscape_RU.pdf](https://ewastemonitor.info) (ewastemonitor.info) (дата обращения: 08.07.2024)

алов международных организаций, таких как ООН и Всемирный экономический форум. В ходе исследования применялся политико-правовой анализ для выявления ключевых проблем в законодательстве Казахстана по переработке и утилизации электронных отходов, с учетом международных стандартов.

Проведенный сравнительный анализ правовых норм ЕС и Казахстана позволил определить, какие передовые практики ЕС можно адаптировать к казахстанским условиям. Также анализ международных отчетов и докладов предоставил информацию о глобальных тенденциях и инновациях в управлении электронными отходами, что помогло оценить эффективность текущих мер и предложить улучшения.

Интеграция научных исследований и современных технологий в области переработки электронных отходов выявила возможности для внедрения принципов циркулярной экономики и расширенной ответственности производителей в законодательные и управленческие практики. Эти методы позволили всесторонне оценить состояние и перспективы управления электронными отходами в Казахстане, а также разработать рекомендации для улучшения нормативно-правовой базы.

Результаты и обсуждение

Перспективы обновления законодательства Республики Казахстан в области управления электронными отходами следует рассматривать в свете текущих глобальных трендов. С ожидаемым ростом интереса к использованию бывшего в употреблении оборудования, обусловленного стремлением к устойчивому развитию, также усиливается акцент на производственную ответственность. Производители продолжают улучшать новые продукты, не только для достижения коммерческого успеха, но и для повышения экологической безопасности. Они активно разрабатывают более экологически чистые продукты, которые имеют уменьшенное углеродное воздействие в процессе эксплуатации и способствуют более эффективному извлечению сырья при переработке отработанных изделий.

В настоящее время особое внимание уделяется вопросу разработки конструкции продукта под названием «design-for-disassembly», изначально предназначенного

для сокращения затрат, так, чтобы продукты легко было разобрать по основным группам материалов для последующей переработки (пластмассы, металлы, драгоценные металлы и т. д.). Подход, предусматривающий конструкцию «design-for-disassembly», также облегчает процесс доработки за счет более быстрой и простой замены компонентов и узлов, например, за счет использования пластиковых зажимов, а не деталей, которые привинчиваются с помощью металлических винтов. Для тех производителей, которые активно занимаются поставкой бывшего в употреблении оборудования, такая деятельность по-прежнему будет составлять небольшую, максимум однозначную процентную долю от их общих доходов от продаж оборудования. Таким образом, основное внимание в конкурентной борьбе будет по-прежнему уделяться разработке и производству все более совершенных новых продуктов.

Как и в случае с законодательством WEEE в ЕС, производители будут действовать (и нести расходы) только в случае необходимости соблюдения законодательства. В настоящее время законодательство WEEE охватывает ответственность за электрическое и электронное оборудование только в том случае, если оно признано и рассматривается как отходы, но будущие расширения этого законодательства могут перейти в ту часть жизненного цикла продукта, которая непосредственно предшествует этому моменту, когда оборудование используется или повторно вводится в эксплуатацию, что может возложить на производителей дополнительные обязательства по обеспечению соответствия экологическим стандартам на более ранних этапах жизненного цикла продукта. Законодательство о повторно используемом электрическом и электронном оборудовании может предоставить производителям цели для обеспечения вклада в обеспечение устойчивости сырья за счет повторного использования или расширенного использования ранее изготовленных продуктов¹⁷.

В статье журнала Times под названием «Мировая проблема электронных отходов» приводится цитата Кайла Винса, основателя компании iFixit, специализирующейся на публикации руководств по самостоятельному ремонту: «Наши устройства сегодня служат не так долго, как прежде, а производители внедрили стратегии, которые

¹⁷ Директива 2012/19 / ЕС по утилизации электрического и электронного оборудования (Директива WEEE). [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.ce-certification.lv/ru/ce/direktiva-2012-19-ec-po-utilizacii-ehlektricheskogo-i-ehlektronnogo-oborudovaniya> (дата обращения: 23.05.2024)

побуждают нас чаще обновлять технику». В статье подчеркивается важность перехода к расширенной ответственности производителя. По мнению некоторых экологических организаций, такие крупные компании, как Apple и Samsung, должны нести затраты на переработку проданных ими устройств [5].

Следует отметить, что законодательство о РОП распространяется на страны ЕС, кроме того, соответствующее законодательство действует в Норвегии, Швейцарии, Исландии, положения, касающиеся РОП содержатся в законодательных актах некоторых странах Южной Америки [6], также существует в Японии, Южной Корее, Тайване, Китае [7].

Ключевым нормативным актом, регулирующим обращение с электронными отходами в Казахстане, является Экологический кодекс, вступивший в силу 1 июля 2021 года. Введен обязательный раздельный сбор отходов, таких как электронные, ртутьсодержащие, батареи и другие опасные компоненты, а также требуется их передача специализированным предприятиям для переработки. С учётом опасности данных компонентов, кодекс запрещает захоронение электронных отходов на свалках. Кроме того, Экологический кодекс Казахстана регулирует классификацию отходов и управление опасными материалами, а также устанавливает требования к расширенной ответственности производителей (РОП)¹⁸.

С 2016 года в Казахстане внедрена концепция расширенной ответственности производителя (ERP). Эта модель обязывает производителей и импортеров организовывать сбор и переработку своей продукции после её использования [6]. Такой подход способствует разработке более экологичных товаров и улучшению инфраструктуры для эффективного управления отходами. Принципы ERP побуждают казахстанские компании создавать продукцию, удобную для переработки, и инвестировать в системы сбора и переработки отходов.

С февраля 2022 года производители и импортеры электронных отходов (ЭЭО) обязаны уплачивать утилизационный сбор, рассчитываемый согласно Методике, использующей специфические коэффициенты для каждого типа ЭЭО¹⁹.

Понятие расширенной ответственности производителя (РОП) возникло в начале 1990-х и рассматривается как принцип, согласно которому производители должны отвечать за весь жизненный цикл продукции, включая её управление после окончания использования [6].

В рамках экономики замкнутого цикла расширенная ответственность производителя имеет важное значение для ликвидации растущего разрыва между образованием электронных отходов и извлечением ограниченных ресурсов, включая редкоземельные металлы. В настоящее время РОП является предметом добровольных инициатив, в первую очередь стимулируемых рычагами экономического влияния. Быстрые темпы технологических инноваций и миниатюризации электронных продуктов указывают на то, что экономические стимулы для восстановления ресурсов в качестве оправдания для РОП могут быть неустойчивыми. Финансирование инфраструктуры для обеспечения сбора электронных отходов может быть эффективным при наличии обязательной РОП что обусловлено необходимостью управления различными категориями электронных отходов.

В настоящее время РОП реализуется в рамках добровольных инициатив, главным образом, через экономические стимулы. Однако быстрые темпы технологических изменений могут сделать эти стимулы недостаточными. Обязательная РОП может обеспечить финансирование инфраструктуры для сбора электронных отходов, включая те, которые не содержат ценных материалов, но могут компенсировать затраты на извлечение ресурсов. В противном случае, такие объекты инфраструктуры будут ограничены сбором отходов с токсичными компонентами, чтобы предотвратить загрязнение и вред здоровью населения [1].

Кеннет Боулдинг, разработавший основные идеи концепции экономики замкнутого цикла, подчеркивал необходимость внедрения замкнутого цикла для устойчивого развития человечества [8]. Циркулярная экономика направлена на сокращение отходов и максимальное сохранение ценности продуктов и ресурсов через их повторное использование, переработку и восстановле-

¹⁸ Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023. //URL: [National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_landscape_RU.pdf \(ewastemonitor.info\)](#) (дата обращения: 16.07.2024)

¹⁹ Национальный мониторинг электронных отходов в Казахстане 2023. //URL: [National_E-waste_Monitor_Kazakhstan_A4_landscape_RU.pdf \(ewastemonitor.info\)](#) (дата обращения: 16.07.2024)

ние²⁰. Эта модель предполагает минимизацию использования первичных ресурсов и отходов за счет улучшения технологических процессов, включая проектирование, обслуживание, ремонт, повторное использование и переработку. В противоположность этому, линейная экономика следует модели «взять, сделать, избавиться».

Поддержка обязательной РОП со стороны производителей потребует создания справедливых условий, чтобы мелкие компании не несли непропорциональные затраты на сбор использованной продукции из удалённых регионов, где их бренды продаются и утилизируются.

В Канаде действует Ассоциация по переработке электронных продуктов (EPRA), объединяющая 20 крупных производителей оборудования (ОЕМ). EPRA разработала критерии для своей программы аттестации переработчиков (RQP), используемой в провинциальной программе электронных отходов Квебека и Альберты. Эти критерии включают сторонние аудиты и сертификации, гарантируя, что отходы обрабатываются экологически безопасно и с соблюдением здоровья и безопасности работников. Совместная разработка и внедрение этих стандартов производителями демонстрируют пример корпоративной социальной ответственности, отличающийся от добровольного подхода в США [9].

В отчете «Global E-Waste Monitor 2024» представлены несколько передовых законодательных практик, регулирующих утилизацию и переработку электронных отходов.

Так в США в 25 штатах и округе Колумбия действует законодательство, предусматривающее переработку электронных отходов. Основной подход, используемый в этих законах, заключается в расширенной ответственности производителей (EPR), где производители обязаны оплачивать сбор и переработку своих продуктов по завершении их жизненного цикла. Это законодательство способствует снижению количества отходов, попадающих на свалки, и стимулирует создание инфраструктуры для переработки электронных отходов²¹.

В Египете разработано мобильное приложение E-Tadweer, которое поощряет безопасную переработку старых устройств, предлагая пользователям ваучеры на покупку новых товаров в обмен на сдачу старых устройств. Это способствует предотвращению попадания вредных химических веществ, таких как ртуть и свинец, в почву и водоемы²².

В Сингапуре была принята прогрессивная политика, согласно которой производители обязаны собирать и перерабатывать электронику после завершения срока ее службы. Это включает обязательства по проектированию продукции с учетом возможности ее переработки и созданию систем сбора²³.

Тайваньская правовая система также устанавливает требования к проектированию продукции с учетом переработки и ответственности производителей за полный жизненный цикл их продукции, включая финансирование сбора и переработки электронных отходов²⁴.

Эти примеры демонстрируют важность законодательного регулирования в управлении электронными отходами, которое способствует снижению экологического ущерба и поддерживает устойчивое использование ресурсов.

Законодательство является важным, но не единственным компонентом системы управления в сфере электронных отходов. Почти во всех случаях во всем мире инициатива по разработке и имплементации законодательства, связанного с электронными отходами, принадлежит государствам на уровне правительств или органам местного самоуправления. Надлежащий сбор и обработка требуют финансирования, которое автоматически не предоставляется торговцами и переработчиками электронных отходов, в то время как доходы от вторичных материалов покрывают расходы, или финансирование не выделяется на покрытие расходов на логистику, удаление загрязняющих веществ и заботу о материалах с помощью отрицательной внутренней стоимости. Следовательно, начало разработки системы электронных

²⁰ 4 charts to show why adopting a circular economy matters. //URL: <https://www.weforum.org/agenda/2024/04/circular-economy-waste-management-unepl/> (дата обращения: 16.07.2024)

²¹ E-Waste: 5 Ways to Boost E-Recycling and Why it Matters. //URL: <https://recyclinginside.com/e-waste-recycling/e-waste-5-ways-to-boost-e-recycling-and-why-it-matters/> (дата обращения: 06.06.2024)

²² E-Waste: 5 Ways to Boost E-Recycling and Why it Matters. //URL: <https://recyclinginside.com/e-waste-recycling/e-waste-5-ways-to-boost-e-recycling-and-why-it-matters/> (дата обращения: 06.06.2024)

²³ E-Waste: 5 Ways to Boost E-Recycling and Why it Matters. //URL: <https://recyclinginside.com/e-waste-recycling/e-waste-5-ways-to-boost-e-recycling-and-why-it-matters/> (дата обращения: 06.06.2024)

²⁴ E-Waste: 5 Ways to Boost E-Recycling and Why it Matters. //URL: <https://recyclinginside.com/e-waste-recycling/e-waste-5-ways-to-boost-e-recycling-and-why-it-matters/> (дата обращения: 06.06.2024)

отходов обычно означает вмешательство в рынок (если таковой имеется) посредством политических рычагов и правил утилизации отходов. Однако необходимо учитывать следующее: законодательство является жизненно важным, но не единственным компонентом для успешного управления электронными отходами. Как правило, это считается необходимым и даже основным направлением для многих стран, начинающих развивать свою систему электронных отходов. Однако оно не может функционировать без надлежащего внедрения и обеспечения соблюдения, а также одновременного структурного финансирования сбора и переработки, разработки и передачи технологий и инфраструктуры, а также сотрудничества всех участников, вовлеченных в жизненный цикл электроники. Кроме того, фактическая эффективность, при которой может действовать схема возврата, такая как поведение потребителей, отсутствие сферы действия самого законодательства, неподконтрольная влиянию схемы соблюдения и в значительной степени определяется социальными, экономическими и культурными условиями отдельных стран [10].

В качестве примера можно привести несколько передовых практик демонстрирующих эффективные подходы к утилизации и переработке электронных отходов. Например, в Великобритании проект «Colourful Collections» установил яркие розовые контейнеры для сбора мелкой электроники, что позволило собрать около 49 тонн таких устройств для последующей переработки. Еще одним значимым примером является инновационный проект Королевского монетного двора Великобритании, который разрабатывает метод извлечения драгоценных металлов, таких как золото, из печатных плат с использованием экологически безопасных химических процессов. Этот метод позволяет эффективно извлекать до 99% золота из электронных устройств, что способствует уменьшению отходов и повторному использованию ценных материалов²⁵.

Эти примеры подчеркивают важность системного подхода к переработке электронных отходов, включающего инновации, государственные инициативы и вовлечение населения.

На основе проведенных исследований можно сделать заключение что в ближайшей перспективе законодательная инициатива на международном и национальном уровнях

в сфере управления и утилизации электронных отходов будет развиваться с учетом концепции экономики замкнутого цикла, подхода расширенной ответственности производителя.

Постепенный переход к концепции экономики замкнутого цикла выглядит практически неизбежным, и это, без сомнения, положительная тенденция. Однако стоит принять во внимание, что РОП может повлиять на снижение общего благосостояния, особенно если учесть, что повторная переработка оборудования, осуществляемая производителями оригинального оборудования, может составить конкуренцию более рентабельной деятельности независимых переработчиков [11]. При этом утверждается, что лучшие экологические практики не могут быть реализованы в полном объеме, с учетом того, что наилучшие имеющиеся технологии не распространяются на международном уровне или не задействуются соответственно ситуациям в разных частях мира.

Заключение

Перспективы совершенствования законодательства Республики Казахстан в области управления электронными отходами подчеркивают необходимость учета международного опыта и внедрения эффективных практик других стран. Важно осознать, что эффективное управление электронными отходами предполагает интегрированный подход, направленный на разработку экологически устойчивых продуктов и улучшение системы переработки и утилизации.

На основании проведенного исследования можно сделать несколько ключевых выводов.

Во-первых, перспективы обновления законодательства Республики Казахстан в области управления электронными отходами требуют учета глобальных тенденций, таких как устойчивое развитие и повышение производственной ответственности. Введение концепции расширенной ответственности производителя (РОП) и принятие Экологического кодекса 2021 года являются важными шагами в этом направлении.

Во-вторых, важным аспектом является необходимость разработки и реализации законодательных мер, аналогичных директиве WEEE в ЕС. Производители должны быть обязаны нести ответственность за свои продукты на всех этапах их жизненного цикла, включая переработку и утилизацию. Это способствует повышению уровня устой-

²⁵ *Global e-Waste Monitor 2024: Electronic Waste Rising Five Times Faster than Documented E-waste Recycling.* // URL: <https://unitar.org/about/news-stories/press/global-e-waste-monitor-2024-electronic-waste-rising-five-times-faster-documented-e-waste-recycling> (дата обращения: 11.06.2024)

чивости и снижению нагрузки на окружающую среду, а также способствует созданию более экологически чистых продуктов и улучшению инфраструктуры для эффективного управления отходами.

В-третьих, внедрение принципов экономики замкнутого цикла становится все более актуальным. Это требует от производителей учитывать возможность повторного использования и переработки на этапе проектирования продукции. Опыт других стран, таких как Канада и Великобритания, демонстрирует успешные примеры реализации программ по переработке электронных отходов и извлечению ценных материалов.

В-четвертых, эффективное управление электронными отходами требует внедрения конструктивных решений, таких как *design-for-disassembly*, которые облегчают процесс разборки и переработки компонентов. Такие подходы способствуют созданию более экологически безопасных продуктов, которые легче поддаются переработке и минимизируют воздействие на окружающую среду.

В-пятых, важное значение имеет сотрудничество на международном уровне и обмен передовым опытом. Примеры законодатель-

ных инициатив в странах ЕС, США и Азии показывают, что эффективное управление электронными отходами возможно только при условии интеграции законодательных, экономических и технологических мер.

В-шестых, необходимо подчеркнуть важность обязательного финансирования и создания инфраструктуры для сбора и переработки электронных отходов. Экономические стимулы и законодательные меры должны быть направлены на поддержку этой деятельности и обеспечение справедливых условий для всех участников рынка, включая мелкие компании.

Таким образом, для Республики Казахстан важным направлением является дальнейшее развитие законодательства в области управления электронными отходами, усиление мер по соблюдению существующих норм и развитие инфраструктуры для переработки. Внедрение международного опыта и сотрудничество на глобальном уровне могут существенно повысить эффективность управления электронными отходами и способствовать устойчивому развитию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Awasthi A.K. *Circular economy of the WEEE: A potential waste resource*. - *Waste Management and Research*. - 2023. - Vol. 41(11). - p. 1601–1602. - [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa - URL: https://www.researchgate.net/publication/374497755_Circular_economy_of_the_WEEE_A_potential_waste_resource (дата обращения: 05.06.2024)
2. Mazahir S., Verter V., Boyaci T. and Van Wassenhove L.N. *Did Europe Move in the Right Direction on E-waste Legislation?* - *Production and Operations Management*. – 2019. – Vol. 28. - p. 121-139. - [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa - URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/poms.12894> (дата обращения: 06.07.2024)
3. Suryawanshi R., Chatrapathy K., Al-Khaykan A., Priya W.D., Reddy C.V.K. and Prasad K.V.S. *Decomposition of electrical and electronic waste management by using artificial intelligence*. - *Seventh International Conference on Image Information Processing (ICIIP)*. – 2023. - pp. 411-416 - [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa - URL: *Decomposition of electrical and electronic waste management by using artificial intelligence | IEEE Conference Publication | IEEE Xplore* (дата обращения: 10.07.2024)
4. Bertrand A. *Circular economy: Council gives final approval to right-to-repair directive*. - [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa - URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/05/30/circular-economy-council-gives-final-approval-to-right-to-repair-directive/> (дата обращения: 16.07.2024)
5. Semuels A., Fresno C. (2019) *The World Has an E-Waste Problem*. - [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa - URL: <https://time.com/5594380/world-electronic-waste-problem/> (дата обращения: 06.07.2024)
6. Baldé C.P., Forti V., Gray V., Kuehr R., Stegmann P. *The Global E-waste Monitor 2017: Quantities, Flows, and Resources*. - [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa - URL: <https://go.nature.com/2NvPrD4> (дата обращения: 16.07.2024)
7. Bhat R.A., Dar G.H., Hajam Y.A. *Zero Waste Management Technologie*. - *Springer Nature Switzerland*. – 2024. - [Elektronnyi resurs]. — Rezhim dostupa - URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-57275-3> (дата обращения: 26.06.2024)
8. Geisendorf S., Pietrulla F. *The circular economy and circular economic concepts - a literature analysis and redefinition*. – *Thunderbird international business review*. – 2018. - [Elektronnyi

resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/tie.21924> (дата обращения: 13.07.2024)

9. Leclerc S.H., Badami M.G. *Extended Producer Responsibility for E-waste Management: Policy Drivers and Challenges*. — *Journal of Cleaner Production*. — Vol. 251. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://scihub.bban.top/https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119657> (дата обращения: 04.07.2024)

10. Goodship V., Stevels A., Huisman J. *Waste Electrical and Electronic Equipment (WEEE) Handbook*. — *Desing for Sustainability*. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: https://www.researchgate.net/publication/285444726_Waste_electrical_and_electronic_equipment_WEEE_handbook (дата обращения: 08.06.2024)

11. Esenduran G., Atasu A., van Wassenhove L.N. *Valuable e-waste: Implications for extended producer responsibility* - *IISE Transactions*. — 2019. — Vol [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: [https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/24725854.2018.51\(4\)](https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/24725854.2018.51(4)). — p. 382-396 (дата обращения: 11.07.2024)

REFERENCES

1. Awasthi A.K. *Circular economy of the WEEE: A potential waste resource*. — *Waste Management and Research*. — 2023. — Vol. 41(11). — r. 1601–1602. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: https://www.researchgate.net/publication/374497755_Circular_economy_of_the_WEEE_A_potential_waste_resource (дата обращения: 05.06.2024)

2. Mazahir S., Verter V., Boyaci T. and Van Wassenhove L.N. *Did Europe Move in the Right Direction on E-waste Legislation?* — *Production and Operations Management*. — 2019. — Vol. 28. — r. 121-139. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/poms.12894> (дата обращения: 06.07.2024)

3. Suryawanshi R., Chatrapathy K., Al-Khaykan A., Priya W.D., Reddy C.V.K. and Prasad K.V.S. *Decomposition of electrical and electronic waste management by using artificial intelligence*. — *Seventh International Conference on Image Information Processing (ICIIP)*. — 2023. — pp. 411-416 — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: *Decomposition of electrical and electronic waste management by using artificial intelligence | IEEE Conference Publication | IEEE Xplore* (дата обращения: 10.07.2024)

4. Bertrand A. *Circular economy: Council gives final approval to right-to-repair directive*. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/05/30/circular-economy-council-gives-final-approval-to-right-to-repair-directive/> (дата обращения: 16.07.2024)

5. Semuels A., Fresno C. (2019) *The World Has an E-Waste Problem*. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://time.com/5594380/world-electronic-waste-problem/> (дата обращения: 06.07.2024)

6. Baldé C.P., Forti V., Gray V., Kuehr R., Stegmann P. *The Global E-waste Monitor 2017: Quantities, Flows, and Resources*. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://go.nature.com/2NvPrD4> (дата обращения: 16.07.2024)

7. Bhat R.A., Dar G.H., Hajam Y.A. *Zero Waste Management Technologie*. — *Springer Nature Switzerland*. — 2024. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-57275-3> (дата обращения: 26.06.2024)

8. Geisendorf S., Pietrulla F. *The circular economy and circular economic concepts - a literature analysis and redefinition*. — *Thunderbird international business review*. — 2018. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/tie.21924> (дата обращения: 13.07.2024)

9. Leclerc S.H., Badami M.G. *Extended Producer Responsibility for E-waste Management: Policy Drivers and Challenges*. — *Journal of Cleaner Production*. — Vol. 251. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: <https://scihub.bban.top/https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119657> (дата обращения: 04.07.2024)

10. Goodship V., Stevels A., Huisman J. *Waste Electrical and Electronic Equipment (WEEE) Handbook*. — *Desing for Sustainability*. — [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: https://www.researchgate.net/publication/285444726_Waste_electrical_and_electronic_equipment_WEEE_handbook (дата обращения: 08.06.2024)

11. Esenduran G., Atasu A., van Wassenhove L.N. *Valuable e-waste: Implications for extended producer responsibility* - *IISE Transactions*. — 2019. — Vol [Elektronnyi resurs]. — *Rezhim dostupa* - URL: [https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/24725854.2018.51\(4\)](https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/24725854.2018.51(4)). — p. 382-396 (дата обращения: 11.07.2024)

ІСАО-НЫҢ АЗАМАТТЫҚ ӘУЕ КЕМЕЛЕРІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ РӨЛІ

Айнаш Ануарқызы Сейтжан

Нархоз университетінің, құқық және мемлекеттік басқару мектебінің аға оқытушысы; Алматы қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: ms.kudn@mail.ru

Райхан Куандықовна Нуранова

Нархоз университетінің, құқық және мемлекеттік басқару мектебінің аға оқытушысы; Алматы қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: nur.raya@inbox.ru

Айгерим Адилевна Аралбаева¹

Заң ғылымдарының кандидаты, Нархоз университетінің, құқық және мемлекеттік басқару мектебінің ассистент-профессоры; Алматы қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: sen.fil@mail.ru

Аннотация. Қазіргі әлемде азаматтық авиация жабдықтармен қамтамасыз ету саласында, басқару және ұшақ жасау жүйесінде барлық жаңа технологиялар мен ғылыми жетістіктерді пайдаланатынына қарамастан, ұшақ апаттары әлі де адамдардың жаппай қырылуына әкеліп соқтыратынын атап өткен жөн. Дегенмен, авиация басқа көлік құралдарына қатысты ең сенімді көлік түрі болып қала береді. Азаматтық авиация пайда болғаннан бері ұшу қауіпсіздігі әрқашан маңызды мәселе болды және болып қала береді. Осы себептен Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) мекемелерінің бірі ретінде Халықаралық азаматтық авиация ұйымы - International Civil Aviation Organization (ICAO) құрылды. ICAO 1944 жылғы Чикаго конвенциясының II бөлімінің ережелері негізінде құрылды және 1947 жылдың 4 сәуірінен бастап жұмыс істейді. Бұл ұйым халықаралық деңгейде азаматтық авиация нормаларын белгілейді және қауіпсіздікті арттыру мақсатында авиатасымалдарды үйлестіруді, сондай-ақ дамытуды жүзеге асырады. ICAO мақсаттары мен міндеттері «Чикаго конвенциясы» деген атпен танымал «Халықаралық Азаматтық авиация туралы Конвенцияның» 44-бабында тұжырымдалған. Аталған құжат бүкіл әлем бойынша Халықаралық азаматтық авиацияның қауіпсіз және тиімді дамуын қамтамасыз ету үшін ICAO-ға жауапкершілік жүктейді. Сонымен қатар, «Чикаго конвенциясы» стандарттар мен ұсынылған тәжірибені қабылдау арқылы халықаралық аэронавигацияның бірыңғай режимін реттейді және қамтамасыз етеді. Қазақстан 1992 жылы ICAO мүшелігіне кірді. Қазақстан қазіргі уақытта, азаматтық авиацияны басқарудың Еуропалық моделіне көшті. 2019 жылдан бастап «Қазақстанның авиациялық әкімшілігі» акционерлік қоғамы құрылды. Бұл әкімшілік Қазақстан аумағына да, одан тыс жерлерге де ұшу қауіпсіздігін техникалық бақылау мен қадағалауға жауапты.

Түйінді сөздер: ICAO, азаматтық авиация, Чикаго конвенциясы, БҰҰ, халықаралық стандарттар, ұшу қауіпсіздігі.

РОЛЬ ICAO В ОБЕСПЕЧЕНИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГРАЖДАНСКИХ ВОЗДУШНЫХ СУДОВ

Сейтжан Айнаш Ануарқызы

Старший преподаватель школы права и государственного управления университета Нархоз; г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: ms.kudn@mail.ru

Нуранова Райхан Куандықовна

Старший преподаватель школы права и государственного управления университета Нархоз; г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: nur.raya@inbox.ru

¹ Хат-хабарларға арналған автор

Аралбаева Айгерим Адилловна

Кандидат юридических наук, ассистент-профессор школы права
и государственного управления университета Нархоз;
г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: sen.fil@mail.ru

Аннотация. Несмотря на то, что в современном мире гражданская авиация пользуется в сфере оснащения оборудованиями, в системе управления и самолетостроения всеми новейшими технологиями и научными достижениями, следует отметить, что авиакатастрофы все еще приводят к массовой гибели людей. Тем не менее, авиация остаётся самым надежным видом транспорта относительно других способов передвижения. Безопасность полетов всегда была и остается важным вопросом со времени возникновения гражданской авиации. По этой причине была создана Международная организация гражданской авиации - International Civil Aviation Organization (ICAO) в качестве одной из учреждений Организации Объединенных Наций (ООН). ICAO была создана на основании положений части II Чикагской конвенции 1944 года и функционирует с 4 апреля 1947 года. Данная организация устанавливает нормы гражданской авиации на международном уровне и осуществляет координацию, а также развитие авиоперевозок с целью повышения безопасности. Цели и задачи ICAO, сформулированы в ст. 44 «Конвенции о международной гражданской авиации», более известной как «Чикагская конвенция». Документ возлагает на ICAO ответственность за обеспечение безопасного и эффективного развития международной гражданской авиации во всем мире. Также «Чикагская конвенция» регулирует и обеспечивает единообразный режим международной авионавигации при помощи принятия стандартов и рекомендуемой практики. Казахстан вступил в члены ICAO в 1992 г. В настоящее время Казахстан перешел на европейскую модель управления гражданской авиацией. С 2019 года была создана АО «Авиационная администрация Казахстана». Данная администрация, отвечает за технический контроль и надзор за безопасностью полетов, как над территорией Казахстана, так и за его пределами.

Ключевые слова: ICAO, гражданская авиация, Чикагская конвенция, ООН, международные стандарты, безопасность полётов.

THE ROLE OF ICAO IN ENSURING THE INTERNATIONAL LEGAL SECURITY OF CIVIL AIRCRAFT

Seitzhan Aynash Anuarkyzy

Senior Lecturer of the School of Law and Public Administration at Narkhoz University;
Almaty c., Republic of Kazakhstan; e-mail: ms.kudn@mail.ru

Nuranova Raykhan Kuandykovna

Senior Lecturer of the School of Law and Public Administration at Narkhoz University;
Almaty c., Republic of Kazakhstan; e-mail: nur.raya@inbox.ru

Aralbayeva Aigerim Adilovna

Candidate of Legal Sciences, Assistant Professor of School of Law and Public
Administration at Narkhoz University; Almaty c., Republic of Kazakhstan;
e-mail: sen.fil@mail.ru

Abstract. Despite the fact that in the modern world, civil aviation uses all the latest technologies and scientific achievements in the field of equipment, control system and aircraft construction, it should be noted that plane crashes still lead to mass deaths. Nevertheless, aviation remains the most reliable mode of transport relative to other modes of transportation. Flight safety has always been and remains an important issue since the emergence of civil aviation. For this reason, the International Civil Aviation Organization (ICAO) was established as one of the UN agencies. The ICAO was established on the basis of the provisions of Part II of the 1944 Chicago Convention and has been operating since April 4, 1947. This organization sets the standards of civil aviation at the international level and coordinates, as well as the development of air transportation in

order to improve safety. The goals and objectives of the ICAO are formulated in Article 44 of the Convention on International Civil Aviation, better known as the Chicago Convention. The document places the responsibility on ICAO to ensure the safe and effective development of international civil aviation worldwide. The Chicago Convention also regulates and ensures a uniform regime for international air navigation through the adoption of standards and recommended practices. Kazakhstan joined the ICAO in 1992. Currently, Kazakhstan has switched to the European model of civil aviation management. Since 2019, the Aviation Administration of Kazakhstan JSC has been established. This administration is responsible for the technical control and supervision of flight safety, both over the territory of Kazakhstan and beyond.

Keywords: ICAO, civil aviation, Chicago Convention, UN, international standards, flight safety.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_216

Кіріспе

Халықаралық құқықтық доктринасында авиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін, әдетте, азаматтық авиация кемелерге, экипаж мүшелеріне және борттағы жолаушыларға, террористтік қауіп төндіретін әрекеттермен байланыстырады. Сондай-ақ, азаматтық ұшақтардың қарулы қақтығыстар аймағының үстінен ұшуменде байланысады. Бұл мәселе, 2014 жылдың шілдесінде, Донбас аумағының үстінен ұшқан Малайзиялық ұшақты атып түсіргенінен кейін ең өзекті болды. Мұндай жағдайлар жолаушылардың өміріне және экипажға тікелей қауіп төндіретіні сөзсіз. Осы ұстанымдағы мәселелерді ғылыми қауымдастық мұқият зерттеді. Сонымен қатар, қазіргі заманғы авиациялық қауіпсіздік жүйесін құрайтын басқа да факторлар бар. Азаматтық авиация үшін ықтимал қауіптердің жиынтығын зерттеу, халықаралық әуе құқығының мазмұнын құрайды. Осылайша, оның нормативтік массивінде тәуелсіз, салыстырмалы түрде біртекті нормалар тобы қалыптаса бастады. Бұл нормалардың функционалдық мақсаты, халықаралық құқық саласының басқа институттарымен тығыз қарым-қатынас жасайтын тәуелсіз институт ретінде құрылуы болып табылды.

Қазіргі әлемді азаматтық авиациясыз елестету мүмкін емес. Бүкіл жер бетіндегі адамдардың интеграциясы, қысқа уақыт ішінде ұзақ қашықтықты еңсеру мүмкіндігі, авиация болмаған кездерге қарағанда керемет артықшылықтар береді. Алайда, халықаралық стандарттарды қабылдамай және ол стандарттарды мемлекеттердің ұлттық заңнамаларына имплементация жасамай, жалпы азаматтық

авиация қауыпсіздігі және әуе кемелерінің қауыпсыз ұшып жүруі мүмкін емес. Әуе көлігі ұлттың дамуына ұмтылуда жан-жақты рөл атқарады және халықаралық, әлеуметтік, экономикалық байланыстарды сақтайды [1].

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланың тақырыбын ашу мақсатында, зерттеу материалы ретінде азаматтық авиация қауіпсіздігі мәселелері бойынша БҰҰ қабылдаған құжаттар пайдаланылды. Жұмыста «Чикаго конвенциясы» деп те аталатын Халықаралық азаматтық авиация туралы конвенция зерттелді². Конвенция халықаралық авиация жұмысының негізгі принциптерін, атап айтқанда, қатысушы елдің аумағында ұшу ережелерін, әуе кемесінің ұлттық тиесілілік принципін, халықаралық ұшуларды жеңілдетуді, халықаралық стандарттарды және ұсынылатын тәжірибені (SARPs)³ белгіледі.

Салыстырмалы әдіс, нормативтік актілерді талдау әдісі, тарихи-құқықтық әдіс, әдістемелік база ретінде осы зерттеудің негізін қалады.

Талқылау. Нәтижелер

Осы объективті қажеттіліктің әсерінен, халықаралық авиация қауымдастығының мүшелері мүдделерінің оңтайлы үйлесімі негізінде, халықаралық азаматтық авиация саласындағы ынтымақтастық мәселелерінің шешімдерін ұжымдық іздеуді жеңілдету тетіктері мен халықаралық институттар пайда болды. Осы институттардың бірі – Халықаралық азаматтық авиация ұйымы (бұдан әрі – ICAO)⁴.

Ұшулардың әл-ауқаты мен қауіпсіздігі

² Convention on international civil aviation done at Chicago on the 7th day of December 1944 — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://www.icao.int/publications/documents/7300_orig.pdf (Жүзінген күні: 02.02 2024).

³ SARPs - Standards and Recommended Practices — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://www.icao.int/safety/safetymanagement/pages/sarps.aspx> (Жүзінген күні: 02.02 2024).

⁴ International Civil Aviation Organization — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://www.icao.int/Pages/>

Халықаралық азаматтық авиация ұйымының басым міндеті болып табылады. Осы саладағы мақсаттар мен міндеттер басты құжатта – «Халықаралық Азаматтық авиация туралы Конвенцияда» («Чикаго конвенциясы») деген атпен танымалы) 44 бапта көрініс тапты. Конвенция ІСАО-ға бүкіл әлем бойынша ұшу ережелерінің біркелкілігін қамтамасыз ету мен қауіпсіздік мәселелерінде жауапкершілікті белгіледі⁵.

Халықаралық азаматтық авиация ұйымы, халықаралық аренада азаматтық авиацияның қауіпсіз және тиімді жұмыс ортасын құру бойынша мемлекеттердің күш-жігерінің негізгі үйлестірушісі болып табылады. Бұл ең алдымен, осыған байланысты болып тұрған кез келген заманауи әуе кемесіндегі ұшулардың қауіпсіздігін, сенімділігін және тұрақтылығын қамтамасыз ету, ал бұл оның жермен тұрақты байланысынсыз, бүкіл уақыт бойы техникалық қызмет көрсетуінсіз, жердегі басқару орталықтарының біркелкі жұмысы болмаған жағдайда, мүмкін емес. Сол себептен, барлық елдерде ұшу қызметтері бірдей технологиялық режимде жұмыс істеуі керек. Мұның шешімімен сәтті түрде ІСАО айналысып жатыр. Әуе кемелер, бірыңғай техникалық талаптары мен режимдері болған жағдайлардағана қауіпсіз режимде ұшулар жасай алады. Бүкіл әлем бойынша қауіпсіз ұшуды қамтамасыз ету қазіргі уақытта әлемнің барлық дерлік елдерін біріктіретін халықаралық ұйым ретінде ІСАО-ға жүктелген [2].

Ұйым халықаралық аэронавигацияның бірінғай ережелерінің орасан жиынтығын әзірледі, оларды ІСАО-ға мүше мемлекеттер өздерінің ұлттық тәжірибесінде кеңінен қолданады. Осының арқасында барлық елдердің әуе кемелері техникалық қиындықтарсыз немесе ұшу қолайсыздықтарысыз сенімді түрде жұмыс істей алады. ІСАО-ның халықаралық аэронавигация ережелерін бір жүйеге келтіру жөніндегі күш-жігері, халықаралық әуе қатынасының практикалық іске асырылуын сөзсіз, айтарлықтай қиындататын халықаралық ұшулар үшін көптеген және алуан түрлі ұлттық ережелердің пайда болу қаупін жойды десек болады [3].

Құқық тұрғысынан ІСАО ережелерінің ұшу қауіпсіздігінің жалпы қағидаттарын белгілеудегі орны мен рөлі үлкен қызығушылық тудырады.

1944 жылғы Конвенция, белгіленген ере-

желерді қолданудың міндеттілігі мәселелерінде жұмсақтық білдіретінін атап өткен жөн. Халықаралық ұйым, белгілеген ережелерді біркелкі қолдануды талап еткенімен, оларды ұстанбауға да жол береді.

Бұл тепе-теңдік ІСАО-ның мүшелері ретінде барлық мемлекеттердің «ережелердің барынша біркелкі болуын қамтамасыз ету жолында ынтымақтасуға» міндеттеме алуына негізделген. ІСАО ережелерін мүше елдердің қолдануы кейде әр түрлі проблемаларға алып келіп жатады, мысалы, азаматтық авиацияның даму қарқыны тез арада жүзеге асып, әртүрлі өзгерістерді еңгізіп жатқандығынан ІСАО ережелеріне жиі өзгерістер енгізіледі.

Кейбір мемлекеттер үшін ІСАО регламентін енгізудің қажеті жоқ, өйткені бұл мемлекеттердегі азаматтық авиация саласын реттейтін заңдарда қажетті нормалар бар. Осыған байланысты, кейбір мемлекеттерде халықаралық стандарттар маңызды емес, өйткені бұл елдер қабылданған ережеге ұқсас ұлттық ережені қолданады және көбіне ұлттық ережелерде ІСАО стандарттарына қарағанда талаптары қатаңырақ екенін айту керек.

Әртүрлі мемлекеттерде ұшу тәжірибесінде бар айырмашылықтар, ІСАО стандарттары мен ұсыныстарын әзірлеу және енгізу арқылы жойылады. Чикаго конвенциясында стандарттар мен ұсыныстардың анықтамасы жоқ, бірақ бұл кемшілікті ІСАО Ассамблеясы 1947 жылы өзінің бірінші сессиясың қарарында толықтырды [4].

ІСАО стандарттары мен ұсыныстарын топтарға бөлуге болады. Аталған ережелердің бірінші тобы қызметкерлер, сондай-ақ, олар басқаратын ұшақтар мен жабдықтарының қаншалықты жоғары немесе төмен деңгейде екеніне арналады. Халықаралық ұшулардың қауіпсіздігін арттыру үшін, талаптардың ең болмаса төменгі деңгейін қамтамасыз етуіне бағытталған.

Стандарттар мен ұсыныстардың екінші тобы, әуе қозғалысына қызмет көрсету процедураларындағы кез келген қателіктер немесе әуе кемелерін және жабдықтарды пайдаланумен байланысты қателіктер нәтижесінде туындайтын төтенше жағдайлардың алдын алу мақсатында біркелкілікті енгізу арқылы ұшулардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған. Осы стандарттардың тобы сонымен қатар, әлемнің кез келген бөлігіндегі халықаралық авиакомпаниялар-

default.aspx (Жүзінген күні: 02.02 2024).

⁵ Convention on international civil aviation done at Chicago on the 7th day of December 1944 — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: https://www.icao.int/publications/documents/7300_orig.pdf (Жүзінген күні: 02.02 2024).

да әуе кемелерін навигациялау үшін қолданылатын жабдықтарды, сондай-ақ әлемнің барлық елдеріндегі әуе қозғалысын басқару рәсімдерінің біртектілігін белгілейді⁶.

ICAO стандарттары мен ұсыныстарын енгізу әрбір егемен мемлекет үшін ерікті мәселе болып табылады, бірақ Чикаго конвенциясы әрбір мемлекет ICAO-ны, өзінің тәжірибесі мен халықаралық стандартпен белгіленген ережелердің арасында айырмашылықтар болған жағдайда, дереу хабардар етуге міндеттейді. Бұл айырмашылықтарды ICAO Кеңесі барлық ICAO-ға мүше мемлекеттерге дереу хабарлайды. Халықаралық стандарттар мен ұсыныстарды, сондай-ақ оларға түзетулерді ICAO Кеңесі қабылдайды, содан кейін ICAO-ға мүше әрбір мемлекетке бекітуге жіберіледі. Стандарттардың немесе ұсыныстардың күші, ICAO-ға мүше мемлекетке, егер бұл мемлекеттің өзі осы стандарттарды өзінің ұлттық заңы ретінде қабылдауға ниет білдірсе ғана сол мемлекетте заңды күшке ие болады [5].

БҰҰ Бас Ассамблеясы 1970 жылғы 25 қарашадағы қарарында⁷ халықаралық азаматтық авиацияны «мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынастарды дамыту мен қолдаудағы маңызды буын» ретінде белгіледі. Қарар барлық мемлекеттерді азаматтық авиацияның халықаралық әуе қатынасының қауіпсіздігі мен қалыпты жұмысын қамтамасыз ету үшін екіжақты тәртіпте, шақырды⁸.

Халықаралық азаматтық авиация әуе қатынасының қауіпсіздігі мен қалыпты жұмыс істеуіне қатысты мәселелерді шешуге бағытталған халықаралық қауымдастықтың күш-жігері соңғы уақытта көптеген мемлекеттердің назарын аударып отыр. Бұл қатынастар саласындағы мемлекетаралық интеграция үрдісі жоғарлаған сайын айқын бола түсуде. Осыған байланысты соңғы уақытта азаматтық авиациядағы қауіпсіздік мәселелеріне қатысты көптеген нормативтік құқықтық актілер қабылданды, бұнын мақсаты тұтастай алғанда әуе қозғалысын басқару процесін жақсырақ бақылауды орнатуға әкеледі [6].

Халықаралық қауымдастықтың саладағы қарым-қатынасының рөлі мен даму бола-

шағы, ICAO халықаралық-құқықтық стандарттарын пайдалана отырып, азаматтық авиацияның ұшу қауіпсіздігін құқықтық қамтамасыз ету, бүгінгі күні авиациялық қауіпсіздік мәселесін шешудің жалпы тұжырымдамалық жаңа тәсілдерін құруда бірінғай саясатты құрудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады [7].

Бүгінгі таңда авиация адам қызметінің ең реттелетін салаларының бірі екенін мойындау керек, өйткені техникалық және пайдалану ерекшеліктері, сондай-ақ ұшу қауіпсіздігі мен әуе кемелерін пайдалану кезіндегі авиациялық қауіпсіздік мәселелері ұлттық және халықаралық құқықтық құралдармен егжей-тегжейлі бекітілген. Жоғарыда атап өтілгендей, Чикаго конвенциясы мемлекеттердің өз территориясының үстіндегі әуе кеңістігіндегі толық және дербес егемендігі қағидасын мойындады және бекітті. Дегенімен, халықаралық азаматтық авиацияның қауіпсіз және тәртіппен дамуы үшін белгілі бір елдегі азаматтық авиацияның барлық қызметі халықаралық деңгейде қабылданған минималды пайдалану стандарттарына, ережелері мен тәжірибелеріне сәйкес жүргізілуі қажет. Халықаралық стандарттарды қабылдау бүкіл әлем бойынша қауіпсіз ұшуға, сондай-ақ жолаушылардың өмірі мен денсаулығына кепілдік беруге мүмкіндік береді [8, 98 б.]. Сондықтан, Конвенцияға қол қою немесе кейіннен қосылу арқылы мемлекеттер өз еркімен халықаралық азаматтық авиацияның қауіпсіз және тәртіпті түрде дамуы үшін ережелердің, стандарттар мен рәсімдердің ең жоғарғы тәжірибелік біркелкі дәрежесін қамтамасыз ету бойынша ынтымақтастыққа міндеттеме алады [9].

Біздің елде, Чикаго конвенциясы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1992 жылғы 2 шілдедегі қаулысымен ратификацияланды. Қазақстандағы әуе кеңістігін пайдалануды және қызметін реттейтін заңнама, 2010 жылы қабылданған «Қазақстан Республикасының әуе кеңістігін пайдалану және авиация қызметі туралы» заңынан және өзге де нормативтік құқықтық актілерден тұрады⁹.

Қазақстан ICAO мүшесі болып кіргелі, халықаралық ұйым біздің елдегі және одан тыс

⁶ SARPs - Standards and Recommended Practices — [Электрондық ресурc]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://www.icao.int/safety/safetymanagement/pages/sarps.aspx> (Жүгінген күні: 02.02 2024).

⁷ A/RES/2645(XXV), Aerial hijacking or interference with civil air travel — [Электрондық ресурc]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://digitallibrary.un.org/record/202174?ln=ru> (Жүгінген күні: 02.02 2024).

⁸ Aviation security: the urgent need for comprehensive reforms. — [Электрондық ресурc]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://www.civildaily.com/news/ensuring-aviation-safety/> (Жүгінген күні: 02.02 2024).

⁹ «Қазақстан Республикасының әуе кеңістігін пайдалану және авиация қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 15 шілдедегі № 339-IV Заңы (2024.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) — [Электрондық ресурc]. — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z100000339_ (Жүгінген күні: 02.02 2024).

жерлердегі әуе сапарлары қауіпсіздігінің жай-күйін әр түрлі бағалады. Осылайша, Қазақстан 2009 жылы «қара тізімге» кірді. Өйткені, Халықаралық азаматтық авиация ұйымы ICAO стандарттарын енгізу көрсеткіші 47% деңгейінде екенін анықтап, ондай көрсеткіштің төмен екенін жариялады. Осыған байланысты, 2009 жылы Еурокомиссия барлық қазақстандық авиакомпаниялардың Еуропа елдеріне ұшуына тыйым салды. Шектеулер 2016 жылы, 7 жылдан кейін алынып тасталды.

Қазіргі уақытта біздің мемлекет, азаматтық авиация саласын, «Британдық азаматтық авиация агенттіктері» (UK CAA) және «Еуропалық одақтың авиациялық қауіпсіздігі агенттіктері» (EASA) атты мемлекеттік модельдері бойынша реттейді.

Қазақстанда алғаш рет мемлекеттік реттеу жүйесі, ұшу қауіпсіздігін басқарудағы британдық модель негізінде құралған, Еуропалық тәсілі енгізілді. 2010 жылғы «Қазақстан Республикасының әуе кеңістігін пайдалану және авиация қызметі туралы» негізгі азаматтық авиацияға арналған заңына және 61 заңға тәуелді НҚА-ға өзгерістер әзірленді және тиісті енгізілді. Бұл шаралар, ең заманауи стандарттарды қолдануға және саладағы сыбайлас жемқорлыққа жол бермеуге мүмкіндік туғызды.

Осының нәтижесінде, 2019 жылдың 1 тамызында ТМД елдерінде алғаш рет, азаматтық авиацияда техникалық бақылау және қадағалауды жүзеге асыратын, салалық реттеуші АҚ «Қазақстанның авиациялық әкімшілігі» құрылды. Мұндай басқару моделі дамыған елдерде қолданылады және оны Халықаралық азаматтық авиация ұйымы мен Еуропалық ұшу қауіпсіздігі агенттігі мойындайды. Азаматтық авиация комитетінің жасаған жұмыстары ICAO-мен жоғары бағаланды және Еуропалық комиссиямен, посткеңестік кеңістіктегі ұшу қауіпсіздігінің деңгейін арттырудағы үлкен қадам ретінде белгіленді [10].

2021 жылғы тамызда ICAO аудиторларының тәуелсіз тексеру қорытындысы бойынша, Қазақстандағы ұшу қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейін 84%-ға дейін көтерді. Бұл орташа әлемдік деңгейден 15% жоғары. Алайда, 2019 жылғы 27 желтоқсанда «Бек Эйр» ұшағының ұшақ апатынан кейін Еурокомиссия Қазақстандағы ұшу қауіпсіздігі жағдайына тағы да алаңдаушылық білдірді.

Еуропалық одақтың ұшу қауіпсіздігі жөніндегі комитеті еліміздің стратегиясын

оң бағалады, бұл қазақстандық авиакомпаниялардың «қара тізімге» енуіне жол бермеуге мүмкіндік берді. Қазақстан шетелдік авиакомпаниялардың транзиттік ұшулары үшін тартымдылығын сақтайды, ал отандық авиатасымалдаушылар ұшу географиясын кеңейтті¹⁰.

Қорытынды және ұсыныстар

ICAO рөлі Чикаго Конвенциясының Қосымшаларына енгізілген және барлық ICAO-ға мүше мемлекеттерде сөзсіз қолдану үшін міндетті болып табылатын Халықаралық стандарттар мен ұсынылатын тәжірибелерді - Standards and Recommended Practices (SARPs) бірлесіп әзірлеу және қабылдау болып табылады. Мемлекеттерде SARPs-ті енгізу, негізгі авиациялық заңнама шеңберінде жүзеге асырылуы керек, ол осылайша саланы дамыту үшін қажетті заңнамалық базаны қамтамасыз етеді.

Қауіпсіздікті қадағалау жүйесінің маңызды бөліктері ретінде ICAO, қауіпсіздік саясаты, соның ішінде ұшу және сонымен байланысты барлық рәсімдердің тиімді жүзеге асыру үшін мемлекет және оның азаматтық авиация саласындағы өкілетті органы ескеруі тиіс бірқатар маңызды элементтерді анықтайды.

Аса маңызды элементтерге мыналар кіреді: негізгі авиация заңнамасы; әуе кемелерін пайдалану жөніндегі нақты ережелер;

мемлекеттік азаматтық авиация жүесі және заңмен белгіленген мемлекеттік қауіпсіздікті бақылау функуиялары;

азаматтық авиация департаментінің техникалық персоналының біліктілігі мен дайындығы;

техникалық нұсқаулық материалдары, құралдар және қауіпсіздік туралы маңызды ақпаратты беру;

ICAO жүргізген тексерулердің қорытындысы бойынша, әуе кемелерінің ұшу сапасы мен қауіпсіздігін бақылауды және қадағалауды жүзеге асыратын азаматтық авиация жөніндегі арнайы ведомствосы жоқ мемлекеттерде, елеулі бұзушылықтар мен теріс тәжірибелер жиі кездесетіні анықталды. Мемлекеттегі мұндай жағдай, азаматтық авиация саласында, тек өз мемлекетінің шегінде ғана емес, одан тыс жерлерде де ықтимал қауіпті тудырады.

2019 жылы біздің елде «Қазақстанның авиациялық әкімшілігі» еуропалық моделі бойынша құрылды. Бұл ведомство азамат-

¹⁰ *Казахстанские авиакомпании не включат в европейский «черный список».* — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://ru.sputnik.kz/20220602/kazakhstanskie-aviakompanii-ne-vklyuchat-v-evropeyskiy-chnyy-spisok-ministr-25231552.html> (Жүзінген күні 02.02 2024).

тық авиация жүйесінде бақылау-қадағалау функцияларын жүзеге асырады. Әкімшіліктің құрылуы тұтастай алғанда, Қазақстандағы азаматтық авиацияның жай-күйін айтарлықтай жақсартты және біздің елімізде де, одан тыс жерлерде де ұшу қауіпсіздігінің деңгейін арттырды.

27 еуропалық мемлекеттің авиациялық билік орындарының басшылары қазақстандық авиакомпанияларға сенім білдірді, осыған байланысты қазақстандық авиалайнерлер Еуропа аумағы бойынша кедергісіз ұшуды жүзеге асырады.

Біздің ойымызша, Қазақстандағы азаматтық авиацияның қауіпсіздігін одан әрі арттыру үшін, осы саладағы халықаралық деңгейде болып жатқан прогрессивтік үрдістерге назар аударып отыру қажет. Халықаралық-құқықтық құжаттардың талаптарына сәйкес азаматтық авиациядағы жаңа әдістер мен технологияларды енгізу үшін уақтылы шаралар қабылдау маңызды, бұл біздің елімізде және одан тыс жерлерде әуе сапарларының қауіпсіздік деңгейін арттыруға ықпал ететіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Anthony Lawrenson, Clarence C. Rodrigues, Shem Malmquist Matthew Greaves, Graham Braithwaite, Stephen K. Cusick *Commercial Aviation Safety, 7th Edition*. – [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: <https://www.accessengineeringlibrary.com/content/book/9781264278701> (Жүгінген күні 09.10.2024 ж.).

2. Brian F. Havel and Gabriel S. Sanchez. *The International Law Regime for Aviation Safety and Security*. Published online by Cambridge University Press: 05 June 2014. – [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/principles-and-practice-of-international-aviation-law/international-law-regime-for-aviation-safety-and-security/AEEB67958319D94BB81FAC2756BFB4F0> (Жүгінген күні 09.10.2024 ж.).

3. Baitukayeva D.U., Achilleas Philippe. *International legislative experience in the sphere of regulation of airspace and outer space legal regime* // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2023. – №2 (73) – С. 168-175.

4. Елеусизова И.К., Тұрлыбек Д.М. Анализ законодательства Республики Казахстан, регулирующего использование воздушного пространства и деятельность авиации // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2018. – №1 (50), – С. 106 -115.

5. Соколова Е.А. Совершенствование правового режима международного воздушного пространства // Закон и право. – 2017. – Т. 12. № 12. – С. 126-129.

6. Vinay B. *The role of the International Civil Aviation Organization in deregulation, discrimination and dispute resolution* – [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4633693 (Жүгінген күні 09.10.2024 ж.).

7. Paul Stephen Dempsey. *Turbulence in the «Open Skies»: The Deregulation of International Air Transport*. – [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1540&context=tlj> (Жүгінген күні 09.10.2024 ж.).

8. Devinder K. Yadav, Hamid Nikraz. *Implications of evolving civil aviation safety regulations on the safety outcomes of air transport industry and airports*. – 2014. – № 18(2). – P. 94 – 103

9. Лебедева М. Ю. Некоторые правовые проблемы формирования национального законодательства об аэропортах и внедрения стандартов ИКАО в их деятельность // Научный вестник МГТУ ГА. – 2011. – № 170, – С. 54-60

10. Стрельченко А.И., Шайдуrow И.Г. Политика в области безопасности полетов в авиации Республики Казахстан // Universum: технические науки: электронный научный журнал. – 2023. – № 4 (109). – [Электрондық ресурс]. – Қолжетімділік тәртібі: <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-v-oblasti-bezopasnosti-poletov-v-aviatsii-respubliki-kazahstan> (Жүгінген күні 09.10.2024 ж.).

REFERENCES

1. Anthony Lawrenson, Clarence C. Rodrigues, Shem Malmquist Matthew Greaves, Graham Braithwaite, Stephen K. Cusick *Commercial Aviation Safety, 7th Edition*. – [Elektronдық resurs]. – Қолжетімділік тәртібі: <https://www.accessengineeringlibrary.com/content/book/9781264278701> (Zhygingen kyni 09.10.2024 zh.).

2. Brian F. Havel and Gabriel S. Sanchez. *The International Law Regime for Aviation Safety and*

Security. Published online by Cambridge University Press: 05 June 2014. – [Jelektrondyқ resurs]. – Қолжетімділік тәртібі: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/principles-and-practice-of-international-aviation-law/international-law-regime-for-aviation-safety-and-security/AEEB67958319D94BB81FAC2756BFB4F0> (Zhygingen kyni 09.10.2024 zh.).

3. Baitukayeva D.U., Achilleas Philippe. *International legislative experience in the sphere of regulation of airspace and outer space legal regime* // *Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan*. – 2023. – №2 (73). – S. 168-175.

4. Eleusizova I.K., Tұrlybek D.M. *Analiz zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan, regulirujushhego ispol'zovanie vozdushnogo prostranstva i dejatel'nost' aviacii* // *Vestnik Instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan*. – 2018. – №1 (50). – S. 106 -115.

5. Sokolova E.A. *Sovershenstvovanie pravovogo rezhima mezhdunarodnogo vozdushnogo prostranstva* // *Zakon i pravo*. – 2017, – T. 12. № 12, – S. 126-129.

6. Vinay B. *The role of the International Civil Aviation Organization in deregulation, discrimination and dispute resolution* – [Jelektrondyқ resurs]. – Қолжетімділік тәртібі: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4633693 (Zhygingen kyni 09.10.2024 zh.).

7. Paul Stephen Dempsey. *Turbulence in the «Open Skies»: The Deregulation of International Air Transport*. – [Jelektrondyқ resurs]. – Қолжетімділік тәртібі: <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1540&context=tlj> (Zhygingen kyni 09.10.2024 zh.).

8. Devinder K. Yadav, Hamid Nikraz. *Implications of evolving civil aviation safety regulations on the safety outcomes of air transport industry and airports*. – 2014. – № 18(2). – P. 94 - 103

9. Lebedeva M. Ju. *Nekotorye pravovye problemy formirovaniya nacional'nogo zakonodatel'stva ob ajeroportah i vnedreniya standartov IКАO v ih dejatel'nost'* // *Nauchnyj vestnik MGTU GA*. – 2011. – № 170. – S. 54-60

10. Strel'chenko A.I., Shajdurov I.G. *Politika v oblasti bezopasnosti poletov v aviacii Respubliki Kazahstan* // *Universum: tehničeskie nauki: jelektronnyj nauchnyj zhurnal*. – 2023, – № 4 (109). – [Jelektrondyқ resurs]. – Қолжетімділік тәртібі: <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-v-oblasti-bezopasnosti-poletov-v-aviatsii-respubliki-kazahstan> (Zhygingen kyni 09.10.2024 zh.).

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ТАЛАПТЫҢ ЕСКІРУІ ТУРАЛЫ ЖЕКЕЛЕГЕН МӘСЕЛЕЛЕР

Сергей Иванович Климкин

Заң ғылымдарының кандидаты, «Нархоз университеті» КЕАҚ профессоры, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бас ғылыми қызметкері, Каспий университетінің Жеке құқық FЗИ жетекші ғылыми қызметкері; Алматы қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: sergklimkin@mail.ru

Әсел Габиденқызы Қазбаева¹

Заң ғылымдарының кандидаты, Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бас ғылыми қызметкері; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: K_2385@mail.ru

Аннотация. Мақала ҚР Президентінің жолдауында белгіленген қазіргі заманғы құқық қолдану тенденциялары мен стратегиялық мақсаттар тұрғысынан негізгі проблемаларды анықтап, оларды шешу жолдарын ұсына отырып, Қазақстанда талап қою мерзімдері туралы нормалардың қолданылуын кешенді талдау болып табылады. ҚР Азаматтық кодексінің (АК) талап қою мерзіміне байланысты нормаларын нақтылау және үйлестіру қажеттілігі басты назарда тұр, бұл құқық қолдану практикасы мен заңнамадағы серпінді өзгерістер жағдайында ерекше өзекті.

Зерттеу АК 179 және 181-баптары сияқты қолданыстағы құқықтық нормалар құқықтық сенімділік пен құқық қолдану практикасының тұрақтылығын арттыру үшін нақтылауды қажет ететіндігін анықтайды. 2017 жылғы реформадан кейін коллекторлық агенттіктердің талаптарына талап қою мерзімін қолдану контекстінде құқық қолдану практикасына ерекше назар аударылады. Екі негізгі ұстаным қарастырылады: біреуі бес жылдық талап қою мерзімін сақтауды қолдайды, екіншісі оны үш жылға дейін қысқартуды ұсынады. Бұл мәселелер қаржылық реттеуді жақсарту, тұтынушылардың құқықтарын қорғауды күшейту және қаржылық бақылауды оңтайландыру бойынша стратегиялық бастамаларға тікелей қатысты.

Бұдан басқа, нотариусқа атқарушылық жазба алу үшін жүгінген кезде талап қою мерзімінің үзілуіне қатысты құқық қолдану практикасы талданады. Мұндай өтініш ескіру мерзімін ұзу үшін негіз болып саналмауы тиіс, өйткені АК-нің 183-бабында көрсетілген негіздер тізбесі толық болып саналады. Бұл ұсыныс Президенттің жолдауында көрсетілген құқық қолдану стратегиясының мақсаттарына сәйкес келеді және құқықтық белгісіздікті жоюға бағытталған.

Мақала Қазақстандағы талап қою мерзімдері туралы заңнаманы одан әрі зерделеуге және жетілдіруге ықпал ететін егжей-тегжейлі және дәйекті зерттеу болып табылады. Ұсынылған шешімдер азаматтардың құқықтарын неғұрлым тиімді қорғауға және құқықтық реттеудің тұрақтылығына ықпал ете отырып, елдегі құқық қолдану практикасы мен құқықтық ортаны жақсарту үшін айтарлықтай маңызға ие.

Түйінді сөздер: талаптың ескіруі, Азаматтық кодекс, коллекторлық агенттіктер, талап қою мерзімі, талап қою мерзімінің үзілуі, атқарушылық жазба, нормативтік ақаулар, құқықтық мониторинг.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

ОТДЕЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСКОВОЙ ДАВНОСТИ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Климкин Сергей Иванович

Кандидат юридических наук, профессор НАО «Университет Нархоз», главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, ведущий научный сотрудник НИИ частного права Каспийского университета; г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: sergklimkin@mail.ru

Казбаева Асель Габиденовна

Кандидат юридических наук, доцент кафедры Кокшетауского университета им. Абая Мырзахметова, главный научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: K_2385@mail.ru

Аннотация. Статья представляет собой комплексный анализ применения норм о сроках исковой давности в Казахстане, выявляя ключевые проблемы и предлагая пути их решения в свете современных правоприменительных тенденций и стратегических целей, обозначенных в послании Президента РК. В центре внимания находится необходимость уточнения и гармонизации норм Гражданского кодекса (ГК) РК, связанных с исковой давностью, что стало особенно актуальным в условиях динамичных изменений в правоприменительной практике и законодательстве.

Исследование выявляет, что действующие правовые нормы, такие как статьи 179 и 181 ГК, требуют уточнения для повышения правовой определенности и устойчивости правоприменительной практики. Особенное внимание уделяется правоприменительной практике в контексте применения срока исковой давности к требованиям коллекторских агентств после реформы 2017 года. Рассматриваются две ключевые позиции: одна поддерживает сохранение пятилетнего срока исковой давности, другая предлагает его сокращение до трех лет. Эти вопросы напрямую связаны с стратегическими инициативами по улучшению финансового регулирования, усилению защиты прав потребителей и оптимизации финансового контроля.

Кроме того, анализируется правоприменительная практика в отношении перерыва срока исковой давности при обращении к нотариусу за исполнительной надписью. Аргументируется, что такое обращение не должно считаться основанием для перерыва срока исковой давности, поскольку перечень оснований, указанный в статье 183 ГК, носит исчерпывающий характер. Это предложение соответствует целям стратегии правоприменения, изложенным в послании Президента, и направлено на устранение правовой неопределенности.

Статья представляет собой детальное и последовательное исследование, способствующее дальнейшему изучению и совершенствованию законодательства о сроках исковой давности в Казахстане. Предлагаемые решения имеют значительное значение для улучшения правоприменительной практики и правовой среды в стране, способствуя более эффективной защите прав граждан и стабильности правового регулирования.

Ключевые слова: исковая давность, Гражданский кодекс, коллекторские агентства, сроки исковой давности, перерыв срока исковой давности, исполнительная надпись, нормативные дефекты, правовой мониторинг.

SPECIFIC ISSUES OF STATUTE OF LIMITATIONS ACCORDING TO THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Klimkin Sergey Ivanovich

Candidate of Legal Sciences, Narxoz University professor, Chief Researcher of Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Leading Researcher of the Research Institute of Private Law at Caspian University, Almaty c., Republic of Kazakhstan, e-mail: sergklimkin@mail.ru

Kazbayeva Assel Gabidenovna

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Kokshetau University named after Abai Myrzakhmetov, Chief Researcher of Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Astana c., Republic of Kazakhstan, e-mail: K_2385@mail.ru

Abstract. *The article presents a comprehensive analysis of the application of the norms on limitation periods in Kazakhstan, identifying key problems and proposing ways to solve them in light of modern law enforcement trends and strategic goals outlined in the message of the President of the Republic of Kazakhstan. The focus is on the need to clarify and harmonize the norms of the Civil Code (CC) of the Republic of Kazakhstan related to the limitation period, which has become especially relevant in the context of dynamic changes in law enforcement practice and legislation.*

The research reveals that current legal norms, such as Articles 179 and 181 of the CC, require clarification to increase legal certainty and sustainability of law enforcement practice. Particular attention is paid to law enforcement practice in the context of applying the statute of limitations to collection agency claims after the 2017 reform. Two key positions are considered: one supports maintaining the five-year limitation period, the other proposes reducing it to three years. These issues are directly related to strategic initiatives to improve financial regulation, strengthen consumer protection and optimize financial control.

Moreover, the law enforcement practice is analyzed regarding the interruption of the limitation period when applying to a notary for an enforcement inscription. It is argued that such an appeal should not be considered a basis for interrupting the limitation period, since the list of grounds specified in Article 183 of the CC is exhaustive. This proposal is in line with the goals of the law enforcement strategy set out in the President's message and is aimed at eliminating legal uncertainty.

The article is a detailed and consistent study that contributes to further study and improvement of the legislation on limitation periods in Kazakhstan. The proposed solutions are of significant importance for improving law enforcement practice and the legal environment in the country, contributing to more effective protection of citizens' rights and stability of legal regulation.

Keywords: *statute of limitations, Civil Code, collection agencies, limitation periods, interruption of the limitation period, writ of execution, regulatory defects, legal monitoring.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_224

Кіріспе

Талаптың ескіруі мәселелері жөніндегі тұжырымдамалық заңнамалық акт болып Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) (бұдан әрі – ҚР АҚ, АҚ (Жалпы бөлім)) табылады. Талаптың ескіруіне 11 баптан тұратын АҚ 7-тарауы арналған.

ҚР АҚ (Жалпы бөлім) қабылданған сәттен бастап 7-тарауға Қазақстан Республикасының мынадай заңдарымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді:

1) «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 1997 жылғы 19 маусымдағы №134-І Заң; АҚ-нің 182-бабы 1-тармағының екінші бөлігінде «зейнетақы немесе жәрдемақы тағайындау туралы тиісті органға – зейнетақы немесе жәрдемақы тағайындалғанға дейін не оларды тағайындаудан бас тартылғанға дейін» деген сөздер «зейнетақы төлемдерін тағайындау және/немесе жүзеге асыру туралы не-

месе жәрдемақы тағайындау туралы тиісті ұйымдарға жолдануына байланысты зейнетақы төлемдері тағайындалғанға және/немесе жүзеге асырылғанға немесе жәрдемақы тағайындалғанға не зейнетақы төлемдерін тағайындаудан және/немесе жүзеге асырудан немесе жәрдемақы тағайындаудан бас тартылғанға дейін» ауыстырылды.

2) «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне банк қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 1997 жылғы 11 шілдедегі №154-І Заң; АҚ-нің 187-бабының 2) тармақшасында «банкіге» деген сөздерден кейін «банктік» деген сөз қосылды.

3) «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне (Жалпы бөлім) және «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексін (Жалпы бөлім) қолданысқа енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 1998 жылғы 2 наурыздағы №211-І Заң; АҚ-нің 182-бабының

атауында «Тоқтатулар» деген сөз «Тоқтата тұру» деген сөздермен ауыстырылды.

4) «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне медиация мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2011 жылғы 28 қаңтардағы №402-IV Заң: АҚ 183-бабының 1-тармағына «талап қою» деген сөздерден кейін «тараптардың медиация туралы шарт жасасуы» деген сөздер қосылды.

5) «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне заңсыз сатып алынған активтерді мемлекетке қайтару мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2023 жылғы 12 шілдедегі №23-VIII Заң: АҚ 182-бабы 1-тармағының бірінші бөлігі мынадай мазмұндағы 6) тармақшамен толықтырылды: «6) Қазақстан Республикасының заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару туралы заңнамасына сәйкес активті иемдену (пайда болу) көздерінің заңдылығына тексеру жүргізу кезінде тоқтатыла тұрады».

Материалдар мен әдістер

Азаматтық кодекстің (АҚ) 177-бабының 1-тармағына сәйкес, талаптың ескіруі - адам құқығының немесе заңмен қорғалатын мүдденің бұзылуынан туындайтын талаптың қанағаттандырылуы мүмкін болатын уақыт кезеңі. Талаптың ескіру институты қазақстандық азаматтық құқықта дәстүрлі болып табылады.

ҚазКСР-ның 1963 жылғы 28 желтоқсандағы Азаматтық кодексімен салыстырғанда ҚР АҚ (Жалпы бөлім) бірнеше түбегейлі айырмашылықтарын бөліп көрсетуге болады:

1) социалистік құқықта талап ескіруі мемлекеттік ұйымдардың колхоздар мен басқа да кооперативтік және басқа да қоғамдық ұйымдар мен азаматтардың заңсыз иелігінен мемлекеттік мүлікті қайтару туралы талаптарына қолданылмады (ҚазКСР АҚ 84-бабы).

1990 жылы Б.Б. Базарбаев атап өткендей, «мемлекеттік меншікті қорғауды күшейту мақсатында бұл бап мемлекеттік мүлікті басқа біреудің заңсыз иелігінен қайтару туралы талаптарға талаптың ескіруін қолданбайды. Бұл ереже мемлекеттік емес ұйымдардың немесе азаматтардың иелігінен

мемлекеттік ұйымдарға тиесілі жеке белгілі бір заттарды қайтару туралы талаптарға ғана қатысты. Егер ақшалай міндеттемелер бойынша қарыздар талап етілсе немесе мүлікті қайтару туралы талапты бір мемлекеттік орган екіншісіне мәлімдесе, онда талап қою ескіру жалпы негіздерде қолданылады» [1; 131 б.].

1991 жылғы 31 мамырдағы КСР және Республикалар Одағының азаматтық заңнамасының негіздерінің 43-бабының 2-тармағында мұндай ереже қамтылмаған²;

2) ҚазКСР АҚ сот шешім шығарғанға дейін жасалған дау-дамайда тараптың өтініші бойынша ғана сот талаптың ескіруін қолданады деген ереже болған жоқ (АЗН 43-бабы 1-тармағы бірінші бөлімі, АҚ 179-бабы 2-тармағы).

Сонымен қатар, ҚазКСР АҚ 79-бабының екінші бөлігіне сәйкес, сот, төрелік немесе аралық сот тараптардың өтініштеріне қарамастан талаптың ескіруі қолдануы керек.

Осылайша, егер бұрын ҚазКСР АҚ талап ескіруін қолдану тараптардың өтінішіне қарамастан соттың міндетіне жүктелген болса, онда осы нормада талап ескіруін қолдану құқығы тараптарға берілген. Бұл ереже кредитордың позициясын заңнамалық нығайтудың жалпы тенденциясына сәйкес келеді [2; 526 б.].

Біз талаптың ескіруін қолданудағы түбегейлі жаңа тәсілдің түсіндірмесін АҚ-нің 8-бабының мазмұны мен бағытында да көреміз: аталған баптың 1-тармағына сәйкес азаматтар мен заңды тұлғалар өз қалауы бойынша оларға тиесілі азаматтық құқықтарға, оның ішінде оларды қорғау құқығына билік етеді.

1997 жылы М.К. Сүлейменов пен Ю.Г. Басин атап өткендей, «Азаматтық кодекс <...> нарықтық экономика жағдайында дамиды мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастардың барлық массасын реттеудің құқықтық негізі болып табылатын кодификацияланған жүйе құраушы заң болып табылады» [3; 3 б.].

АҚ 3-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және осы Кодекстен, оған сәйкес қабылданған Қазақстан Республикасының өзге де заңда-

² «Экономикалық реформа жүргізу кезеңінде азаматтық құқықтық қатынастарды реттеу туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 30 қаңтардағы №1948-ХІІ қаулысы «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (жалпы бөлім) қолданысқа енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 269-ХІІ қаулысының 10-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім) қолданысқа енгізілген сәттен бастап КСР Одағы мен республикалар азаматтық заңнамасының негіздерінің 1-73-баптарының күші жойылды деп танылды // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1001713 (Жүгінген күні: 08.08.2021)

рынан, заң күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтарынан, Парламент қаулыларынан, Парламент Сенаты мен Мәжілісінің қаулыларынан (заңнамалық актілерден), сондай-ақ осы Кодекстің 1-бабының 1, 2-тармақтарында көрсетілген қатынастарды реттейтін Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтарынан және Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулыларынан тұрады.

Осыған байланысты біз талаптың ескіруі мәселелері бойынша өзге де заңнамалық актілердің ережелеріне айрықша талдау жасадық.

АК-нің 178-бабының 2-тармағына сәйкес талаптардың жекелеген түрлері үшін заңнамалық актілерде жалпы мерзіммен салыстырғанда қысқартылған немесе ұзағырақ талап қоюдың арнайы мерзімдері белгіленуі мүмкін.

Мұндай жекелеген жағдайлар Азаматтық кодекстердің (Жалпы және Ерекше бөлімдер) өздерінде көзделген:

1) Кодекстің 159-бабының 9 және 10-тармақтарында көзделген негіздер бойынша мәміленің жарамсыздығына байланысты даулар бойынша талап қоюдың мерзімі оның ықпалымен мәміле жасалған зорлық-зомбылық немесе қауіп-қатер тоқтатылған күннен бастап не талапкер мәмілені жарамсыз деп тануға негіз болып табылатын өзге де мән-жайлар туралы білген немесе білуге тиіс болған күннен бастап бір жылды құрайды (АК 162-бабының 2-тармағы);

2) жүкті тасымалдаудан туындайтын талаптар бойынша талап қоюдың мерзімі бір жылға белгіленеді (ҚР 1999 жылғы 1 шілдедегі АК (Ерекше бөлім) 706-бабының 2-тармағы).

Талқылау

Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде талап қоюдың арнайы мерзімдерін және оларды есептеу тәртібін белгілеудің кейбір мысалдарын келтірейік:

1. «Банктер және банк қызметі туралы» ҚР 1995 жылғы 31 тамыздағы №2444 Заңының 37-бабы:

Банктердің, бас банктің күмәнді және үмітсіз активтерін сатып алатын банктердің еншілес ұйымдарының, сондай-ақ екінші деңгейдегі банктердің кредиттік портфельдерінің сапасын жақсартуға маманданатын ұйымның қарыз алушыларға банктік қарыз шарттарын орындамағаны және (немесе) тиісінше орындамағаны жөнінде қоятын талабы бойынша талап қоюдың ескіру мерзімі бес жылды құрайды. Бұл мерзім қарыз

алушыларға банктік қарыз шарттарын орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін қолданылады.

2. «Жауапкершілігі шектеулі және қосымша серіктестіктер туралы» ҚР 1998 жылғы 22 сәуірдегі №220-І Заңының 50-бабының бірінші тармағы:

Белгіленген тәртіпті бұза отырып қабылданған жауапкершілігі шектеулі серіктестікке қатысушылардың жалпы жиналысының шешімі дауыс беруге қатыспаған немесе қарсы дауыс берген қатысушының өтініші бойынша жарамсыз деп танылуы мүмкін. Өтініш қатысушы шешім туралы білген немесе білуі керек күннен бастап алты ай ішінде берілуі мүмкін. Егер ол жиналысқа қатысқан болса, өтініш беру мерзімі шешім қабылданған күннен бастап алты айды құрайды.

3. «Теміржол көлігі туралы» ҚР 2001 жылғы 8 желтоқсандағы №266-ІІ Заңының 93-бабының 2-тармағы:

Жүк және пошта жөнелтілімдерін тасымалдау шарты бойынша талап қою мерзімі бір жылды, ал жолаушыларды, багажды және жүк-багажды тасымалдау шарты бойынша – алты айды құрайды.

4. «Сауда мақсатында теңізде жүзу туралы» ҚР 2002 жылғы 17 қаңтардағы №284-ІІ Заңының 236-бабының 2-тармағы:

Жүкті теңіз арқылы тасымалдау шарты бойынша талап қою мерзімі — бір жыл, жолаушылар мен багажды тасымалдау шарты бойынша – алты ай.

5. «Ішкі су көлігі туралы» ҚР 2004 жылғы 6 шілдедегі №574-ІІ Заңының 101-бабының 3 және 4-тармақтары:

Талаптың ескіруі: жүктерді тасымалдау (тіркеп сүйреу) шарты бойынша - бір жыл, жолаушылар мен багажды тасымалдау шарты бойынша -алты ай болып белгіленеді. Кемелердің соқтығысуына және құтқару операциясын жүзеге асыруға байланысты туындайтын талаптар бойынша талап-арыздар екі жыл ішінде қойылуы мүмкін.

6. «Қазақстан Республикасының әуе кеңістігін пайдалану және авиация қызметі туралы» ҚР 2010 жылғы 15 шілдедегі №339-ІV Заңының 86-1-бабының 2-тармағы:

Тасымалдау шарты бойынша талап қою мерзімі екі жылды құрайды.

7. «Мемлекеттік мүлік туралы» ҚР 2011 жылғы 1 наурыздағы №413-ІV Заңының 112-бабының 3-тармағы:

Сатып алу-сату шартын жарамсыз деп тануға байланысты даулар бойынша талап ескіруі, егер шартта тарап талап қойса, оған қол қойылған күннен бастап алты айды

құрайды. Егер талап қоюды өзге мүдделі тұлғалар немесе прокурор қойған жағдайда, талап қою мерзімі талап қоюшы шартты жарамсыз деп тануға негіз болып табылатын мән-жайлар туралы білген немесе білуге тиіс болған күннен бастап алты айды құрайды, бірақ шартқа қол қойылған күннен бастап үш жылдан кешіктірмей.

8. «Атом энергиясын пайдалану туралы» ҚР 2016 жылғы 12 қаңтардағы №442-V Заңының 26-5-бабының 1 және 2-тармақтары:

Адамның өміріне немесе денсаулығына келтірілген ядролық залалды өтеуге байланысты талаптар бойынша талап қою мерзімі ядролық оқиға басталған күннен бастап отыз жылды құрайды. Қоршаған ортаға зиянды және жеке және заңды тұлғалардың залалдарын, сондай-ақ алдын алу шараларына арналған шығындарды қоса алғанда, келтірілген ядролық залалды өтеуге байланысты талаптар бойынша талап қою мерзімі ядролық оқиға басталған күннен бастап он жылды құрайды.

9. «Қазақстан Республикасының Экология кодексі» ҚР 2021 жылғы 2 қаңтардағы №400-VI Кодексінің 141-бабы:

Экологиялық залал келтіруге байланысты талаптар бойынша талап қою мерзімі отыз жылды құрайды және экологиялық залал келтірген оқиға, әрекет немесе әрекетсіздік кезінен бастап есептеледі. Егер экологиялық залал ұзақ сипатта болса, талап қою мерзімі тиісті оқиғалар, әрекеттер немесе әрекетсіздіктер аяқталған сәттен бастап есептеледі.

10. «Масс-медиа туралы» ҚР 2024 жылғы 19 маусымдағы №93-VIII Заңының 38-бабы 1-тармағының үшінші тармағы:

Осы бапта көрсетілген құқықтардың бұзылуына байланысты бұқаралық ақпарат құралдарына қойылатын талаптар бойынша талап қою мерзімі тиісті мәліметтер бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған күннен бастап бір жылды құрайды.

Азаматтық Кодекстің 187-бабында талаптың ескіруі қолданылмайтын талаптар келтірілген:

1) заң құжаттарында көзделгеннен басқа реттерде материалдық емес игіліктер мен мүліктік емес өзіндік құқықтарды қорғау туралы талаптарға;

2) салымшылардың банкіге банктік салымдарды беру туралы талаптарына;

3) азаматтың өміріне немесе денсаулығына келтірілген зиянның орнын толтыру туралы талаптарға қолданылмайды. Алайда, талап қою мерзімі өтіп кеткеннен кейін қойылған талаптар талап қойыла бастаған соң

үш жылдан асырмай қанағаттандырылады;

4) егер меншік иесінің немесе өзге заң иеленушінің өз құқығының кез келген бұзылуы иеліктен айыруға байланысты болмаса (осы Кодекстің 264, 265-баптары), олардың осы құқық бұзушылықты жою туралы талабына.

АК-нің 187-бабының 5) тармақшасына сәйкес талап қою мерзімі заң актілерінде белгіленген жағдайларда және басқа да талаптарға қолданылмайды.

Осы жағдайлардың кейбірін келтірейік:

1) Қазақстан Ұлттық Банкінің қарыз алушыларға кредиттік шарттарды тиісінше орындамау жөніндегі талаптарына талап қоюдың мерзімдері қолданылмайды («Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» ҚР 1995 жылғы 30 наурыздағы №2155 Заңының 71-бабы);

2) берешекті өтеу жөніндегі [пәтер, тұрғын емес үй-жай меншік иесінің кондоминиум объектісін басқаруға және кондоминиум объектісінің ортақ мүлкін күтіп-ұстауға арналған шығыстарды, сондай-ақ тұрақ орнының, тұрақ орнын күтіп-ұстауға арналған шығыстар қоймасының, қойманың меншік иесінің төлеуі бойынша] талапқа талап қоюдың мерзімі қолданылмайды («Тұрғын үй қатынастары туралы» ҚР 1997 жылғы 16 сәуірдегі №94-I Заңының 50-бабының 5-тармағы);

3) Бірыңғай оператордың кепілдік беру туралы шартты тиісінше орындамауы жөніндегі талаптарына талап қоюдың мерзімдері қолданылмайды («Тұрғын үй құрылысына үлестік қатысу туралы» ҚР 2016 жылғы 7 сәуірдегі №486-V Заңының 38-бабының 5-тармағы);

4) бұзылған құқықты қорғау мерзімі осы Кодексте белгіленген жағдайларды қоспағанда, талап қою мерзімі неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы қатынастарынан туындайтын талаптарға қолданылмайды («Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР 2011 жылғы 26 желтоқсандағы №518-IV Кодексінің 8-бабының 1-тармағы).

Талаптың ескіру институтының мемлекеттің стратегиялық мақсаттарына және мемлекет жүргізіп отырған саясатқа сәйкестігі тұрғысынан Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясатының тұжырымдамасында талаптың ескіру институтын одан әрі жетілдіру қажеттілігі туралы ереже қамтылғанын атап өтеміз.

Аталған мақсаттарға сәйкес келетін талаптың ескіру мәселелерін құқықтық реттеуге енгізілген ең жарқын заңнамалық новеллалардың ішінен мыналарды атап өтеміз.

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне коллекторлық қызмет мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР 2017 жылғы 6 мамырдағы №63-VI Заңына дейін қарыз алушыларға кредиттік шарттарды орындамау және (немесе) тиісінше орындамау жөніндегі талаптарға талап қою мерзімі қолданылмады.

Осы ереже банк қызметтерін тұтынушылар тарапынан елеулі шағымдар туғызды, осыған байланысты «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» ҚР 1995 жылғы 31 тамыздағы №2444 Заңының 64-1-бабының 8-тармағында көрсетілген бас банктің, ұйымның күмәнді және үмітсіз активтерін сатып алатын банктердің, еншілес ұйымдарының талаптарына көрсетілген заңда көрсетілген, сондай-ақ екінші деңгейдегі банктердің кредиттік портфельдерінің сапасын жақсартуға маманданған ұйымдар, қарыз алушыларға банктік қарыз шарттарын орындамау және (немесе) тиісінше орындамау бойынша талап қоюдың бес жылдық мерзімі белгіленді.

Тағы бір мысал. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты бастамашы болған Қазақстан Республикасында татуластыру рәсімдері (медиация) институтын енгізуді көздейтін ұлттық заң жобасын әзірлеу Мемлекет Басшысының 2009 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасы судьяларының V съезінде берілген тапсырмаларын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарының 6-тармағына, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылға арналған заң жобалау жоспарының 31-тармағына сәйкес көзделген.

Заң жобасының тұжырымдамасына сәйкес татуластыру рәсімдері (медиация) институтын енгізу қажеттілігі бірқатар себептерге байланысты болды:

- азаматтық істер бойынша дауларды қарайтын судьяларға үлкен жүктеме, бұл сот төрелігінің сапасына әсер етеді;

- бірінші сатыдағы соттарда дауларды қарау рәсімі белгілі бір уақыт пен күш-жігерді, оның ішінде қаржылық шығындарды талап етеді;

- сот шешімдері, әдетте, тек бір тарапты қанағаттандырады, екіншісі наразы болып қалады, бұл ұзақ шағымдану рәсіміне әкеледі (апелляциялық, кассациялық және

қадағалау инстанциялары). Аталған инстанциялардың әрқайсысының өз уақыты бар, іс бірнеше айға, ал кейбір жағдайларда жылдарға созылуы мүмкін. Көрсетілген мән-жайлар сот шешімдерін ерікті түрде орындаудан жалтаруды ғана емес, олардың мәжбүрлеп орындалуына кедергі келтіруді де туғызады [4].

Нәтижесінде, «Медиация туралы» ҚР Заңына ілеспе қабылданған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне медиация мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР 2011 жылғы 28 қаңтардағы №402-IV Заңымен АҚ-нің 183-бабының 1-тармағы ескіру мерзімінің үзілуінің тағы бір негізімен - тараптардың медиация туралы шарт жасасуымен толықтырылды.

Мемлекет жүргізіп отырған саясаттың зерттеліп отырған мәселесінің сәйкестігінің соңғы мысалы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне заңсыз иемденілген активтерді мемлекетке қайтару мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР 2023 жылғы 12 шілдедегі №23-VIII Заңы болып табылады, оған сәйкес талап қою мерзімінің өтуі Қазақстан Республикасының заңсыз сатып алынған активтерді мемлекетке қайтару туралы заңнамасына сәйкес активті сатып алу (шығу тегі) көздерінің заңдылығына тексеру жүргізу кезінде тоқтатыла тұрады (АҚ 182-бабы 1-тармағының бірінші бөлігінің б) тармақшасы).

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты «Заңсыз сатып алынған активтерді мемлекетке қайтару туралы» Қазақстан Республикасының Заңын, «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының конституциялық заңын, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне заңсыз сатып алынған активтерді мемлекетке қайтару мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы», «Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» және «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» (Салық кодексі) Қазақстан Республикасының Кодексіне толықтыру енгізу туралы» Қазақстан Республикасының заңдарын Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы» 2023 жылғы 11 шілдедегі №20-НП нормативтік қаулысында атап өткендей, бастапқыда заңсыз

сатып алынған мүлік, оның ішінде сыбайлас жемқорлық, алаяқтық немесе қызметтік жағдайды теріс пайдалану нәтижесінде заң негізінде және онда айқындалған тәсілдер мен рәсімдерге сәйкес оның заңды меншік иесіне, оның ішінде мемлекетке қайтарылуы тиіс.

Конституциялық Сот қаралып отырған заңды қабылдай отырып, мемлекет елдің орнықты экономикалық және әлеуметтік дамуы үшін Қазақстан халқының бұзылған құқықтарын қалпына келтіру жүйесін айқындайды деп есептеді. Заңсыз сатып алынған активтерді мемлекетке қайтару конституциялық маңызды мақсаттарға сәйкес келеді, әділдіктің, парасаттылық пен пропорционалдылықтың конституциялық негізделген қағидаттарын мүлтіксіз сақтай отырып, жеке, қоғамдық және мемлекеттік мүдделердің теңгерімін сақтауға бағытталған. Меншік құқығына қатысты мәселелерді тиісті жүйелі бақылау және реттеу, бүкіл халықтың мүддесі үшін экономиканы дамыту жағдайында мемлекет азаматтар мен қоғам алдындағы өзінің әлеуметтік-экономикалық, экологиялық, саяси және құқықтық міндеттемелерін іске асыруға, Конституцияда талап етілетін ұлттық қауіпсіздіктің тиісті деңгейін қамтамасыз етуге көбірек қаржылық және өзге де мүмкіндіктерге ие болады.

Талаптың ескіруі институтының дәстүріне қарамастан, заңнаманың жекелеген ережелерін түсіндіру және қолдану ғылыми ортада сұрақтар мен түсініксіздіктер тудырады.

Бұл ретте Қазақстан Республикасында талаптың ескіруі мәселелері бойынша қолда бар зерттеулердің санын ескере отырып, оған ғылыми қоғамдастық тарапынан ерекше қызығушылықтың жоқтығы туралы қорытынды жасауға болатынын атап өткен жөн.

Соңғы кездері Қазақстан өркениетінің ең көрнекті өкілдері жарияланымдарынан А.Г. Диденконың «Талап қою мерзімінің басталуы» және М.К. Сүлейменовтың «Посткеңестік елдердің заңнамасындағы талартығ ескіруі: мифтер мен шындық» атты еңбектерін атауға болады. Сонымен, А.Г. Диденко ҚР Азаматтық кодексінің 180-бабының 1-тармағында сондай-ақ бұзушылық туралы нақты білім емес, құқық бұзылды деген орынды болжам бар екендігіне назар аударады [5; 164 б.]. Құқық бұзушының жеке басын білу мәселесі бойынша автор «құқық бұзушының болуын болжау үшін, белгілі бір жағдайда, белгілі бір жағдайларда, ақылға қонымды адам оның құқығын табиғат күштері немесе қан-

дай да бір адамдарға тәуелді емес жағдай емес, біреудің зұлым еркі немесе кейбір үшінші тұлғалардың әрекеттері бұзды деп болжауы жеткілікті» деп жазады. Дәл осы болжам пайда болған сәттен бастап заң жәбірленушіге құқық бұзушының жеке басын анықтау, дәлелдемелер жинау, талап қою үшін белгілі бір мерзім береді. Бұл мерзімді өткізіп алу талап қоюдан бас тартуға негіз болып табылады. Мұндай заңнамалық шешімде сотталушының жеке басы ұзақ уақыт бойы белгісіз болған және бұл құқықты қорғауға кедергі келтірген әділетсіздік жоқ. Рим құқығы заманынан бері сот төрелігі тұрғысынан ескіру мерзімінің мәні әділдік деп саналды, ол тіпті бұзушыны оған санкциялар қолдану қаупімен шексіз уақыт бойы ұстауға болмайтындығынан тұрады.» [5; 159-160 б.].

М.К. Сүлейменов аталған жұмыста келесі тұжырымдарға келеді:

- посткеңестік елдердің заңнамасында талап қою ескіру ағымының басталуын айқындаудың субъективті өлшемшарттарын белгілеу әлемдік тәжірибеге сәйкес келмейді және оның белгісіздігіне байланысты одан ҚР АҚ-де және, мүмкін, басқа посткеңестік елдердің заңнамасында бас тарту керек;

- жәбірленушінің бұзылған құқықтары туралы ереже – бұл анахронизм, оны жою керек;

- Ресейде 10 жылдық ескіру мерзімін белгілеу ресей құқығының басталуларына оралу және континенттік құқық принциптерін қабылдау ретінде қарастырылуы керек; посткеңестік елдердің заңнамасы осы оң тәжірибені қабылдауы керек.

Сондай-ақ онымен міндеттемелер бойынша талап қою мерзімінің басталуы туралы қорытынды жасалды [6].

С.В. Скрябин талап қою мерзімдері мен сатып алу ескіру мерзімдерінің арақатынасы туралы талқылай отырып, олардың әртүрлі құқықтық сипатқа ие екендігін, соның салдарынан оларды заттық-құқықтық азаматтық қатынастарға бірлесіп қолдануға жол берілмейтіндігін атап өтті.

Оның пікірінше, талап қою мен сатып алу ескіруі арасындағы қарама-қайшылықты екі жолдың бірімен болдырмауға болады:

- 1) АҚ-нің 187-бабының 4-тармағы, талап қою мерзімдері, егер бұл бұзушылықтар иеленуден айырумен (негаторлық талап қоюмен) қосылмаған болса, меншік иесінің немесе өзге де заңды иеленушінің өз құқығының кез келген бұзушылықтарын жою туралы талаптарына ғана емес,

сондай-ақ виндикациялық талап-арыздарға және заттық құқықтарды қорғаудың өзге де заттық-құқықтық тәсілдеріне де қолданылмайтыны туралы ережемен толықтырылу,

2) меншік құқығын және өзге де заттық құқықтарды қорғау үшін оларды сатып алу ескіруі мерзімдеріне теңестіре отырып, талап қою мерзімдерін ұлғайту.

Автордың пікірінше, бірінші нұсқа артықшылық болып табылады, өйткені ол бұрын келтірілген талап пен сатып алу ескірген айырмашылықтарды толығымен ескереді. Бұдан басқа, АҚ-нің 4-тармағына, сондай-ақ 240-бабы 5-тармағының ережесіне сәйкес, егер адамға соттан меншік құқығын танудан бас тартылса, мүлікті иеленуші тұлға меншік иесі болады, сатып алу ескіру ұғымы мен мәнін теңестіреді, жоғарыда көрсетілген талап қою және сатып алу ескіру мерзімдеріндегі түбегейлі айырмашылықтарды ескермейді, азаматтық заңнамада мерзімдердің осы түрінің болуын мағынасыз етеді, сондықтан Азаматтық кодекстің мәтінінен алынып тасталуы керек [7].

К.В. Мұқашева талап қою және сатып алу ескіру мерзімдерінің ұзақтығы бойынша бірдей мерзімдерді белгілеу орынды деп санайды [8; 612-613 б.].

С.И. Климкин сот және төрелік практикасындағы «сезімтал» мәселеге назар аударады: судьяның немесе төрешінің жауапкерге ескіру мерзімінің аяқталуы туралы өтініш беру мүмкіндігі туралы «сыбыр етуі» (мензеу) құқығы туралы, мысалы, мұндай өтініш жасалмаған кезде, мысалы, осы құқықтық институтты білмеу, талап қою мерзімінің басталуын дұрыс анықтамау ескіру және т.б.

Нәтижелер

Алайда, судьяның немесе төрешінің жауапкердің талап қоюшының ескіру құқығын талап ету құқығы туралы ашық хабардар етуін айтпағанда, мұндай «нұсқау-тұспал», әріптестердің пікірінше, тараптардың ерік-жігерінің автономиясы, заңдылық, тәуелсіздік, тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі, сондай-ақ дауды қарау кезінде әділеттілік қағидаттарын бұзу ретінде қарастырылуы мүмкін. Басқаша айтқанда, жауапкердің позициясын алу болып табылады.

Бірақ, екінші жағынан, жауапкерде мұндай құқықтың болуы туралы қорқынышты-ұялшақ үнсіздік, талапкердің позициясын қолдау бола ма? Бұл ретте, судьялардың құқық қағидаттарын неғұрлым белсенді іске асыру жөніндегі шараларды дамытуға ҚР Жоғарғы Сотының 2022 жылғы 29 қыркүйектегі

№7 нормативтік қаулысымен «Банктік қарыз шарттарынан туындайтын даулар бойынша азаматтық істерді қараудың сот практикасы туралы» 2016 жылғы 25 қарашадағы №7 нормативтік қаулысының 17-тармағы мынадай мазмұндағы үшінші абзацпен толықтырылды: «АҚ-нің 297-бабының ережелерін ескере отырып, сот (судья) жауапкерге (борышкерге) тұрақсыздық айыбын төмендету туралы өтініш беру құқығын, егер ол кредитордың шығындарымен салыстырғанда тым үлкен болса, түсіндіруі қажет. Сот шешімінде тұрақсыздық айыбын азайту туралы тұжырымдар дәлелді болуы керек» – деп автор атап өтеді.

Бұл жауапкерге тиісті өтініш беру құқығын іске асыру туралы ашық ұсыныс емес пе және нормативтік қаулыда міндеттеме түрінде көрсетілген: «сот (судья) жауапкерге (борышкерге) түсіндіруі қажет...».

Осыған байланысты С.И. Климкин осыған ұқсас ережені талапкердің талап ескіруі талабын өткізіп алуына қатысты да қолдануға болады деп санайды [9].

Бұл сұраққа басқа авторлар да назар аударады. Осылайша,

П.А. Ильичев «соттың азаматтық іс бойынша іс жүргізу барысында білікті заң көмегі көрсетілмеген азаматқа, егер ол мұндай мерзімді өткізіп алды деп санаса, оның талап қою мерзімін қолдану туралы сотта мәлімдеу құқығы туралы түсіндіруге құқығы ғана емес, міндеті де болатын» норманы енгізуді ұсынады [8; 594 б.].

Б.А. Тукуловтың басқа ұстанымы бар: «Сот бастамашылық жасауға және іс жүзінде қандай да бір тарапқа көмектесуге құқылы емес. Сот тәуелсіз төреші болып, тек процесс тараптарының өтініштеріне жауап беруі керек, - дейді автор. Қолданыстағы тәсіл – тараптардың бәсекелестігі және соттың пассивті рөлі дауласушы тараптардың белсенділігін ынталандырады және мұндай жағдайда дауды объективті шешу кезінде өкілі неғұрлым білікті тарап жеңіске жетуі керек. Тиісінше, білікті өкілдікке қол жеткізе алмаған тарап өз мүдделерін толық қорғау мүмкіндігінен айырылады» [10].

Е.В. Нестерова, борышкер өзінің міндетін өткеннен кейін мойындаған жағдайда, ескіру ағымының үзілу мүмкіндігі туралы сұрақ қоя отырып, оған теріс жауап береді «себебі мерзімі өтіп кеткен мерзім үзілуі мүмкін емес және АҚ 183-бабында, тиісінше, ескіру мерзімінің өтуі кезеңінің ішінде жасалған әрекеттер ғана көзделеді, бірақ оның өтуінен тыс емес». Екінші жағынан,

қарызды мойындау туралы өзінің бұрын жасаған әрекетіне қайшы келетін ескіру мерзімі аяқталғанын мәлімдеген борышкердің адалсыздығының айқын көрінісімен қалай болу керек? - деп Е.В. Нестерова атап өтеді. Сонымен қатар, автор мұндай жағдайларды шешу әдісі ретінде РФ АҚ 206-бабының 2-тармағын келтіреді: егер талап қою мерзімі аяқталғаннан кейін борышкер немесе басқа міндетті тұлға өзінің қарызын жазбаша түрде мойындаса, талап қоюдың өтуі қайтадан басталады.

Бұл ереже талап қою мерзімінің үзілу тәртібіне қатысы жоқ, өйткені бұл аяқталған талап қою мерзімінің қайта басталуы туралы [11].

Мемлекеттік органдар мен прокуратураның талап қою жағдайларын талдай отырып, Д.К. Әбжанов жазады: «Қоғамдық субъект (көбінесе прокуратура) 20 жыл бұрын жасалған мәміленің заңдылығын тексерді делік (біздің жағдайымызда жағдай ақылға қонымды). Тексеру нәтижелері бойынша бұзушылықтарды қарап, жария субъект мәміленің жарамсыздығы туралы талап-арызды мәлімдейді. <...> Жария субъект ескіру талаптарын қолданудан бас тартуды талап етеді, бұл бұзушылықтар туралы оған жақында, тексеру барысында белгілі болды деп мәлімдейді. Оның пікірінше, ескіру мерзімі тексеру аяқталған күннен басталады; талап қою ескіру мерзімі ішінде мәлімделеді, сондықтан талап қоюдан бас тартуға негіз жоқ. <...> Жария субъект өзінің тексеру барысында бұзушылық туралы білген күннен бастап талап қою мерзімінің өтуінің басталуы туралы ұстаным дәрменсіз және әділетсіз болып көрінеді» [12].

Ескіру мәселелері бойынша сот тәжірибесіне шолу қазақстандық соттардың АҚ 7-тарауының ережелерін қолдана отырып, тұтастай алғанда қиындық көрмейтінін көрсетті. Мәселен, Шығыс Қазақстан облысы Шемонаиха аудандық соты Ж.-ның Б.-ға берешекті өндіріп алу туралы талап бойынша № 6368-23-00-2/149 істі қарады.

Талап-арызға берген жауабында жауапкер арыз беруді талаптың ескіруін қолдануды сұрады.

2023 жылғы 28 сәуірдегі шешімде сот АҚ-нің 178-бабына талап қоюдың ескіру мерзімінің жалпы үш жылдығы туралы, АҚ-нің 181-бабына адамдардың міндеттемеге ауысуы талап қою мерзімі мен оны есептеу тәртібінің өзгеруіне әкеп соқпайтыны туралы, АҚ-нің 180-бабының 2-тармағына міндеттемені орындау мерзімі аяқталған күннен

бастап талап қою ескіру ағымының басталуы туралы негізді түрде сілтеме жасады.

Даулы міндеттеме бойынша талап қою мерзімі 2019 жылдың 19 маусымынан бастап есептелетіндіктен, сот оның аяқталуына байланысты талап-арызды қанағаттандырмады.

Медеу аудандық соты «ТАЙМ ИНВЕСТ «Коллекторлық агенттігі» ЖШС-нің Т.-ға қарызды өндіріп алу туралы талабын қарап, жауапкер нотариусқа жүгінудің талап қою мерзімін тоқтататынын атап өтті. Сот, АҚ-нің 183-бабына сәйкес, талап қою мерзімінің өтуі медиация мен борышты мойындау сияқты әрекеттермен тоқтатылатынын түсіндірді.

Сондай-ақ, Жамбыл облысының соты «Legal Finance» Коллекторлық агенттігінің талабында талап қою мерзімінің ескіруі нотариусқа жүгіну арқылы тоқтатылмайтынын көрсетті. Сот талапкердің уақытылы нотариусқа жүгінгенін ескере отырып, талап қою мерзімін өткізіп алмады деп шешті.

Астана қ. ААЭС соты талапкердің жұбайының денсаулық жағдайының талап қою мерзімін қалпына келтіруге негіз бола алмайтынын, өйткені азаматтық кодекстің 185-бабына сәйкес, жеке жағдайлар негізсіз деп танылды.

Атырау облыстық соты, М.-нің жер учаскесін заңсыз иеленуден талап етуі бойынша, АҚ-нің 187-бабына сәйкес талап қою ескіру мерзімінің меншік иесінің құқықтарына әсер етпейтінін негізді түрде көрсетті.

Сот практикасында талап қою мерзімінің қолданылуы туралы мәселелер туындайды, әсіресе коллекторлық агенттіктердің талап қою мерзімдерін есептеу кезінде. Каспий университетінің Жеке құқық ҒЗИ, АҚ-нің 181-бабына сілтеме жасай отырып, бастапқы кредитордың құқықтарының жаңа кредиторға ауысқан кезде ескіру мерзімінің әсер етпейтінін атап өтті.

Осылайша, банктер мен коллекторлық агенттіктердің құқықтары арасында талап қою мерзімдерінің қолданылу шарттары айқындалуы қажет.

Қорытынды

Алайда, осы мәселе бойынша талап қою талаптарын қанағаттандыру үшін талап қоюдың бес жылдық мерзімі туралы норма (2017 жылғы қазанға дейін – талап ескіруінің қолданылмауы туралы) «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» ҚР Заңының 37-бабында тікелей көрсетілген банктің немесе өзге субъектінің талаптарына ғана қолданылатын өзге де ұста-

ным бар екенін атап өтеміз, яғни: (1) банктік қарыз шарты бойынша берешекке қатысты талап қойылады және (2) банк талапкер болып табылады. Банк коллекторлық агенттікке банктік қарыз шарты бойынша талаптарды берген кезде, талап қоюдың арнайы ескіру мерзімі жалпы мерзімге дейін қысқаруы керек, өйткені коллекторлық агенттікте (ол сатып алған ақшалай талап қарыз алушының міндеттемелерін орындамауы салдарынан туындағанын біледі) талап қоюдың бес жылдық ескіру мерзімін қолдану үшін банк мәртебесі жоқ.

Қалай болғанда да, Каспий университетінің Жеке құқық ҒЗИ банктердің талаптарының ескіру мерзімін заң жүзінде үш жылға дейін қысқартуды қажет, өйткені Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің екінші деңгейдегі банктердің мүдделерін қолдауының арқасында олардың артықшылықтары азаматтық айналымның басқа қатысушыларымен салыстырғанда негізсіз кеңейтілді деп санайды.

Сондай-ақ, коллекторлық агенттіктерге банктік қарыз шарттарынан талап ету құқықтарын беру кезінде талап қоюдың арнайы мерзімін тарату немесе таратпау туралы мәселені нормативті түрде шешу қажет. Бұл мәселені Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы деңгейінде реттеуге болады.

АК-нің 183-бабының 1-тармағына сәйкес талап қою мерзімінің өтуі белгіленген тәртіппен талап қоюмен, тараптардың медиация туралы шарт жасасуымен, сондай-ақ мін-

детті тұлғаның борышты немесе өзге де міндеттерді мойындау туралы куәландыратын іс-әрекеттер жасауымен үзіледі.

Соған қарамастан, сот практикасында талапкер бұрын нотариусқа атқарушы жазба жасау үшін жүгінген жағдайда жағдайлар екіұшты түрде шешіледі.

«Нотариат туралы» ҚР 1997 жылғы 14 шілдедегі № 155-І Заңының 92-1-бабының 1-тармағына сәйкес борышкерден ақшаны өндіріп алу немесе өзге де жылжымалы мүлікті талап ету үшін нотариус тиісті белгі қойылатын, берешекті белгілейтін төлнұсқа құжат көрсетілген кезде бірыңғай нотариаттық ақпараттық жүйе арқылы электрондық түрде атқарушылық жазба жасайды. Заңның аталған бабының 2-тармағында нотариустың атқарушылық жазбасы негізінде өндіріп алынатын он талассыз талап айқындалған.

Нотариусқа атқарушылық жазба жасау үшін жүгіну талап қою мерзімінің үзілуіне негіз болып табылмайды деп санаймыз. АК-нің 183-бабының 1-тармағы императивті түрде тұжырымдалған, талап қою мерзімінің өтуінің үзіліс негіздерінің тізбесі толық сипатта болады, кеңейтілген түсіндіруге жатпайды, заң ұқсастығы (АК-нің 5-бабының 1-тармағы) қолданылмайды. Азаматтық кодекстің 6-бабының 1-тармағына сәйкес азаматтық заңнаманың нормалары олардың ауызша көрінісінің тура мағынасына сәйкес түсіндірілуі керек.

Осылайша, атқарушы жазба жасау үшін нотариусқа жүгіну белгіленген тәртіппен талап қоюға теңестірілмейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Комментарий к Гражданскому кодексу Казахской ССР / Под ред. Ю.Г. Басина, Р.С. Тазутдинова. – Алма-Ата: Казахстан, 1990. – 688 с. С. 131.*
2. *Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть). Комментарий (постатейный). В 2-х кн. Книга 1. 2-е изд., испр. и доп., с использованием судебной практики / Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин – Алматы, Жеті Жарғы, 2003. – 544 с. (автор комментария к главе 7 ГК – Б.Б. Базарбаев.*
3. *Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Жалпы бөлім): Түсініктеме (баптар бойынша). Екі кітапта. Кітап 1. / Жау. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. – Алматы: Жеті Жарғы, 1997. – 416 б.*
4. *Климкин С.И., Казбаева А.Г. Некоторые вопросы правового регулирования медиации в Республике Казахстан // Закон.kz, 2023 жылғы 4 шілде https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31878585 (Жүгінген күні: 28.08.2024).*
5. *Диденко А.Г. Начало течения срока исковой давности / Азаматтық заңнама кіт. Мақалалар. Пікірлер орны. Тәжірибе. 43 шығ. / А.Г. Диденко ред. – Алматы: Паритет, Құқықтық зерттеулер және талдау институты, 2014. – 270 б. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31612552&pos=1;-16#pos=1;-16 (Жүгінген күні: 13.09.2024).*
6. *Сулейменов М.К. Исковая давность в законодательстве постсоветских стран: мифы и реальность // Закон.kz, 2018 жылғы 3 сәуір https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39955190 (Жүгінген күні: 03.09.2024).*
7. *Скрябин С.В. Исковая и приобретательная давность // Закон.kz, 2 сәуір 2005 ж https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30007313 (Жүгінген күні: 23.09.2024).*

8. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть): Комментарий (постатейный). В четырех книгах. Книга 2. статьи 115-187. Издание четвертое, исправленное и дополненное, с использованием судебной практики / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2022. – 624 с.

9. Клишкин С.И. Некоторые примеры чувствительного толкования гражданского законодательства // *Zakon.kz*, 20 қазан 2022 ж https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34471019 (Жүзінген күні: 13.09.2024).

10. Тукулов Б.А. Что такое инициативность суда и в чём её серьёзные последствия // *Forbes Kazakhstan*, 2 желтоқсан 2019 ж https://forbes.kz/blogs/blogsid_213913 (Жүзінген күні: 08.08.2024)

11. Нестерова Е.В. // *Facebook*, 2020 жылғы 12 қазан <https://www.facebook.com/share/ZnyGvSnapw6kPEMx/?> (Жүзінген күні: 03.09.2024)

12. Абжанов Д.К. Иски госорганов и прокуратуры: беспредельная исковая давность // *Zakon.kz*, 2024 жылғы 12 маусым <https://www.zakon.kz/mnenie/6437790-iski-gosorganov-i-prokuratury-bespredelnaya-iskovaya-davnost.html> (Жүзінген күні: 28.08.2024)

REFERENCES

1. *Kommentariy k Grazhdanskomu kodeksu Kazakhskoy SSR / Pod red. YU.G. Basina, R.S. Tazutdinova. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1990. – 688 s. S. 131.*

2. *Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan (Obshchaya chast'). Kommentariy (postateynyy). V 2-kh kn. Kniga 1. 2-ye izd., ispr. i dop., s ispol'zovaniyem sudebnoy praktiki / Otv. red. M.K. Suleymenov, YU.G. Basin – Almaty, Zhetı Zhargy, 2003. – 544 s. (avtor kommentariya k glave 7 GK – B.B. Bazarbayev).*

3. *Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan (Obshchaya chast'). Kommentariy. V dvukh knigakh. Kniga 1 / Otv. red. M.K. Suleymenov, YU.G. Basin. – Almaty: Zhetı Zhargy, 1997. – 416 s.*

4. Klimkin S.I., Kazbayeva A.G. Nekotoryye voprosy pravovogo regulirovaniya mediatsii v Respublike Kazakhstan // *Zakon.kz*, 4 iyulya 2023 g. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31878585 (rezhim dostupa: 28.08.2024)

5. Didenko A.G. Nachalo techeniya sroka iskovoy davnosti / V kn. *Grazhdanskoye zakonodatel'stvo. Stat'i. Kommentarii. Praktika. Vyp. 43 / Pod red. A.G. Didenko. – Almaty: Raritet, Institut pravovykh issledovaniy i analiza, 2014. – 270 s. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31612552&pos=1;-16#pos=1;-16* (rezhim dostupa: 23.09.2024).

6. Suleymenov M.K. Iskovaya davnost' v zakonodatel'stve postsovetskikh stran: mify i real'nost' // *Zakon.kz*, 3 aprelya 2018 g. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39955190 (rezhim dostupa: 03.09.2024).

7. Skryabin S.V. Iskovaya i priobretatel'naya davnost' // *Zakon.kz*, 2 aprelya 2005 g. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30007313 (rezhim dostupa: 23.09.2024).

8. *Grazhdanskiy kodeks Respubliki Kazakhstan (Obshchaya chast'): Kommentariy (postateynyy). V chetyrekh knigakh. Kniga 2. stat'i 115-187. Izdaniye chetvertoye, ispravlennoye i dopolnennoye, s ispol'zovaniyem sudebnoy praktiki / Otv. red. M.K. Suleymenov. – Almaty, 2022. – 624 s.*

9. Klimkin S.I. Nekotoryye primery chuvstvitel'nogo tolkovaniya grazhdanskogo zakonodatel'stva // *Zakon.kz*, 20 oktyabrya 2022 g. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34471019 (rezhim dostupa: 13.09.2024).

10. Tukulov B.A. Chto takoye initsiativnost' suda i v chom yeyo ser'yozyne posledstviya // *Forbes Kazakhstan*, 2 dekabrya 2019 g. https://forbes.kz/blogs/blogsid_213913 (rezhim dostupa: 08.08.2024)

11. Nesterova Ye.V. // *Facebook*, 12 oktyabrya 2020 g. <https://www.facebook.com/share/ZnyGvSnapw6kPEMx/?> (rezhim dostupa: 03.09.2024)

12. Abzhanov D.K. Iski gosorganov i prokuratury: bespredel'naya iskovaya davnost' // *Zakon.kz*, 12 iyunya 2024 g. <https://www.zakon.kz/mnenie/6437790-iski-gosorganov-i-prokuratury-bespredelnaya-iskovaya-davnost.html> (rezhim dostupa: 28.08.2024)

УДК 342.51

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ, НЕПОСРЕДСТВЕННО ПОДЧИНЕННЫХ И ПОДОТЧЕТНЫХ ПРЕЗИДЕНТУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Тебаев Дидар Болатович

*Кандидат юридических наук, ведущий научный сотрудник отдела конституционного, административного законодательства и государственного управления Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: tebdidar@gmail.com*

Аннотация. Конституционализация группы государственных органов, непосредственно подчиненные и подотчетные Президенту Республики Казахстан, произошло в 2007 году. Их перечень закреплён в Приложении 2, утверждённое Указом Президента Республики Казахстан от 11 марта 2008 года № 552.

Автор в своем исследовании отмечает, что в Республике Казахстан сформирована система президентских государственных органов, которые имеют пересечения в процессе своей деятельности и их непосредственная подчиненность частично ограничена. Безусловно, глава государства наделен самыми широкими полномочиями и занимает ключевое место в системе органов государственной власти. Подобное положение дел определяет наличие указанной группы полномочий. Одновременно с этим автор подвергает сомнению некоторые положения.

В статье автор рассматривает вопросы штатной численности этих органов. На примере конкретных органов показана тенденция увеличения предельной штатной численности. Предметом исследования являются правовые акты Республики Казахстан, сформулированные в них правовые нормы и практика их реализации, программные документы, которые затрагивают вопросы деятельности государственных органов, непосредственно подчиненные и подотчетные Президенту Республики. Целью работы является выявление проблем функционирования этих государственных органов.

В ходе исследования автор исследует процессы конституционализации государственных органов, непосредственно подчиненных и подотчетных главе государства, их количество в разные исторические периоды, понятийный аппарат. В работе указано, что ряд государственных органов предлагается объединить, а цель создания некоторых органов подвержена сомнению. В исследовании отмечено, что глава государства в определённые исторические периоды изымал некоторые сферы деятельности из ведения Правительства по своему усмотрению.

Ключевые слова: Конституция, указ, Президент, глава государства, государственный орган.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТІНЕ ТІКЕЛЕЙ БАҒЫНАТЫН ЖӘНЕ ЕСЕП БЕРЕТІН МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР ҚЫЗМЕТІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Дидар Болатұлы Тебаев

*Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Заңнама құқықтық және ақпарат институтының конституциялық, әкімшілік заңнама және мемлекеттік басқару бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: tebdidar@gmail.com*

Аннотация. Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдар тобының конституциялануы 2007 жылы орын алды. Олардың тізбесі Қазақстан Республикасы Президентінің 2008 жылғы 11 наурыздағы № 552 Жарлығымен бекітілген 2-қосымшада бекітілген.

Автор өз зерттеуінде Қазақстан Республикасында президенттік мемлекеттік органдардың жүйесі құрылғанын, олардың өз қызметі барысында қиылыстары бар және олардың тікелей бағыныштылығы ішінара шектелгенін атап өтті. Әрине, Мемлекет басшысы кең өкілеттіктерге ие және мемлекеттік органдар жүйесінде шешуші орын алады. Мұндай жағдай аталған өкілеттіктер тобының болуын анықтайды. Сонымен қатар, автор кейбір ережелерге күмән келтіреді.

Мақалада автор осы органдардың штат санына қатысты мәселелерді қарастырады. Нақты органдардың мысалында шекті штат санының өсу тенденциясы көрсетілген. Зерттеу нысаны Қазақстан Республикасының құқықтық актілері, оларда тұжырымдалған құқықтық нормалар мен оларды іске асыру практикасы, қызмет мәселелерін қозғайтын бағдарламалық құжаттар болып табылады. Республика Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдар. Жұмыстың мақсаты-осы мемлекеттік органдардың жұмыс істеу проблемаларын анықтау.

Зерттеу барысында автор Мемлекет басшысына тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың конституциялану процестерін, олардың әртүрлі тарихи кезеңдердегі санын, тұжырымдамалық аппаратты зерттейді. Жұмыста бірқатар мемлекеттік органдарды біріктіру ұсынылады, ал кейбір органдарды құру мақсаты күмән тудырады. Зерттеу барысында Мемлекет басшысы белгілі бір тарихи кезеңдерде Үкіметтің қарауынан кейбір қызмет салаларын өз қалауы бойынша алып тастағаны атап өтілді.

Түйінді сөздер: Конституция, жарлық, Президент, мемлекет басшысы, мемлекеттік орган.

SOME ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF STATE BODIES DIRECTLY SUBORDINATE AND ACCOUNTABLE TO THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Tebayev Didar Bolatovich

Ph.D in Law, Leading researcher of Department of constitutional, administrative legislation and public administration, Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: tebdidar@gmail.com

Abstract. *The constitutionalization of a group of state bodies directly subordinate and accountable to the President of the Republic of Kazakhstan took place in 2007. Their list is fixed in Appendix 2, approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 11, 2008 No. 552.*

The author notes in his research that in the Republic of Kazakhstan a system of presidential state bodies has been formed, which have intersections in the course of their activities and their direct subordination is partially limited. Of course, the head of state is endowed with the broadest powers and occupies a key place in the system of public authorities. This state of affairs determines the existence of the specified group of powers. At the same time, the author questions some of the provisions.

In the article, the author examines the issues of staffing of these bodies. Using the example of specific bodies, the tendency to increase the maximum staffing is shown. The subject of the study is the legal acts of the Republic of Kazakhstan, the legal norms formulated in them and the practice of their implementation, program documents that address issues of the activities of state bodies directly subordinate and accountable to the President of the Republic. The purpose of the work is to identify the problems of functioning of these state bodies.

In the course of the study, the author examines the processes of constitutionalization of state bodies directly subordinate and accountable to the head of state, their number in different historical periods, and the conceptual apparatus. The paper indicates that a number of state bodies are proposed to be merged, and the purpose of creating some bodies is questionable. The study noted that the head of state in certain historical periods removed some areas of activity from the Government's jurisdiction at his discretion.

Keywords: *Constitution, decree, President, head of state, public body.*

Введение

Согласно Конституции Республики Казахстан, Президент является главой государства и его высшим должностным лицом, который определяет основные направления внутренней и внешней политики государства и представляет Казахстан внутри страны и в международных отношениях.

Исходя из этого положения Президент Республики занимает ключевое положение в системе органов государственной власти и наделен самыми широкими полномочиями. Для обеспечения его деятельности и реализации его полномочий с момента обретения независимости Республики создавались вспомогательные органы при Президенте. При этом так называемые «президентские» органы неоднородны. Например, в правовых актах закреплены разные процедуры назначения руководителей подобных органов, существует разный правовой статус, организационно-правовая форма различная, некоторые органы эволюционировали в самостоятельные органы, некоторые обрели конституционный статус.

Помимо консультативно-совещательных органов при Президента, Высшего Судебного Совета, Совета Безопасности, Ассамблеи народа Казахстана и других организаций существует категория государственных органов, которые имеют прямую подчиненность главе государства.

Материалы и методы

Материалами для исследования являются научные труды по вопросам деятельности вспомогательных так называемых президентских государственных органов, полномочий главы государства в отношении них, правовые акты Республики Казахстан и зарубежных стран, регулирующие указанные вопросы. В ходе исследования использованы методы научного исследования (формально-догматический, метод толкования).

Обсуждение и результаты

Конституционализация указанной груп-

пы государственных органов произошло в 2007 году. Так, в Конституции было закреплено за Президентом полномочие по созданию, ликвидации и преобразованию этих органов, а также кадровые полномочия главы государства в отношении их руководства. До 2007 года в Конституционном законе¹ у главы имелись эти полномочия. В 1999² году в Конституционном законе данные полномочия были вынесены в отдельную группу полномочий. Эти изменения в целом не детализируют его полномочия в отношении этих органов. Можно отметить об очередном дублировании полномочий без конкретизации (исходя из законодательного текста, подотчетность означает заслушивание отчетов). Более того, исходя из анализа текста конституционного закона некоторые полномочия имеют пересечения, об этом также отмечает В.А. Малиновский [1, с. 392].

По его мнению, подчиненность означает руководство их деятельностью [1, с. 398], а подотчетность – «как высшая форма подконтрольности» [1, с. 399]. В тоже время, при использовании слова «подчиненность» одновременное введение в оборот слово «подотчетность» является, по всей видимости, сомнительным (в литературе уже высказывались подобные предложения)

Более того, не ясный характер носит перечисление этих органов в одном списке. Так, если по мнению Ж.К. Тасым, Администрация имеет «особый статус» [2, с. 7], то для назначения некоторых руководителей так называемых «президентских органов» необходимо согласие другого органа государственной власти (возникает вопрос о правовой природе их статуса). Следует ли из этого, что существует необходимость уточнения некоторых конституционных положений³ с учетом закреплённости этого полномочия за Президентом⁴?

Более того, в своем исследовании З.Б. Жукова именует их как самостоятельные институты «в механизме публичной власти», которые «тесно взаимодействуют с иными элементами системы президентской власти»

¹ См.: Указ Президента Республики Казахстан «О Президенте Республики Казахстан» от 26 декабря 1995 г. № 2733, имеющий силу Конституционного Закона // ИПС «Әділет»: сайт. URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z950002733_26.12.1995 (дата обращения: 07.02.2024).

² См.: Конституционный закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу конституционного закона, «О Президенте Республики Казахстан» от 6 мая 1999 года № 378-1 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000378_#z0 (дата обращения: 07.02.2024).

³ Из Конституции Республики Казахстан: «(18) формирует подчиненную ему Службу государственной охраны;».

⁴ Из Конституции Республики Казахстан: «(5) образует, упраздняет и реорганизует государственные органы, непосредственно подчиненные и подотчетные Президенту Республики, назначает на должности и освобождает от должностей их руководителей».

[3, с. 7]⁵. Вместе с этим, можно отметить, что некоторые органы относились к исполнительной ветви государственной власти⁶.

Согласно указу Президента в этот перечень включены различные по сферам деятельности государственные органы⁷. Например, в перечне указаны такие органы как Администрация Президента (ключевой вспомогательный орган при Президенте), так и Национальный банк Республики Казахстан, который обеспечивает проведение денежно-кредитной политики Республики, функционирование платежных систем, рассматривает вопросы валютного контроля и регулирования, обеспечивает стабильность всей финансовой системы государства и др. Возможно это объясняется занимаемым положением главы государства в системе государственных органов.

Помимо этого, указанный перечень имеет непостоянный характер. В 2008 году количество вышеуказанных государственных органов было 12, в 2009-2010 гг. – 13,

в 2011-2012 гг. – 11, в 2014 г. – 10-9, в 2015 г. – 8, в 2016-2017 гг. – 9, в 2019 г. – 9-10, в 2020 г. – 12, с 2021 г. по настоящее время – 13. Заметно, что на протяжении с 2008 года какие-то органы упразднялись, какие-то образовывались, при этом некоторые неоднократно упразднялись и образовывались. Например, в период с 2019 по 2021 год были созданы четыре Агентства⁸. При этом анализ правовых актов показал, что часть так называемых «президентских» органов были образованы путем выделения из других. По итогам наблюдается устойчивый процесс усложнения всей структуры с одновременным увеличением штатной численности и ростом угрозы пересечения полномочий этих органов.

В ходе исследования правовых актов выявлено, что в отношении конституционных «президентских» органов, то имеются не только положения об этих органах⁹, но и законодательные акты¹⁰, в отношении других – только положения¹¹. Анализ положений этих органов показал, что в их определениях име-

⁵ Жукова З.Б. *Государственные органы, непосредственно подчиненные и подотчетные Президенту Республики Казахстан: вопросы теории и практики конституционно-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* Алматы, 2010. С. 7.

⁶ См. напр.: Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан «Об утверждении Положения о Комитете по регулированию естественных монополий, защите конкуренции и прав потребителей Министерства национальной экономики Республики Казахстан и признании утратившими силу некоторых приказов Министра национальной экономики Республики Казахстан» от 12 апреля 2017 года № 153. Утратил силу // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000563> (дата обращения: 08.02.2024)

⁷ На январь 2024 года в указанный перечень включены: Администрация Президента, Генеральная прокуратура, Комитет национальной безопасности, Агентство по делам государственной службы, Национальный Банк, Агентство по регулированию и развитию финансового рынка, Служба государственной охраны, Высшая аудиторская палата, Управление делами Президента, Агентство по противодействию коррупции (Антикоррупционная служба), Агентство по стратегическому планированию и реформам, Агентство по защите и развитию конкуренции, Агентство по финансовому мониторингу.

⁸ Агентства по регулированию и развитию финансового рынка, по стратегическому планированию и реформам, по защите и развитию конкуренции; по финансовому мониторингу.

⁹ См. напр.: Указ Президента Республики Казахстан «О некоторых вопросах органов прокуратуры Республики Казахстан» от 13 октября 2017 года № 563 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1700000563> (дата обращения: 07.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Положения о Комитете национальной безопасности Республики Казахстан» от 1 апреля 1996 года № 2922 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U960002922> (дата обращения: 07.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Положения и структуры Национального Банка Республики Казахстан» от 31 декабря 2003 года № 1271 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001271> (дата обращения: 07.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Положения о Службе государственной охраны Республики Казахстан» от 4 мая 2014 года № 814 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000814> (дата обращения: 07.02.2024).

¹⁰ См. напр.: Конституционный закон Республики Казахстан «О прокуратуре» от 5 ноября 2022 года № 155-VII // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2200000155> (дата обращения: 07.02.2024); Закон Республики Казахстан «Об органах национальной безопасности Республики Казахстан» от 21 декабря 1995 г. № 2710 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002710> (дата обращения: 07.02.2024); Закон Республики Казахстан «О Национальном Банке Республики Казахстан» от 30 марта 1995 года № 2155 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002155> (дата обращения: 07.02.2024); Закон Республики Казахстан «О Службе государственной охраны Республики Казахстан» от 3 октября 1995 года № 2483 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002483> (дата обращения: 07.02.2024).

¹¹ См.: Указ Президента Республики Казахстан от 11 марта 2008 года № 552 «Об утверждении Положения об Администрации Президента Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U080000552> (дата обращения: 06.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «О некоторых вопросах Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционной службы)» от 22 июля 2019 года № 74 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U190000074#z158> (дата обращения: 06.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «О дальнейшем совершенствовании системы государственного управления Республики Казахстан» от 11 ноября 2019 года № 203 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1900000203> (дата обращения: 06.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «О некоторых вопросах Высшей аудиторской палаты Республики Казахстан» от 26 ноября 2022

ются сходства. В то же время некоторые из них именуется специальными государственными, высшими или правоохранительными органами. При этом, все указанные органы образованы в организационно-правовой форме государственного учреждения (некоторые из них - республиканские государственные учреждения¹²).

Конституционализация указанного перечня государственных органов имеет потенциальные угрозы по необоснованному увеличению их количества и усложнению всей системы государственного управления. Например, вызывает сомнение необходимость выделения одного государственного органа из другого. И наблюдается пересечение деятельности некоторых государственных органов (например, КНБ, СГО и АФМ).

Помимо процесса усложнения президентской структуры государственных органов, наблюдается процесс увеличения предельной штатной численности. Например, наблюдается рост штатной численности

Администрации Президента Республики [4], если в 1999 году штатная численность Администрации составляла 284 единиц¹³, в 2000 году – 325 единиц¹⁴, в 2004 году – 361 единиц¹⁵, в 2007 году – 384 единиц¹⁶, в 2021 году – 414 единиц¹⁷. Рост штатной численности наблюдается и у других так называемых «президентских» органов¹⁸: в 2023 году в Высшей аудиторской палаты штатная численность Аппарата была увеличена с 183 до 228 единиц¹⁹; в 2022 году штатная численность другого органа (включая его территориальные подразделения) увеличена с 267 до 352 единиц²⁰ (на 2024 год – 385 единиц); штатная численность еще одного так называемого «президентского» органа составляла 76 единиц²¹, в 2024 году штатная численность (в том числе его ведомство и территориальные подразделения ведомства) – 2470 единиц. По всей видимости это связано с тем, что путем реструктуризации органа, занимающегося вопросами статистики, была увеличена штатная численность Агентства.

года № 5 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000005> (дата обращения: 06.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «О некоторых вопросах Управления Делами Президента Республики Казахстан» от 21 апреля 2000 года № 378 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U000000378> (дата обращения: 06.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «О некоторых вопросах Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан» от 5 октября 2020 года № 427 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000427> (дата обращения: 06.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «О некоторых вопросах Агентства по защите и развитию конкуренции Республики Казахстан» от 5 октября 2020 года № 428 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000428> (дата обращения: 06.02.2024); Указ Президента Республики Казахстан «О некоторых вопросах Агентства Республики Казахстан по финансовому мониторингу» от 20 февраля 2021 года № 515 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000515> (дата обращения: 06.02.2024).

¹² Комитет национальной безопасности Республики Казахстан, Национальный банк Республики Казахстан, Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка.

¹³ См.: Указ Президента Республики Казахстан от 24 марта 1999 года № 89 «О штатной численности, структуре Администрации Президента Республики Казахстан и перечне должностных лиц, обеспечивающих деятельность Президента Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/U990000089> /24.03.1999 (утратил силу) (дата обращения: 09.02.2024).

¹⁴ См.: Указ Президента Республики Казахстан от 24 марта 1999 года № 89 «О штатной численности, структуре Администрации Президента Республики Казахстан и перечне должностных лиц, обеспечивающих деятельность Президента Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/U990000089> /12.10.2000 (утратил силу) (дата обращения: 09.02.2024).

¹⁵ См.: Указ Президента Республики Казахстан от 31 марта 2004 года № 1327 «О штатной численности и структуре Администрации Президента Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/U040001327> /31.03.2004 (утратил силу) (дата обращения: 09.02.2024).

¹⁶ См.: Указ Президента Республики Казахстан от 31 марта 2004 года № 1327 «О штатной численности и структуре Администрации Президента Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/U040001327> /17.04.2007 (утратил силу) (дата обращения: 09.02.2024).

¹⁷ См.: Указ Президента Республики Казахстан от 11 февраля 2008 года № 533 «О штатной численности и структуре Администрации Президента Республики Казахстан» // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U080000533> (дата обращения: 09.02.2024).

¹⁸ См.: Указ Президента Республики Казахстан «О мерах по дальнейшей оптимизации системы государственных органов Республики Казахстан» от 22 января 1999 года № 29 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U990000029> (дата обращения: 09.02.2024).

¹⁹ См.: Указ Президента Республики Казахстан «О внесении изменения в Указ Президента Республики Казахстан от 22 января 1999 года № 29 "О мерах по дальнейшей оптимизации системы государственных органов Республики Казахстан"» от 20 октября 2023 года № 383 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U990000029> (дата обращения: 09.02.2024).

²⁰ Указ Президента Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнения в некоторые указы Президента Республики Казахстан» от 17 марта 2022 года № 841 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2200000841> #z14 (дата обращения: 09.02.2024).

²¹ См.: Указ Президента Республики Казахстан «О мерах по дальнейшей оптимизации системы государственных органов Республики Казахстан» от 22 января 1999 года № 29 // ИПС «Әділет»: сайт. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/U990000029> /22.01.1999 (дата обращения: 09.02.2024).

При этом рекомендуется обратить внимание на наименование самого Указа²². В этом случае, по всей видимости, оптимизация подразумевает увеличение штатной численности государственного органа.

Исходя из исследования текстов Конституций государств постсоветского пространства, во многих странах у глав государств отсутствует подобная группа полномочий. Как правило в Конституции конкретизирован орган, который формирует глава государства. По всей вероятности, это связано с тем, что глава государства в президентских республиках возглавляет исполнительную ветвь власти и нет необходимости в создании дополнительно целой системы президентских государственных органов. В то же время, в Конституции Республики Беларусь отмечено, что Президент Республики помимо Администрации, консультативно-совещательных и иных органов при Президенте имеет полномочие по образованию, упразднению и реорганизации других государственных органов и иных организаций²³.

Заключение

Таким образом, по результатам проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

Во-первых, государственные органы из вышеуказанного перечня в своей деятельности имеют пересечения, столь большое их количество имеет сомнительный характер, наблюдается рост штатной численности этих органов. С большой долей вероятности рост штатной численности так называемых «президентских» органов связан с реструктуриза-

цией других государственных органов. Однако из этого, возникает вопрос необходимости подобной реструктуризации и усложнения всего государственного механизма. Более того, некоторые так называемые «президентские» органы уже ранее существовали. Была ли потребность их воссоздавать вновь? Рост численности так называемых «президентских» органов создает высокий риск частного пересечения компетенции этих органов и угрозы конкуренции между этими органами. Последствия вышеуказанного могут оказаться критическими для уже сформированных отношений.

Во-вторых, с учетом того, что Президент де-факто (в определенных случаях – де-юре) руководит деятельностью органов исполнительной ветви власти, при реализации своих некоторых полномочий Президент дополнительно систематически вмешивается в деятельность исполнительной ветви власти. Фактически подобная практика взаимоотношений привела к необходимости конституционных преобразований правового статуса как Президента, так и Правительства.

В-третьих, учитывая сложившуюся практику бесконтрольного создания государственных органов Президентом рекомендуется ограничить эти полномочия путем получения согласия Парламента. Указанное нововведение, по всей видимости, будет способствовать повышению статуса высшего законодательного органа Республики и укреплению механизма сдержек и противовесов при реализации принципа разделения власти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Малиновский В.А. *ЛИДЕР: президентская власть в Казахстане на рубеже эпох: Монография.* – Астана, 2012. – 528 с.
2. Тасым Ж.К. *Исполнительный аппарат Президента Республики Казахстан: конституционные основы и организация деятельности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* – Алматы, 2007. – 30 с.
3. Жукова З.Б. *Государственные органы, непосредственно подчиненные и подотчетные Президенту Республики Казахстан: вопросы теории и практики конституционно-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* – Алматы, 2010. – 23 с.
4. Тебаев Д.Б. *Администрация высшего должностного лица Республики Казахстан: историко-правовой аспект // Право и государство: теория и практика.* – 2022. – № 11 (215). – С. 81-83.

²² О мерах по дальнейшей оптимизации системы государственных органов.

²³ См.: Конституция Республики Беларусь // сайт. URL: <https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/constitution> (дата обращения 08.02.2024)

REFERENCES

1. Malinovskij V.A. *LIDER: prezidentskaja vlast' v Kazahstane na rubezhe jepoh: Monografija.* – Astana, 2012. – 528 s.
2. Tasym Zh.K. *Ispolnitel'nyj apparat Prezidenta Respubliki Kazahstan: konstitucionnye osnovy i organizacija dejatel'nosti: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk.* – Almaty, 2007. – 30 s.
3. Zhukova Z.B. *Gosudarstvennye organy, neposredstvenno podchinennye i podotchetnye Prezidentu Respubliki Kazahstan: voprosy teorii i praktiki konstitucionno-pravovogo regulirovanija: avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk.* – Almaty, 2010. – 23 s.
4. Tebaev D.B. *Administracija vysshego dolzhnostnogo lica Respubliki Kazahstan: istoriko-pravovoj aspekt // Pravo i gosudarstvo: teorija i praktika.* – 2022. – № 11 (215). – S. 81-83.

МЕМЛЕКЕТТІК ӘЛЕУМЕТТІК ТАПСЫРЫС САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢНАМАНЫ ЖЕТІЛДІРУ БОЙЫНША ҰСЫНЫМДАР

Айгүл Өміржанқызы Қалиева¹

Заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат Институтының заңнаманың тиімділігін талдау бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: kalieva.a@zqai.kz

Назгүл Нұрлыбайқызы Омарова

Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат Институтының заңнаманың тиімділігін талдау бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: omarova.n@zqai.kz

Алуа Құрманғалиқызы Жақсылықова

Заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат Институтының заңнаманың тиімділігін талдау бөлімінің аға ғылыми қызметкері; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: alua_30@mail.ru

Аннотация. Мақала «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, стратегиялық әріптестікті іске асыруға арналған мемлекеттік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықақылар туралы» Қазақстан Республикасының Заңын (бұдан әрі - Заң), оны қолдану практикасын талдауға арналған және мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс саласындағы заңнаманы жетілдірудің проблемалық мәселелерін анықтауға және оларды шешу жөнінде ғылыми негізделген ұсынымдар әзірлеуге бағытталған. Бұл ретте құқық қолдану практикасының тиімділігіне ерекше назар аударылады.

Осы саладағы қолданыстағы заңнаманы талдау мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы арнайы заңның маңыздылығын түсінуге әкеледі. Сонымен қатар, заңға деген қажеттілік қоғамның ең белсенді топтарының әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысуын қамтамасыз ететіндіктен де туындайды, ал мемлекеттік тапсырыстар шеңберіндегі қаражат көптеген қоғамдық бірлестіктердің қаржылық тұрақтылығы мен өмір сүруін қамтамасыз етеді.

Осыған байланысты зерттеу авторлары Заңның баптары бойынша талдау жүргізді, оның жүйелілігі мен қолданудың әлеуметтік маңыздылығы зерттелді, құқықтың сыбайлас жемқорлық нормалары анықталды, оларды іске асырудың тиімділігіне бағалау жүргізілді, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс саласындағы заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсынымдар әзірленді.

Заңнаманы талдау заң шығару жұмысының негізгі бағыттарын егжей-тегжейлі жоспарлауға, заңнама нормаларымен реттелуі тиіс қоғамдық қатынастардың салаларын белгілеуге, қолданыстағы заңнамаға түзетулер енгізу және жаңа актілер қабылдау қажеттілігін негіздеуге, оларды мемлекеттің құқықтық саясатының негізгі бағыттарымен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, осы зерттеудің өзектілігі мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс саласындағы заңнаманың тиімділігін, оның жүйелілігі мен келісімділігін одан әрі арттырудың объективті қажеттіліктеріне байланысты күшейтіледі.

Зерттеу нәтижелері кәсіподақтарды құқықтық реттеу саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыру кезінде пайдаланылуы және заң шығару қызметінде ескерілуі мүмкін.

Түйінді сөздер: заң нормаларын талдау, заңнаманың тиімділігі, заңның кемшіліктері, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, мемлекеттік сатып алу, заңнаманы жетілдіру жөніндегі ұсынымдар.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

РЕКОМЕНДАЦИИ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СОЦИАЛЬНОГО ЗАКАЗА

Калиева Айгуль Умиржановна

Магистр юридических наук; ведущий научный сотрудник отдела анализа эффективности законодательства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: kalieva.a@zqai.kz

Омарова Назгуль Нурлыбаевна

Ведущий научный сотрудник отдела анализа эффективности законодательства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: omarova.n@zqai.kz

Жаксылыкова Алуа Курмангалиевна

Магистр юридических наук; старший научный сотрудник отдела анализа эффективности законодательства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: alua_30@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена анализу Закона Республики Казахстан «О государственном социальном заказе, государственном заказе на реализацию стратегического партнерства, грантах и премиях для неправительственных организаций в Республике Казахстан» (далее - Закон), практики его применения и нацелена на выявление проблемных вопросов совершенствования законодательства в сфере государственного социального заказа и выработку научно обоснованных рекомендаций по их разрешению. При этом особое внимание уделяется эффективности правоприменительной практики.

Анализ законодательства позволяет более детально планировать основные направления законотворческой работы, обозначить сферы общественных отношений, которые должны быть регламентированы нормами законодательства, обосновать необходимость внесения поправок в действующее законодательство и принятия новых актов, соотнести их с основными направлениями правовой политики государства.

В этой связи авторами исследования проведен постатейный анализ Закона, исследована его системность и социальная значимость применения, выявлены коррупциогенные нормы права, проведена оценка эффективности их реализации, выработаны предложения по совершенствованию законодательства в сфере государственного социального заказа.

Анализ законодательства в данной сфере приводит к пониманию значимости специального закона о государственном социальном заказе. Помимо всего, потребность в Законе обуславливает еще и потому, что он обеспечивает вовлечение в решение социальных проблем наиболее активных слоев общества, а средства в рамках государственных заказов обеспечивают финансовую стабильность и выживание многочисленных общественных объединений.

Таким образом, актуальность настоящего исследования усиливается в связи с объективными потребностями дальнейшего повышения эффективности законодательства в сфере государственного социального заказа, его системности и согласованности.

Результаты исследования могут быть использованы при формировании государственной политики в области правового регулирования профсоюзов и учтены в законотворческой деятельности.

Ключевые слова: анализ норм закона, эффективность законодательства, недостатки закона, государственный социальный заказ, государственные закупки, рекомендации по совершенствованию законодательства.

RECOMMENDATIONS FOR IMPROVING LEGISLATION IN THE FIELD OF STATE SOCIAL ORDER

Kaliyeva Aigul Umirzhanovna

*Master of Legal Sciences, Leading Researcher of the Department of Analysis of the Effectiveness of Legislation of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan; Astana c., Republic of Kazakhstan;
e-mail: kalieva.a@zqai.kz*

Omarova Nazgul Nurlybayevna

*Leading Researcher of the Department of Analysis of the Effectiveness of Legislation of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan;
Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: omarova.n@zqai.kz*

Zhaksylykova Alua Kurmangaliyeva

*Master of Legal Sciences, Senior Researcher of the Department of Analysis of the Effectiveness of Legislation of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan; Astana c., Republic of Kazakhstan;
e-mail: alua_30@mail.ru*

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the Law of the Republic of Kazakhstan "On State social order, state order for the implementation of strategic partnership, grants and awards for non-governmental organizations in the Republic of Kazakhstan" (hereinafter - the Law), the practice of its application and is aimed at identifying problematic issues of improving legislation in the field of state social order and developing scientifically sound recommendations for their resolution. At the same time, special attention is paid to the effectiveness of law enforcement practice.*

The analysis of legislation makes it possible to plan in more detail the main directions of legislative work, identify areas of public relations that should be regulated by the norms of legislation, justify the need to amend existing legislation and adopt new acts, correlate them with the main directions of the state's legal policy.

In this regard, the authors of the study conducted an article-by-article analysis of the Law, investigated its consistency and social significance of application, identified corruption-related legal norms, assessed the effectiveness of their implementation, and developed proposals to improve legislation in the field of state social order.

The analysis of legislation in this area leads to an understanding of the significance of the special law on the state social order. In addition, the need for the Law is also conditioned because it ensures the involvement of the most active segments of society in solving social problems, and funds under government orders ensure financial stability and the survival of numerous public associations.

Thus, the relevance of this study is enhanced due to the objective needs of further improving the effectiveness of legislation in the field of state social order, its systematicity and coherence.

The results of the study can be used in the formation of state policy in the field of legal regulation of trade unions and taken into account in legislative activities.

Keywords: *analysis of the norms of the law, effectiveness of legislation, shortcomings of the law, state social order, public procurement, recommendations for improving legislation.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_243

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Конституциялық және заңнамалық деңгейде әлеуметтік мемлекеттің функцияларын жариялап қана

қоймай, жүйелі ұйымдық-құқықтық негізде іске асыруда. Бұл: халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарын (жұмыссыздарды, зейнеткерлерді, мүгедектерді) қолдау; еңбек

пен адамдардың денсаулығын сақтау; отбасын, ана мен баланы қолдау; кірістерді қайта бөлу арқылы әлеуметтік теңсіздікті жою; қайырымдылық қызметін ынталандыру; білім беру және мәдени бағдарламаларды қаржылық қолдау; жұмыссыздықпен күресу.

Біздің мемлекетіміздің әлеуметтік бағдарлану парадигмасы экономикалық жаңғырту міндеттерін қазақстандық әлеуметтік жүйе мен қоғамды дамыту мәселелерімен қатар қоятын негізгі саяси-құқықтық құжаттарда айқын байқалады. Мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдардың өзара іс-қимылының тиімді тетіктерінің бірі мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс болып табылады.

«Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс» термині және ол белгілейтін технологияны іске асыру тетігі посткеңестік кеңістікте, оның ішінде Қазақстанда да қалыптаса бастады. Атап айтқанда, 2005 жылдың 12 сәуірінде Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты, стратегиялық әріптестікті іске асыруға арналған мемлекеттік тапсырысты іске асыру, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар ұсыну және сыйлықақылар беру процесінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін, «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, стратегиялық әріптестікті іске асыруға арналған мемлекеттік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықақылар туралы»² Қазақстан Республикасының Заңы (бұдан әрі - Заң) қабылданды. Заң қабылданғаннан бері он тоғыз жыл өтті. Осы уақыт ішінде заң жүйелі түрде талқыланды, оны жетілдіру мақсатында түзетулер, өзгерістер мен толықтырулар енгізілді (соңғы өзгерістер мен толықтырулар 2023 жылғы сәуірде әкімшілік реформа мәселелері бойынша енгізілді).

Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс – әлеуметтік саладағы міндеттерді шешуге бағытталған, үкіметтік емес ұйымдар бюджет қаражаты есебінен орындайтын әлеуметтік бағдарламаларды, әлеуметтік жобаларды, орталық және (немесе) жергілікті атқарушы органдардың бәсекелес ортаға жүзеге асыру үшін берілген функцияларын іске асыру нысаны (Заңның 1-бабының 2) тармағы). Мем-

лекет пен үкіметтік емес ұйымдардың өзара іс-қимылының тиімді және классикалық тетіктерінің бірі болып табылады, Қазақстанда 2005 жылдан бастап іске асырылуда.

Сондай-ақ, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс мемлекеттік сатып алу порталында мемлекеттік сатып алу тәсілі болып табылады, оған ҰЕҰ дерекқорына өз қызметі туралы ақпарат берген үкіметтік емес ұйымдар ғана қатыса алады.

Бүгінгі күні мемлекеттік сатып алу порталы³ мемлекеттік сатып алу саласындағы электрондық қызметтерге бірыңғай қол жеткізу нүктесін алуға мүмкіндік береді және Интернет желісіне қосылған кез келген компьютерден тапсырыс беруші, ұйымдастырушы және өнім беруші ретінде мемлекеттік сатып алуға қатысуға мүмкіндік береді. Осылайша, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырылатын әлеуметтік мәселелерді шешу үшін ҰЕҰ-ны қаржылық қолдау нысандарының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік сатып алу мынадай тәсілдермен жүзеге асырылатынын атап өтеміз: бәсекелестік – конкурс өткізу арқылы, аукциондарда, баға ұсыныстарын сұрау арқылы, тауар биржалары арқылы және 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап электрондық дүкен арқылы. Және бәсекелі тәсілі мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру басым болып табылады⁴.

Зерттеудің мақсаты Қазақстандағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстарды құқықтық реттеудің ерекшеліктерін анықтау және қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша ғылыми-практикалық ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Осыған байланысты осы зерттеудің алдына мынадай міндеттер қойылады:

- Мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты реттейтін негізгі құқықтық нормаларды талдау;

- Қазақстан Республикасының мемлекеттік тапсырыс саласындағы заңнамасының қазіргі жай-күйінің деңгейін бағалау;

- қарастырылып отырған саладағы заң мен нормативтік заңға тәуелді актілердің баптары бойынша талдау жүргізу;

- Қазақстан Республикасының мемлекет-

² «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, стратегиялық әріптестікті іске асыруға арналған мемлекеттік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар және сыйлықақылар туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 12 сәуірдегі № 36 Заңы [Электрондық ресурc]. —<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000036> (жүзінген күні: 18.09.2024)

³ <https://goszakur.gov.kz/> (жүзінген күні: 20.09.2024 ж.)

⁴ Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс бойынша тапсырыс берушілер мен әлеуметтік қызметтерді жеткізушілердің тәуекелдері. <https://www.prozakur.kz/knowledge-base/riski-zakazchikov-i-postavshhikov-soczialnyh-uslug-po-gos-socz-zakazu/> (жүзінген күні: 20.09.2024)

тік әлеуметтік тапсырыстар саласындағы заңнамасының проблемалық мәселелерін, сондай-ақ құқық қолдану практикасын зерттеу және соның негізінде қолданыстағы заңнаманы жетілдіру бойынша нақты ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу.

Занды талдау барысында жүргізілген талдамалық жұмыстың негізіне айналған мынадай аспектілерге назар аударылды: Заңның мемлекеттің стратегиялық мақсаттарына сәйкестігі, Заңның Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелеріне сәйкестігі, Заңның Қазақстан Республикасы Конституциясының, Конституциялық Заңдар мен кодекстердің нормаларына, сондай-ақ заң саласын құқықтық реттеудің халықаралық тәжірибесіне сәйкестігі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында пайдаланылған негізгі материалдар: бірқатар стратегиялық және бағдарламалық құжаттардың ережелері, Қазақстан Республикасы Конституциясының, Қазақстан Республикасының конституциялық заңдарының, Қазақстан Республикасының кодекстерінің және т.б. нормалары.

Ғылыми мақаланың әдіснамалық негізі объектіні оның өзара байланыстарында, даму динамикасында жүйелі зерттеу әдісі, сондай-ақ абстракциялау әдісі, талдау және синтез әдісі сияқты жалпы ғылыми әдістер болып табылады. Сондай-ақ, салыстырмалы-құқықтық, техникалық-құқықтық әдістер және ресми-құқықтық талдау сияқты жеке-ғылыми әдістер қолданылды. Зерттелетін мәселелерді толық зерттеу үшін құқық нормаларын түсіндіруге, сондай-ақ құқық қолдану практикасының нақты деректерін жинауға және өңдеуге жүгіну қажет болды.

Талқылау

Құқықтық мониторинг жүргізу қағидаларының 11-тармағының 3) тармақшасына сәйкес⁵ Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын (заң жобаларына ғылыми құқықтық сараптаманы қамтамасыз ететін) уәкілетті ұйым жүргізген заңнаманың тиімділігін талдау (нормативтік құқықтық актілерді талдау) нәтижелерін пайдалану жөніндегі талап бекітілді. Осыған байла-

нысты, заңды талдау барысында әзірленген ұсынымдар заң шығару қызметінде есепке алу үшін мүдделі уәкілетті мемлекеттік органдарға жіберілді⁶.

Құқық қолдану практикасы мен халықаралық тәжірибені талдау нәтижесінде анықталған проблемаларды ескере отырып, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс саласындағы заңнаманы жетілдіру мақсатында келесі ұсыныстарды ұсынамыз.

1. Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы заңда «үкіметтік емес ұйым» ұғымы бар, ол заңда белгіленген тәртіппен гранттар, сыйлықақылар алуға құқылы, бұл үкіметтік емес ұйымның мүлкін қалыптастыру көздерінің бірі болып табылады. Үкіметтік емес ұйым коммерциялық емес ұйым болып табылады.

«Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 35-бабына сәйкес⁷, мыналар:

1) құрылтайшылардан (қатысушылардан, мүшелерден) түскен түсімдер;

2) ерікті мүліктік жарналар мен қайырмалдықтар;

2-1) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларда міндетті мүліктік жарналар;

3) заңдарда белгіленген жағдайларда тауарлар сатудан, жұмыстардан, қызмет көрсетуден түскен түсімдер (кіріс);

4) акциялар, облигациялар, басқа да бағалы қағаздар және салымдар (депозиттер) бойынша алынған дивидендтер (кірістер, сыйақы (мүдде));

5) заңмен тыйым салынбаған басқа да түсімдер, заң актілеріне сәйкес, коммерциялық емес ұйымның мүлкін ақшалай және өзге де нысандардағы құрау көздері болып табылады.

Осылайша, коммерциялық емес ұйымдар туралы заңға коммерциялық емес ұйымның мүлкін қалыптастыру көзін – мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты орындау нәтижесінде алынған гранттарды, сыйлықақыларды қосу керек деп санаймыз, бұл салықтарды есептеуге әсер етуі мүмкін.

2. Нидерландының мемлекеттік сатып алу саласындағы заңнамасы тапсырыстың техникалық сипаттамасына арналған жекелеген

⁵ «Құқықтық мониторинг жүргізу қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2023 жылғы 11 шілдедегі № 471 бұйрығы Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2023 жылғы 12 шілдеде № 33069 болып тіркелді. [Электрондық ресурс]. — <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033069> (жүзінген күні: 20.09.2024)

⁶ Заңнама және құқықтық ақпарат институтымен Қазақстан Республикасының Әділет министрлігіне 2024 жылдың 28 наурызында №:10-04/311 шығыс нөмерімен мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс саласындағы заңнамалық актілерді талдау нәтижелері бойынша талдамалық анықтама жолданды

⁷ «Коммерциялық емес ұйымдар туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 қаңтардағы N 142 Заңы. [Электрондық ресурс]. — https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000142_/compare (жүзінген күні: 15.09.2024)

ережелерді қамтиды⁸. Техникалық сипаттамалар келісімшарттың тақырыбына байланысты болуы керек және оның құны мен мақсаттарына сәйкес келуі керек. Олар пропорционалды және келісімшарт мақсаттарына жету үшін қажет жұмыс немесе қызмет көлеміне сәйкес келуі керек. Мемлекеттік тапсырысты орналастыру кезінде қызметтерге немесе тауарларға қойылатын техникалық талаптарды нақты анықтау қажет. Тапсырыс беруші бұл талаптарды конкурсқа қатысушылардың барлығына түсінікті болатындай етіп көрсетуі тиіс. Ол үшін ол тауарлардың немесе қызметтердің нақты сипаттамаларына қатысты әртүрлі стандарттарға немесе техникалық сипаттамаларға сілтеме жасай алады. Егер бұл мемлекеттік келісімшарттың ерекше қажеттіліктеріне байланысты болмаса, Тапсырыс беруші белгілі бір бренд атауларын немесе өндірушілерді көрсетпеуі керек.

Қазақстан Республикасының заңдарына техникалық ерекшелік туралы Ұқсас жалпы ережелерді енгізу объективті өлшемшарттарға негізделген өнім берушілерді бағалау мен таңдаудың неғұрлым тиімді рәсімдерін жасауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ нарықтың әртүрлі қатысушыларынан сапалы ұсыныстарды тартуға ықпал етеді. Жоғарыда айтылғандардың негізінде мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс жобалары бойынша техникалық ерекшеліктерді әзірлеу бойынша қадамдық алгоритм әзірлеу ұсынылады.

3. Өз баяндамасында «Орталық Азия елдеріндегі коммерциялық емес ұйым (бұдан әрі - КЕҰ) қаржылық тұрақтылығының құқықтық базасы»⁹ Халықаралық коммерциялық емес Құқық Орталығы (ICNL) 2023 әлі де үкіметтік емес ұйымдардың (бұдан әрі - ҰЕҰ) көпшілігінде қаржыландыру көздерін әртараптандыру жоқ екенін атап өтті: ҰЕҰ-да әдетте 1-2-ден аспайтын кіріс көздері болады. Сонымен қатар, басқа елдерде кәсіпкерлік қызметтен түсетін кірістер мен жергілікті донорлардан түскен қайырымдылықтар сияқты маңызды болып табылатын КЕҰ-ның дәстүрлі кіріс көздері Орталық Азиядағы КЕҰ-ның көпшілігі үшін маңызды рөл атқарған жоқ және әлі ойнаған жоқ. Бұл ішінара КЕҰ мен донорлық ұйымдар үшін салықтық жеңілдік-

тердің жеткіліксіздігімен, ал жеке тұлғалар - донорлар үшін мұндай жеңілдіктердің толық болмауымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, жергілікті компаниялар мен азаматтардың КЕҰ қызметі туралы хабардың жеткіліксіздігін, КЕҰ арқылы қайырымдылық жасау дәстүрінің жоқтығын атап өтуге болады (қайырымдылықтар, әдетте, КЕҰ-ның қатысуынсыз көмекке мұқтаж адамдарға тікелей жүзеге асырылады). Кәсіпкерлік қызметтен түсетін табыс сияқты табыс көзінің бұл түрінің таралмауы, ең алдымен, салық заңнамасының жеткіліксіздігімен және КЕҰ-ның кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін жеткілікті ынталандырудың болмауымен, КЕҰ-ның бастапқы капиталы мен несие алу мүмкіндігінің болмауымен, КЕҰ-ның нарық жағдайында тауарлар мен қызметтерді өндіру мен сатуды жоспарлау және жүзеге асыру дағдыларының болмауымен және т. б. байланысты.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде КЕҰ-ға олардың кәсіпкерлік қызметі үшін салықтық жеңілдіктер беру мүмкіндігін қарастыру ұсынылады.

4. 2023 жылғы 1 қаңтардан бастап енгізілген мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың жаңа тетігі – стратегиялық әріптестікті іске асыруға мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс. Тапсырыстың бұл түрі деп ҰЕҰ-ның жалпыұлттық басымдықтарды іске асыру үшін әлеуетін тарту мақсатында орталық атқарушы органдар ҰЕҰ-ға беретін қаражат түсініледі.

Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы Заң мен ережелер стратегиялық серіктестер қызметінің мәнін ашпайды. Тиісінше, стратегиялық серіктестердің рөлін және олардың қызметінің ауқымын бағалау қиын.

Нәтижелер

Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институтының бастамасы бойынша Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің атына¹⁰ мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс саласындағы құқық қолдану практикасы бойынша ақпарат беру туралы хат жолдаған болатын.

⁸ Нидерланды сатып алу туралы заң, 2.3.3.1-параграфтары // [⁹ «Орталық Азия елдеріндегі КЕҰ-ның қаржылық тұрақтылығының құқықтық базасы» \[Электрондық ресурс\] \[¹⁰ Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі Заңнама және құқықтық ақпарат Институтының бастамасымен Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің атына 2024 жылдың 8 ақпанында № 8-1-8-/1129-И шығыс нөмерімен мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс саласындағы құқық қолдану практикасы бойынша ақпарат беру туралы хат жолдады\]\(http://Financial-Sustainability-Central-Asia-RU-vf.pdf \(icnl.org\) \(жүзінген күні: 16.09.2024\)</p>
</div>
<div data-bbox=\)](http://wetten.nl - Regeling - Aanbestedingswet 2012 - BWBR0032203 (overheid.nl) (жүзінген күні: 16.09.2024)</p>
</div>
<div data-bbox=)

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің (бұдан әрі - Мәдениет министрлігі) жауабына сәйкес, соңғы 3 жылда Мәдениет министрлігіне мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс саласындағы түрлі мәселелер бойынша 11 өтініш келіп түсті. Негізінен, өтініштер мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс бойынша конкурстық рәсімдер мен құжаттаманы түсіндіруге бағытталған.

Осылайша, олардан:

- **4 өтініштердегі жобаларды жоспарлау мәселелері бойынша өтініштер** (жария талқылау шеңберінде жұртшылықтың пікірін ескермеу), мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс жобаларының конкурстық құжаттамасын қарау кезінде мемлекеттік органдардың балдарды дұрыс есептемеуі бөлігінде Қазақстан Республикасының мемлекеттік сатып алу туралы заңнамасының талаптарын бұзу, жобаларды жұртшылықпен жария талқылауды жүргізбеу туралы;

- мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс бойынша конкурстық рәсімдер мен құжаттаманы түсіндіруге қатысты **6 өтініш** (әлеуметтік маңызы бар жобалар бойынша жұмыс тәжірибесін есептеу, жобаларды іріктеу өлшемшарттарын есептеу, конкурстық құжаттаманы толтыру, жергілікті деңгейде жобаларды іске асыру кезінде балларды есептеу бойынша);

- мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты іске асыру рәсімдеріне қатысты НҚА-ға 1 ұсыныс.

Сонымен қатар, 11 өтініштің ақпараты бойынша жалпы 11 ұсыныс түсті (Ақмола облысы – 2, Ақтөбе облысы – 1, Қостанай облысы – 1, Қызылорда облысы – 2, Жетісу облысы – 3, Алматы қаласы – 2).

Өз кезегінде, Алматы, Атырау, Шығыс Қазақстан, Жамбыл облыстары мен Шымкент қаласында заңнаманы жетілдіру саласында шағымдар мен ұсыныстар жоқ.

Аймақтардың негізгі ұсыныстары келесідей:

1) мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс жобалары шегінде техникалық ерекшеліктерді әзірлеу бойынша қадамдық алгоритм әзірлеу;

2) мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында өтініштердегі мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс жобаларының тақырыптары бойынша ыңғайлы контент жасау;

3) мемлекеттік сатып алу қағидаларына мемлекеттік сатып алу қатарынан мемлекет-

тік әлеуметтік тапсырысты алып тастау бөлігінде өзгерістер енгізу, өтініштерде жергілікті ұйымдар (ҰЕҰ) үшін артықшылықтарды енгізу мәселесін қарау;

4) әділет органдарына ҰЕҰ жарғылық құжаттарының өлшемдерін қайта қарау мүмкіндігін қарау, өйткені бүгінгі күні барлық ҰЕҰ жарғыларында бейініне әртүрлі міндеттер қояды және бейінінен тыс барлық конкурсқа қатыса алады;

5) заңнамалық деңгейде «үкіметтік емес ұйым» және «коммерциялық емес ұйым» ұғымдарына анықтама беру;

6) мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс жобаларының қорытындыларын қарайтын және оларды бағалайтын сарапшылардың қызметіне ақы төлеу мүмкіндігін заңнамалық деңгейде қарастыру;

7) ҰЕҰ дерекқорында ҰЕҰ тіркеу процестерін жетілдіруге қатысты.

Соңғы 3 жылда Мәдениет министрлігімен Қазақстан Республикасының мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, стратегиялық әріптестікті іске асыруға мемлекеттік тапсырыс, Қазақстан Республикасындағы үкіметтік емес ұйымдар үшін гранттар мен сыйлықақылар туралы заңнамасының әкімшілік құқық бұзушылықтары анықталған жоқ.

Францияда¹¹ мемлекеттік сатып алумен айналысатын шенеуніктер үшін арнайы оқыту жүргізіледі. Мемлекеттік қызметкерлер үшін, атап айтқанда, сатып алу бөлімінің қызметкерлері үшін этика немесе адалдық мәселелері бойынша осындай оқыту хабардарлықты арттыра алады, білім мен міндеттемені дамытады, сондай-ақ мемлекеттік органдарда адалдық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Осылайша, Франциядағы тәжірибе бойынша Қазақстанда осы тәжірибені енгізу мүмкіндігін қарастыруды ұсынамыз. Оқыту мамандандырылған болуы мүмкін және Мемлекеттік сатып алудың әртүрлі аспектілерін, соның ішінде этикалық стандарттарды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл рәсімдерін, сатып алу процестеріндегі заңдылық пен ашықтықты сақтау ережелерін қамтуы мүмкін. Сонымен қатар, рәсімдер жұртшылықтың пікірін ескере отырып ашық болуы керек.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, Францияда Мемлекеттік сатып алу тапсырыс беруші тарапынан қаржылық міндеттемені орындауды көздейді. Осылайша аванс,

¹¹ ЭБДҰ ұсынымдары, *Preventing Corruption in Public Procurement 2016*, p.13, box 3 <https://baselgovernance.org/publications/preventing-corruption-public-procurement> (жүзінген күні: 14.09.2024)

алдын-ала төлем және төлем мерзімдері қарастырылуы мүмкін. Қазақстанда тәжірибе көрсетіп отырғандай, проблемалардың көбі қызметтерге ақы төлеу саласында туындайды.

Қорытынды

Қазақстанда мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстарды жүзеге асыру тәжірибесі көптеген проблемалардың көрсетілетін қызметтерге ақы төлеу саласында туындайтынын көрсетеді. Мысалы, «Мемлекеттік сатып алу туралы» және «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс, стратегиялық әріптестікті іске асыруға мемлекеттік тапсырыс, үкіметтік емес ұйымдарға арналған гранттар мен сыйлықақылар туралы» заңдарда авансқа, алдын ала төлемдерге және төлем мерзімдеріне қатысты нормалар жоқ. Бұл әлеуметтік қызмет көрсететін ұйымдарды бастапқыда өз есебінен тапсырыстарды орындауға мәжбүр етеді.

Осы аспектіні ескере отырып, заңнамаға қызметтерге ақы төлеу мәселелерін реттейтін нормаларды енгізу қажет болып көрінеді. Мұндай нормалар өнім беруші ұйымдар үшін қаржылық тәуекелдерді болдырмай және мемлекет пен оның азаматтарының мүддесі үшін тапсырыстардың тиісінше орындалуын қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстардың әділ және тиімді жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Сатып алу бөлімінің қызметкерлері үшін этика немесе адалдық бойынша оқыту хабардарлықты арттырады, білім мен міндеттемені дамытады және қоғамдық ұйымдарда адалдық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл тәжірибені Францияда жасалғандай Қазақстанға енгізу мүмкіндігін қарастыруға болады. Оқыту мамандандырылған болуы мүмкін және мемлекеттік сатып алудың әртүрлі аспектілерін, соның ішінде этикалық стандарттарды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл рәсімдерін, сатып алу процесіндегі заңдылық пен ашықтықты сақтау ережелерін қамтуы мүмкін.

Қазақстандағы әлеуметтік тапсырыстарды жүзеге асыратын ҮЕҰ мемлекеттік органдар-

мен (тапсырыс берушілермен) диалогта жиі қиындықтарға тап болады. Бәсекелестік диалогты енгізу оларға тапсырыс берушілермен тығыз қарым-қатынас жасауға, қызметтердің егжей-тегжейін талқылауға және оны көрсетудің ең жақсы тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді. Ал тұтынушы өз кезегінде әлеуетті жеткізушілермен олардың мүмкіндіктері мен ұсыныстарын жақсырақ түсіну, сондай-ақ нарық мүмкіндіктері туралы толық түсінік алу және ең қолайлы шешімді таңдау үшін диалогқа түсуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, егер мұндай сатып алуды жүзеге асыру кезінде мемлекет рәсімінің басқа тәртібін, талаптарын, қосымша жеңілдіктерді немесе ережелерді, атап айтқанда жоғарыда айтылғандарды қарастырса, талданатын Заң қосымша нормалар мен ережелерді енгізуді талап ететінін атап өткіміз келеді,

Өзге жағдайда, шет елдердің (атап айтқанда, батыс елдерінің) тәжірибесіне сүйене отырып, осы саланың ерекшелігін ескере отырып, мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру туралы қосымша тарауды «Мемлекеттік сатып алу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына енгізу ұсынылады.

Осылайша, Қазақстан Республикасының мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстар саласындағы заңнамасын талдау мынадай аспектілердің жеткіліксіз әзірленгенін көрсетеді:

- 1) әлеуметтік тапсырыс рәсімін іске асыру кезінде сыбайлас жемқорлық пен теріс пайдалануды болғызбау жөніндегі шаралар;
- 2) мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру тәсілдері;
- 3) критерийлерді бағалау, өнім берушілерге қойылатын біліктілік талаптары;
- 4) мемлекеттік әлеуметтік тапсырыстың қаржылық орындалуы;
- 5) тапсырыстың техникалық ерекшелігі/сипаттамасы.

Сонымен қатар, заңның тиімділігін талдау нәтижелері бойынша неғұрлым егжей-тегжейлі ақпаратпен «ZAN.KZ» дерекқорынан танысуға болатындығын атап өтеміз (<http://www.zan.kz>).

УДК 343.72

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И НАКАЗАНИЯ ЗА МОШЕННИЧЕСТВО В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Утанов Мухтархан Айдарханович

Доктор юридических наук, доцент, советник председателя Верховного Суда Республики Казахстан по уголовным делам; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: mau_25@mail.ru

Ауешова Багдат Тлектесовна

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор (доцент) МОН РК, заведующая кафедрой правоведения Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова; г. Актау, Республика Казахстан; e-mail: baueshova@mail.ru

Бұғыбай Дина Бұғыбайқызы

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры правоведения Каспийского университета технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова; г. Актау, Республика Казахстан; e-mail: Bugibaid@mail.ru

Саутбаева Салтанат Бакытжановна

Магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры юриспруденции факультета экономики и права Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова; г. Актобе, Республика Казахстан; e-mail: Salt_1979@mail.ru

Аблаева Эльвира Бекболатовна¹

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор Высшей школы права гуманитарно-юридического факультета университета «Туран»; г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Аннотация. *Статья посвящена правовому регулированию уголовной ответственности и наказания за мошенничество, предусмотренного статьей 190 Уголовного кодекса Республики Казахстан.*

Актуальность избранной темы вызвана тем, что преступности в целом по республике характерна устойчивая тенденция к спаду, как и самой преступности против собственности, но в их структуре намечена тенденция к высокому росту мошенничества. Эти обстоятельства вызывают обеспокоенность казахстанского общества, особенно обусловленные с участвовавшими случаями хищения чужого имущества обманным путем или злоупотреблением доверия собственника с использованием с различных информационных технологий, которые в большей части так и остаются нераскрытыми и нерасследованными.

На основе данного исследования показаны недостатки и несовершенство правового регулирования мошенничества.

Дана уголовно-правовая характеристика мошенничеству как одной из форм хищения, направленного против чужой собственности. Проанализированы основные, квалифицированные и особо квалифицированные составы мошенничества. Сделан криминологический анализ мошенничества.

Изучены уголовное законодательство Республики Казахстан о мошенничестве и судебная практика по делам о мошенничестве. Исследованы совокупность признаков или юридических свойств уголовного дела о мошенничестве, в соответствии с которыми казахстанский законодатель определяет, какой орган, в каком порядке и в каких сроках должен вести по нему следствие или дознание.

¹ Автор для корреспонденции

Проведен обзор количественных и качественных показателей зарегистрированных уголовных правонарушений против собственности, содержащихся в официальных статистических данных, в целом по республике со дня вступления в действие УК РК от 2015 по настоящее время. Определены различные сферы и способы совершения мошенничества, а также его разновидности.

Выявлены проблемы правового регулирования норм о мошенничестве в Республике Казахстан, а также предложены пути их решения. Указана неопределенность правил подсудственности уголовных дел о мошенничестве тех или иных органов, к компетенции которых отнесены проведение по ним следствия или дознания. Акцентировано внимание на проблемах, связанных с раскрытием и расследованием мошенничества. Подняты вопросы квалификации мошенничества и его соотношение с гражданско-правовыми деликтами.

Ключевые слова: мошенничество, обман, злоупотребление доверием, хищение, корыстная преступность, преступления против собственности, квалификация мошенничества, уголовная ответственность, наказание, уголовное преследование.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АЛАЯҚТЫҚ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ПЕН ЖАЗАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Мұхтархан Айдарханұлы Утанов

Заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Төрағасының қылмыстық істер жөніндегі кеңесшісі; Астана қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: mau_25@mail.ru

Багдат Тлектесовна Ауешова

Заң ғылымдарының кандидаты, ҚР БҒМ қауымдастырылған профессоры,
Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің
құқықтану кафедрасының меңгерушісі; Ақтау қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: baueshova@mail.ru

Дина Бұғыбайқызы Бұғыбай

Заң ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және
инжиниринг университетінің құқықтану кафедрасының қауымдастырылған
профессоры; Ақтау қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: Bugibaid@mail.ru

Салтанат Бақытжанқызы Саутбаева

Заң ғылымдарының магистрі, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
университетінің экономика және құқық факультетінің құқықтану кафедрасының
аға оқытушысы; Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: Salt_1979@mail.ru

Эльвира Бекболатқызы Аблаева

Заң ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің гуманитарлық-заң
факультетінің Жоғары құқық мектебінің қауымдастырылған профессоры;
Алматы қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Аннотация. Мақала Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 190-бабында көзделген алаяқтық үшін қылмыстық жауаптылық пен жазаны құқықтық реттеуге арналған.

Таңдалған тақырыптың өзектілігі, тұтастай алғанда, республикадағы қылмыстылықтың тұрақты төмендеу тенденциясымен, сондай-ақ меншікке қарсы қылмыстардың да, бірақ олардың құрылымында алаяқтықтың жоғары өсу үрдісі байқалады. Бұл мән-жайлар қазақстандық қоғамның алаңдаушылығын тудырады, әсіресе бөтеннің мүлкін алаяқтық жолмен ұрлау немесе әртүрлі ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, меншік иесінің сенімін теріс пайдалану жағдайларының көбеюіне байланысты, олар көп жағдайда ашылмаған және тергелмеген күйінде қалып отыр.

Осы зерттеу негізінде алаяқтықты құқықтық реттеудің кемшіліктері мен жетіспеушіліктері көрсетілген.

Бөтеннің мүлкіне бағытталған ұрлық түрлерінің бірі ретінде алаяқтықтың қылмыстық-құқықтық сипаттамасы берілген. Алаяқтықтың негізгі, сараланған және аса сараланған құрамдары талданады. Алаяқтыққа криминологиялық сараптама жүргізілді.

Алаяқтық туралы Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы және алаяқтық істері бойынша сот тәжірибесі зерделенді. Алаяқтық туралы қылмыстық істің белгілерінің немесе заңды қасиеттерінің жиынтығы зерттелді, оларға сәйкес қазақстандық заң шығарушы қай органды, қандай тәртіппен және қандай мерзімде ол бойынша тергеу немесе анықтау жүргізу керектігін анықтайды.

Ресми статистикалық деректерде қамтылған мүлікке қарсы тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың сандық және сапалық көрсеткіштеріне шолу Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі қолданысқа енгізілген 2015 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін бүкіл республика бойынша жүргізілді. Алаяқтық жасаудың әртүрлі бағыттары мен әдістері, оның түрлері анықталды.

Қазақстан Республикасындағы алаяқтық туралы нормаларды құқықтық реттеу мәселелері айқындалып, оларды шешу жолдары ұсынылды. Алаяқтық туралы қылмыстық істер бойынша тергелу қағидаларына сай құзырына кіретін тергеу немесе анықтау жүргізетін қандай да бір органдардың анықталмағандығы көрсетілген. Алаяқтықты анықтау және тергеумен байланысты мәселелерге назар аударылады. Алаяқтықты саралау және оның азаматтық-құқықтық деликттермен байланыс мәселелері көтерілді.

Түйінді сөздер: алаяқтық, алдау, сенімді теріс пайдалану, жымқыру, пайдакүнемдік қылмыстылық, меншікке қарсы қылмыстар, алаяқтықты саралау, қылмыстық жауаптылық, жаза, қылмыстық ізге түсу.

LEGAL REGULATION OF CRIMINAL LIABILITY AND PUNISHMENT FOR FRAUD IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Utanov Mukhtarhan Aidarkhanovich

Doctor of Legal Sciences, Associate Professor, Counsellor to the Chairman of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan in Criminal Cases; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: mau_25@mail.ru

Aueshova Bagdat Tlektsovna

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of Law at Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov; Aktau c., Republic of Kazakhstan; e-mail: baueshova@mail.ru

Bugybay Dina Buggybaykyzy

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of Law at Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov; Aktau c., Republic of Kazakhstan; e-mail: Bugibaid@mail.ru

Sautbayeva Saltanat Bakytzhanovna

Master of Legal Sciences, Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence, Faculty of Economics and Law at Aktobe Regional University named after K. Zhubanov; Aktobe c., Republic of Kazakhstan; e-mail: Salt_1979@mail.ru

Ablaeva Elvira Bekbolatovna

Candidate of Jurisprudence, Associate Professor of Higher School of Law of Faculty of Humanities and Law at Turan University; Almaty c., Republic of Kazakhstan; e-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Abstract. *The article is devoted to the legal regulation of criminal liability and punishment for fraud provided for in Article 190 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.*

The relevance of the chosen topic because of by the fact that crime in the republic as a whole is characterized by a steady downward trend, as well as crime against property itself, but there is a tendency to a high increase in fraud in their structure. These circumstances are of concern to the Kazakh society, especially due to the increasing cases of theft of other people's property fraudulently or abuse of the owner's trust using various information technologies, which for the most part remain undisclosed and unexplored.

This study shows the shortcomings and imperfections of the legal regulation of fraud.

The criminal law characterization of fraud as one of the forms of theft directed against someone else's property is given. The main, qualified and especially qualified fraud formulations are investigated. A criminological analysis of fraud has been done.

The criminal legislation of the Republic of Kazakhstan on fraud and judicial practice in cases of fraud have been learned. A set of characteristics or legal features of a criminal case of fraud was investigated, according to which the Kazakhstani legislator determines which body, in what order and within what time frame should conduct an investigation or enquiry.

A review of quantitative and qualitative indicators of registered criminal offenses against property contained in official statistical data has been conducted in the republic as a whole from the date of entry into force of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan from 2015 to the present. Various areas and methods of fraud, as well as its varieties, have been defined.

Legal regulation issues regarding fraud norms have been identified in the Republic of Kazakhstan, along with proposed solutions to address them. The uncertainty exists regarding the jurisdiction of various authorities assigned to conduct investigations or inquiries into criminal cases involving fraud. Attention is focused on the problems associated with the disclosure and investigation of fraud. The issues of qualifying fraud and its relationship with civil law torts have been raised.

Keywords: *fraud, deception, abuse of trust, theft, acquisitive crime, crime against property, qualification of fraud, criminal liability, punishment, criminal prosecution.*

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_251

Введение

Как известно, на сегодняшний день, мошенничество представляется одним из часто совершаемых, обладающих повышенной латентностью, наиболее опасных преступлений из всех видов уголовных правонарушений, которые предусмотрены Главой 6 Уголовного кодекса РК. Казахстанская судебная практика и теория уголовного права признает мошенничество одной из форм хищения, совершаемых из корыстных мотивов материального обогащения незаконным путем, причисляя его к уголовным правонарушениям против собственности.

Следует признать, что с точки зрения криминологической науки, среди всех корыстных преступлений, преимущественно количественно и качественно преобразующихся и отличающихся многообразием сфер проникновения, особенно в условиях развития рыночных отношений и информационных технологий, мошенничество занимает особое место. Несомненно, количественное и качественное преобразование того или иного вида преступности негативно отражается на деятельности органов уголовного преследо-

вания и суда, усложняя им работу и увеличивая их объем.

Соответственно широкая распространенность и латентный характер данного вида преступления в различных сферах правоотношений обуславливает важность и необходимость в правовом регулировании уголовной ответственности и наказания за мошенничество, уголовного преследования в ходе досудебного производства, осуществляемого органами дознания и следствия, а также профилактики и предупреждения корыстной преступности против собственности.

Методы и материалы

Методологию научного исследования составили общие теоретические и частные практические методы научных исследований, а также специальные юридические. В качестве эмпирических материалов использованы статистические данные о состоянии преступности против собственности, количестве уголовных дел, переданных в суды, а также сведения о лицах, осужденных за совершение мошенничества.

Результаты и обсуждение

Уголовная ответственность и наказание за мошенничество предусмотрено ст. 190 УК РК. Казахский законодатель в ч. 1 ст. 190 УК РК определяет мошенничество как «хищение чужого имущества или приобретение права на чужое имущество путем обмана или злоупотребления доверием»². Из этого следует, что по УК РК мошенничество совершается двумя способами: путем обмана или злоупотребления доверием. Но на практике, как будет показано ниже, есть и другие способы совершения мошенничества, выделяемые органами уголовного преследования.

По уголовному законодательству РК мошенничество считается преступлением, направленным против чужой собственности. В зависимости от объекта посягательства, мошенничество включено в Главу 6 УК РК, именуемую «Уголовные правонарушения против собственности». На взгляд казахских и российских ученых, определение казахским законодателем мошенничества как преступления против собственности является следствием пережитка советского законодательства, который в условиях развития рыночных отношений вызывает ряд возражений. По справедливому замечанию Ю.В. Голик, И.М. Смаиловой, собственность – это категория экономическая, а его значение для экономики государства является существенным, поэтому любые попытки, направленные против собственности, должны считаться реальной угрозой экономической безопасности государства [1, с. 154-156].

С принятием и вступлением в действие УК РК от 2014 года Глава 6 УК РК, включающая в себя уголовные правонарушения против собственности, подверглась серьезным изменениям. Существенными из них нужно признать квалифицирующие признаки мошенничества, совершенные путем обмана или злоупотребления доверием пользователя информационной системы, а также в сфере госзакупок. По мнению наших российских коллег, указанные новеллы УК РК

2014 года, совпадают с мнением большинства ученых-теоретиков России, по признанию которых при совершении преступлений против собственности с использованием различных технологий, в том числе мошенничества, повышается степень общественной опасности классических преступлений. В связи с этим, Чечель Г.И., Третьяк положительно отозвались о закреплении в УК РК 2015 года мошенничества, совершенного обманом или злоупотребления доверием пользователя информационной системы, так как при помощи них происходит прямое воздействие на компьютерную информацию и имущество потерпевшего посредством манипулирования его психикой [2, с. 231-232].

Упомянем о том, что за последние годы уголовно-правовая норма о мошенничестве подверглась значительным изменениям и дополнениям. Так, в результате поправок от 2018 года, внесенных в ст. 190 УК РК, одним из видов наказаний, назначаемых за совершение мошенничества, предусмотренного частями 1 и 2 ст. 190 УК РК, стало привлечение к общественным работам на срок до 600 и соответственно до 1,000 часов. Наряду с лишением свободы, к лицам, совершившим мошенничество по ч. 3 ст. 190 УК РК, теперь назначается наказание в виде ограничения свободы на срок от 3 до 7 лет³. С 2019 года «неоднократность» стала признаком особо квалифицированного состава мошенничества, предусмотренного ч. 3 ст. 190 УК РК⁴. А с 2023 года, кроме конфискации имущества, в числе дополнительных видов наказаний, назначаемых за совершение особо квалифицированного состава мошенничества, появилось наказание – как лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до 6 лет или без такового. Вместе с тем, согласно новой редакции ч. 4 ст. 190 УК РК, пожизненное лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью или без такового заменены лишением таких прав только на определенный срок, то есть до 10 лет, за исключением мошен-

² Уголовный кодекс РК от 3 июля 2014 года № 226-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения: 05.04.2024)

³ Закон РК от 12 июля 2018 года № 180-VI ЗПК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и деятельности правоохранительных и специальных государственных органов» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000180> (дата обращения: 05.04.2024)

⁴ Закон РК от 21 января 2019 года № 217-VI ЗПК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам усиления защиты права собственности, арбитража, оптимизации судебной нагрузки и дальнейшей гуманизации уголовного законодательства» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000217> (дата обращения: 05.04.2024)

ничества, совершенных лицами, уполномоченными на выполнение государственных функций, а равно приравненными к ним лицами, должностными лицами или лицами, занимающими ответственную государственную должность⁵.

На наш взгляд, изменения и дополнения, внесенные в ст. 190 УК РК, в большей части говорят о гуманизации уголовного законодательства РК о мошенничестве и экономии мер уголовных репрессий к лицам, совершившим мошенничество, так как они направлены на смягчение их уголовной ответственности и наказания, а также расширения сфер применения к ним альтернативных мер наказания, не связанных с лишением свободы. Безусловно, законодательные новеллы вполне согласуются с продолжающимся курсом развития уголовно-правовой политики РК. Тем не менее, не стоит забывать об общественной опасности мошенничества, проникшего практически во все сферы жизнедеятельности.

Свидетельством тому являются статистические данные о преступности за период 2015-2023 годы в целом по республике, представленные Комитетом по правовой статистике и специальным учётам Генеральной Прокуратуры РК (далее – КПСиСУ ГП РК), которые показывают следующее. Так, в 2015 году количество правонарушений, зарегистрированных в Едином реестре досудебных расследований (далее – ЕРДР), было равно 386,718. Среди них уголовные правонарушения против собственности составляют 290,362, в доле которых 208,907 краж, 37,729 мошенничеств и 12,422 мелких хищений. В 2016 году из всех зарегистрированных 361,689 уголовных правонарушений против собственности – 285,351, из которых краж – 215,572, мошенничеств – 30,358, мелких хищений – 14,346. Из всех совершенных в 2017 году 316,418 уголовных правонарушений 253,916 составили против собственности. Среди них 193,154 краж, 27,467 мошенничеств и 11,367 мелких хищений⁶.

Картина несколько меняется в следующие 5 лет. Так, если в 2018 году из всех зарегистрированных 292,286 уголовных правонарушений долю против собственности образовали 237,264, то краж 180,175, а мошенничеств 29,282 и соответственно 10,939

мелких хищений. В 2019 году зарегистрировано всего 243,462 уголовных правонарушений и среди них против собственности – 195,987, из которых 139,102 краж, 32,286 мошенничеств и 11,016 мелких хищений. В 2020 году количество уголовных правонарушений, зарегистрированных в ЕРДР, включают в общем 162,783 преступлений и уголовных проступков, из которых 122,769 образуют против собственности, в их числе 67,111 краж, 33,653 мошенничеств, 10,684 мелких хищений. В 2021 году зарегистрировано всего в количестве 157,884 уголовных правонарушений. За рассматриваемый период по республике совершено 119,693 уголовных правонарушений против собственности. Среди них по ст. 188 УК РК – 57,498 преступлений, по ст. 190 УК РК – 41,083 преступлений, по ст. 187 УК РК – 11,467 уголовных проступков. Статистические данные за 2022 год показывают, что совершено 157,473 уголовных правонарушений, из которых 122,179 против собственности, в том числе 58,880 краж, 43,499 мошенничеств, 11,331 мелких хищений. Количество уголовных правонарушений, совершенных в 2023 году, сократилось до 140,272 и соответствующим образом уголовные правонарушения против собственности до 104,486, что вовсе не отразилось на количестве мошенничеств, возросших до 44,786. Напротив, в их структуре доля краж снизилась до 42,639 и мелких хищений до 9,358.

Поначалу, казалось бы, что количественный характер преступности (уровень) в целом по стране за период 2015-2023 годы говорит о снижении преступности. Но в последующем за кажущейся видимостью незаметными остаются качественный характер преступности (структура), который показывает, что удельный вес мошенничеств продолжает оставаться весомым на фоне всех уголовных правонарушений против собственности.

Далее, ради доходчивости возьмем данные уголовной статистики, в которых определены сферы, способы и разновидности мошенничества. Так, в форме Отчета №1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях», составленных органами следствия и дознания, выделены следующие 3 сферы мошенничества – в сфере кредито-

⁵ Закон РК от 3 января 2023 года № 188-VII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам противодействия коррупции и обеспечения безопасности лиц, подлежащих государственной защите» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2300000188> (дата обращения: 05.04.2024)

⁶ "Форма отчета № 1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях»" за период с 2015 по 2023 годы // URL: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (дата обращения: 10.04.2024)

вания, страхования, земельных правоотношений и недвижимости, 2 способа совершения мошенничества – путем займа денежных средств и с использованием платежных карт, а также один вид мошенничества как – интернет-мошенничество. Согласно статистическому отчету, среди всех совершаемых мошенничеств около 50% составляет интернет-мошенничество, доля которых в структуре мошенничества за все рассмотренные периоды несколько не меняется. При этом несмотря на то, что законодатель в п. 5) ч. 2 ст. 190 УК РК выделяет мошенничество, совершенное в сфере госзакупок, на практике нет данных об этом.

Итак, приведенные выше статистические данные о количестве совершенных в РК уголовных правонарушений свидетельствуют, что, во-первых, с 2015 по 2020 годы наблюдается устойчивая тенденция к спаду общей преступности и самой доли мошенничества в структуре уголовных правонарушений против собственности. При этом видно, что с 2020 года наблюдается резкий спад преступности в стране от 243,462 уголовных правонарушений, зарегистрированных в 2019 году, до 162,783 преступлений и уголовных проступков, совершенных в 2020 году.

Во-вторых, несмотря на снижение общего уровня преступности в целом по республике, наблюдающегося из года в год, с 2018 года выявляется устойчивая склонность роста корыстной преступности – мошенничества, которое в следующие 6 лет по неизвестным для нас причинам характеризуются тенденцией к высокому росту. Общее количество уголовных правонарушений в 2018 году сократилось от 316,418 до 292,286, включая от 253,916 уголовных правонарушений против собственности до 237,264. Невзирая на то, что имеет место спад преступности, в том числе против собственности, тем не менее, количество мошенничеств возросло.

Следовательно, если с 2015 по 2017 годы снижается преступность в целом и соответственно в их структуре уголовные правонарушения против собственности, то доля мошенничества, наоборот, возрастает с 2018 по 2023 годы. Так, в 2015 году совершено 37,729 мошенничеств, в 2016 – 30,358, в 2017 – 27,467. Как видим, за период 2015 по 2017 годы наряду со спадом общей преступности идет и снижение роста мошенничества. А в 2018 году совершено 29,282 мошенничеств, что на 1,815 мошенничеств больше, чем в предыдущем периоде. Аналогичным

образом, в 2019 году больше на 3,004, в 2020 году на 1,367, в 2021 на 7,430, в 2022 году на 2,416 и в 2023 году на 1,287 мошенничеств, чем в предыдущих периодах.

В этой части также хотелось бы отметить, что с 2021 года по настоящее время в структуре уголовных правонарушений против собственности особо резко возрастает доля мошенничества. При этом, стоит обратить внимание на то обстоятельство, подтверждающее о том, что в период 2021 по 2022 годы состояние преступности не меняется и остается в целом на одном уровне. Количество уголовных правонарушений в 2022 году составило 157,473, что всего лишь на 265 уголовных правонарушений больше, чем в 2021 году.

Особо ощутимо, что в 2020 году уровень преступности резко падает с 243,462 уголовных правонарушений до 162,783, то есть на целых 80,578 уголовных правонарушений. Возможно, объяснением тому является пандемия коронавирусной инфекции, но, все-таки, обстоятельство непреодолимой силы никак не отразилось на показателях мошенничества, так как количество мошенничеств, совершенных в 2020 году, превысило на 1,367 мошенничеств больше, чем в 2019 году.

Особый рост мошенничества, наблюдаемый за последние 3 года в период 2021 по 2023 годы, позволяет нам выделить наметившуюся тенденцию роста мошенничества.

В-третьих, в структуре всех уголовных правонарушений против собственности, предусмотренных Главой 6 УК РК, доля мошенничества с 2015 по 2023 годы продолжает занимать второе место после кражи, а мелкое хищение третье место после мошенничества.

Все же, вызывает недоумение тот факт, что по сей день, подследственность дел об уголовных правонарушениях, предусмотренных ч. 1 ст. 190 УК, то есть основного состава мошенничества, не определена в Уголовно-процессуальном кодексе РК. Так, в соответствии со ст. 187 УПК РК, определяющей подследственность уголовных дел, предварительное следствие по делам об уголовных правонарушениях, предусмотренных п. 2) ч. 3 и ст. 190 УК и ч. 4 в случае наличия признаков, предусмотренных п. 2) ч. 3 ст. 190 УК, производится следователями антикоррупционной службы, по делам об уголовных правонарушениях, предусмотренных 190 (ч. 2, п. 1), 3) и 4) ч. 3, ч. 4) УК, органами внутренних дел, а в случае причи-

нения ущерба государству – службой экономических расследований⁷.

Наглядно показано, что, к сожалению, УПК РК не определяет орган или должностное лицо, которые в соответствии с установленной законом подследственностью вправе производить дознание или следствие по уголовным делам о мошенничестве, предусмотренного ч. 1 ст. 190 УК РК. Поэтому отказ органами внутренних дел осуществлять регистрацию в ЕРДР сообщений или заявлений о совершенном мошенничестве, а также разъяснение ими потерпевшим от мошенничества порядка обращения в суды общей или гражданской юрисдикции, явление не совсем неслучайное. Мошенничество, предусмотренное ч. 1 ст. 190 УК по характеру и степени общественной опасности, признается преступлением небольшой тяжести. Несмотря на это, простой состав мошенничества, являясь преступлением, предусмотренным ч. 1 ст. 190 УК РК, не должен рассматриваться судами общей или гражданской юрисдикции в порядке, установленном законодательством РК о гражданском судопроизводстве. Такое положение вещей на практике в лишней раз убеждают нас в том, что органами внутренних дел субъективно создается латентный характер преступности против собственности.

Кроме того, согласно сложившейся сегодня практике, с которым сталкиваются потерпевшие, в том числе и авторы настоящей работы, органы уголовного преследования считают, что для возбуждения уголовного дела о мошенничестве не является достаточным заявления о совершенном мошенничестве лишь от одного потерпевшего, а необходимо, чтобы поступило такого рода заявление от нескольких потерпевших.

Между тем, согласно ч. 3 ст. 32 УПК РК, определяющей порядок осуществления уголовного преследования и обвинения в суде, уголовные дела о мошенничестве, предусмотренные ч. 1 ст. 190 УК, считаются уголовными делами частного-публичного обвинения⁸. Производство по указанным категориям дел начинается не иначе как по жалобе потерпевшего и подлежит прекращению за примирением сторон в порядке ст. 68 УК РК, в том числе посредством медиации. То есть подозреваемые или обвиняемые, или подсудимые ввиду их примирения с потерпевшим могут быть освобождены

от уголовной ответственности по нереабилитирующим обстоятельствам. Бесспорно, что несколько иначе обстояло бы дело, если уголовное преследование и обвинение в суде по уголовным делам о мошенничестве, предусмотренных ч. 1 ст. 190 УК, осуществлялись в частном порядке, по которым состоялось бы простое примирение сторон в порядке установленном ч. 2 ст. 32 УПК РК.

По данному вопросу следует согласиться с мнением молодых исследователей, которые правильно пишут о том, что мошенничества, например, в сфере жилищных отношений в большинстве случаев скрываются под видом договоров гражданско-правового характера и, соответственно, они становятся предметом спора о праве гражданском, а не предметом судебного разбирательства дел о преступлениях. Так, проведенный Д.Ш. Кусаиновым анализ изученных им уголовных дел, позволил ему заключить, что лишь в 31,6% случаев факты о совершенных мошенничествах незамедлительно заявляются в органы, причиной чему служат скрывающиеся под видом договоров гражданско-правового характера действия мошенников и другие их правомерные поведения. Поэтому автор в качестве мер, направленных на повышение эффективности борьбы с мошенничествами в сфере жилищных отношений, считает необходимым при каждом обнаружении признаков преступления обязать суды сообщать об этом правоохранительным органам [3, с.124]. Но, несмотря на заманчивость его предложения, оно осталось неучтенным при разработке нового ГПК РК от 2015 года, а более того, как было показано выше, норма о заявлении подложности доказательств, содержащаяся в ст. 208 ГПК РК от 1999 года, вовсе отсутствует в ГПК РК от 2015 года.

Другие исследователи обращают внимание на сложность решения проблем разграничения уголовно-правового мошенничества от гражданско-правового деликта, вытекающего из различного рода сделок, впоследствии которых обязательства не исполняются и собственнику причиняется ущерб. Для их разграничения М.И. Смаилова в качестве критерия берет обман. Данный автор считает, что, во-первых, уголовное преследование должно осуществляться только в отношении общественно-опасных обманов, во-вторых, уголовно-правовой обман должен наличествовать в тех случаях, когда посредством

⁷ Уголовно-процессуальный кодекс РК от 4 июля 2014 года № 231-V ЗПК // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> (дата обращения: 10.04.2024)

⁸ Там же.

гражданского иска невозможно восстановить нарушенное мошенничеством право, в-третьих, в сферу уголовной юрисдикции должны подпадать особо коварные и ловкие обманы, в-четвертых, пределы уголовно-правового обмана должны определяться посредством указания его четких признаков, в-пятых, ущерб может служить лишь формальным критерием разграничения уголовно-правового обмана от гражданско-правового деликта [4, с. 171-172].

Однако, с таким выводом не соглашаются некоторые авторы. Как верно подмечено Н.В. Иванцовой, Е.В. Прыгуновой, обман или злоупотребление доверием являются недостаточными для квалификации мошенничества, потому что они могут иметь место и при других формах хищения. Опираясь на критерий разграничения форм хищения, в основе которого закладывается способ завладения чужим имуществом, авторы считают, что мошенничество отличается от всех других форм хищения именно совершением его способом обмана или злоупотребления доверием. Поэтому при разграничении мошенничества от кражи, грабежа, разбоя или вымогательства нужно брать в основу тот факт, что обман в составе мошенничества играет роль тех обстоятельств, под влиянием которых потерпевшие сами передают преступнику имущество [5, с.55].

Как нам представляется, самостоятельность способа мошенничества, совершаемого злоупотреблением доверием, не должно вызывать сомнений, так как во многих случаях мошенничество совершается именно в отношении тех потерпевших, с которыми у преступников-мошенников имеются доверительные отношения. Тем не менее, в теории так и не сложилось однозначное понимание способов совершения мошенничества. Напротив, судебная практика различает указанные два способа мошенничества. Согласно разъяснениям Верховного Суда РК, обман как самостоятельный способ совершения мошенничества состоит в преднамеренном введении в заблуждение потерпевшего, сообщении ему заведомо ложных сведений, сокрытии действительных фактов и т. п. В свою очередь, злоупотребление доверием как самостоятельный способ мошенничества состоит в использовании доверием потерпевшего⁹. Таким образом, если следовать разъяснениям Верховного Суда РК, то

складывается впечатление о том, что общим для указанных самостоятельных способов мошенничества является факт добровольной передачи самим потерпевшим имущества виновному лицу.

В работах отдельных авторов отмечается проблема квалификации мошенничества, предусмотренного п. 2) ч. 3 ст. 190 УК РК, совершаемые специальными субъектами, представляющиеся смежными составами получения взятки, разграничиваемые между собой в основном только по содержанию должностных полномочий взяткополучателя и их сопоставляются с обещанными действиями. По мнению Б.Б. Дембаева несмотря на то, что мошенничество является менее опасным преступлением нежели получение взятки, а также независимо от суммы хищения, санкции ч. 3 ст. 190 УК РК и ч. 3 ст. 366 УК РК одинаковые [6, с.94].

На схожие дефекты уголовно-правовых норм указал также профессор С.М. Рахметов. Автор находит сходство между мошенничеством и действиями по выписке счета-фактуры без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров, а также созданием и руководством финансовой (инвестиционной) пирамидой, относящихся к преступлениям против собственности. Поэтому, на его взгляд, неслучайно эти преступления против собственности поначалу квалифицируются как мошенничество. Тем не менее, несмотря на то что они имеют сходство между собой по степени и характеру общественной опасности, верхний и нижний пределы санкции статей 190 и 216 УК РК сильно разнятся между собой. В этой связи, им предложено привести их в соответствие [7, с.130-131].

Следующим рассмотрим, сколько уголовных дел о мошенничестве ежегодно поступают в суды и в отношении скольких лиц выносятся судебные акты. Учитывая требования, предъявляемые Редакцией журнала к объему статьи, ограничимся лишь статистическими данными с 2018 года по 2023 год, в период которых, как раз-таки, имеет место рост мошенничества.

Так, если в 2018 году было зарегистрировано в количестве 29,282 мошенничеств, то в суды I инстанции поступило всего 2,863 уголовных дел. В 2019 году соответственно 2,474 из 32,286, в 2020 году 2,628 из 33,653, в 2021 году 2,969 из 41,083, в 2022 году 3,050

⁹ Нормативное постановление Верховного Суда РК от 29 июня 2017 года № 6 «О судебной практике по делам о мошенничестве» // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P170000006S> (дата обращения: 10.04.2024)

из 43,499 и в 2023 году 3,947 из 44,786¹⁰. Здесь также важно обратить внимание на количество лиц, в отношении которых вынесены судебные акты по уголовным делам о мошенничестве. Так, в 2018 году число осужденных по всем частям ст. 190 УК РК составило в общем 1,783 лиц, в 2019 – 1,633, в 2020 – 1,810, в 2021 – 2,366, в 2022 – 2,392 и в 2023 году – 3,255¹¹.

Опираясь на представленные официальные данные, следует заключить вывод о том, что из всех совершаемых ежегодно преступлений по ст. 190 УК РК даже 10% уголовных дел не доходят до суда. Подобным образом, по тем уголовным делам, которые дошли до суда, даже в отношении 10% лиц, совершивших мошенничество, не выносятся судебные акты. Кроме того, нельзя упускать из виду то, что органами уголовного преследования и суда широко применяются нормы о примирении сторон и меры наказания, не связанные с лишением свободы.

Заключение

Состояние преступности в РК за период 2015-2023 годы, в том числе о преступности против собственности дают основания полагать, что данные уголовной статистики в целом по стране являются неполными и неверными ввиду отсутствия в них всех сообщений или заявлений о совершенных мошенничествах.

Судебно-следственная практика показала, что процессуальная форма уголовного судопроизводства, осуществляемая по делам об уголовных проступках и преступлениях, заменяется процессуальной формой гражданского судопроизводства. Органами уголовного преследования и суда не соблюдаются правила о подсудности тех или иных дел, подсудных исключительно судам общей, гражданской или уголовной юрисдикции.

В свою очередь, обращение потерпевших в суды с иском о возмещении им ущерба, причиненным мошенничеством, возврата похищенных денег, уплаты неустойки и прочее искусственно увеличивает судебную нагрузку. В то время тогда, когда Гражданский процессуальный кодекс РК от 2015 года, в отличие от ранее действовавшего, не предусматривает возможность заявления о подложности доказательств, в которых имеются признаки уголовного правонарушения, дающих суду основание направить материалы гражданского дела прокурору для проведения по нему досудебного расследования (ст. 208 ГПК РК от 1999 года)¹².

Между тем, нарушается один из важных принципов уголовного права – принцип неотвратимости уголовной ответственности и наказания, так как досудебное расследование по заявленным ли сообщенным мошенничествам, предусмотренных ч. 1 ст. 190 УК, не осуществляется органами уголовного преследования. Уголовные дела о мошенничестве не доходят до суда, тем самым, позволяя преступникам-мошенникам уклониться от уголовной ответственности и наказания за совершенное мошенничество, предавая им уверенность в том, что они впредь могут обманывать или злоупотреблять доверием людей, оставаясь при этом безнаказанными.

Резюмируя поставленные в работе вопросы, следует заключить, что борьба с мошенничеством в целом, как и с преступностью, по общим правилам, не сводится лишь к усилению уголовной ответственности и ужесточению наказания. Наиболее сильным препятствием для совершения мошенничества, сдерживающим преступников-мошенников, выглядит большая вероятность того, что они в скором времени будут разоблачены органами уголовного преследования и подвергнуты судом к наказанию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Голик Ю.В., Смаилова И.М. *Современные тенденции мошенничества в Таможенном союзе Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации* // *Всероссийский криминологический журнал*, 2013. № 3. – С. 150-158.
2. Чечель Г.И., Третьяк М.И. *Законодательная регламентация преступлений против собственности в сфере высоких технологий в УК Казахстана и России* // *Всероссийский криминологический журнал*, 2017. Т. 11. № 3. – С. 228-236.

¹⁰ Отчет №1 "О работе судов первой инстанции по рассмотрению уголовных дел" за 2018-2023 годы // URL: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (дата обращения: 15.04.2024)

¹¹ Отчет №10 «О числе лиц, в отношении которых вынесены судебные акты» за 2018-2023 годы // URL: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (дата обращения: 15.04.2024)

¹² Утративший силу Гражданский процессуальный кодекс РК от 13 июля 1999 года № 411 // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000411_ (дата обращения: 15.04.2024)

3. Кусаинов Д.Ш. Особенности первоначального этапа расследования мошенничества в сфере жилищных отношений // Вестник института законодательства Республики Казахстан, 2015. - № 1 (37). – С. 122-127.
4. Смаилова И.М. К вопросу о межотраслевой конкуренции уголовного и гражданского законодательства при квалификации мошенничества // Вестник института законодательства Республики Казахстан, 2012. - № 3 (27). – С. 170-175.
5. Иванцова Н.В., Прыгунова Е.В. Вопросы квалификации преступлений против собственности, совершаемых путем обмана или злоупотребления доверием // Марийский юридический вестник, 2017. № 1 (20). – С. 54-60.
6. Дембаев Б.Б. Наказания имущественного характера в системе уголовных наказаний в Республике Казахстан // Российское право: образование и практика, наука, 2018. № 5. – С. 92-96.
7. Рахметов С.М. Мониторинг практики применения некоторых норм Уголовного кодекса об ответственности за уголовные правонарушения против собственности // Вестник института законодательства и правовой информации Республики Казахстан, 2022. № 4 (71). – С. 124-134.

REFERENCES

1. Golik Ju.V., Smailova I.M. *Sovremennye tendencii moshennichestva v Tamozhennom sojuze Respubliki Belarus', Respubliki Kazahstan i Rossijskoj Federacii* // *Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal*, 2013. № 3. – S. 150-158.
2. Chechel' G.I., Tret'jak M.I. *Zakonodatel'naja reglamentacija prestuplenij protiv sobstvennosti v sfere vysokih tehnologij v UK Kazahstana i Rossii* // *Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal*, 2017. T. 11. № 3. – S. 228-236.
3. Kusainov D.Sh. *Osobennosti pervonachal'nogo jetapa rassledovaniya moshennichestva v sfere zhilishhnyh otnoshenij* // *Vestnik instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan*, 2015. - № 1 (37). – S. 122-127.
4. Smailova I.M. *K voprosu o mezhotraslevoj konkurencii ugovnogo i grazhdanskogo zakonodatel'stva pri kvalifikacii moshennichestva* // *Vestnik instituta zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan*, 2012. - № 3 (27). – S. 170-175.
5. Ivancova N.V., Prygunova E.V. *Voprosy kvalifikacii prestuplenij protiv sobstvennosti, sovershaemyh putem obmana ili zloupotreblenija doveriem* // *Marijskij juridicheskij vestnik*, 2017. № 1 (20). – S. 54-60.
6. Dembaev B.B. *Nakazaniya imushhestvennogo haraktera v sisteme ugovnyh nakazanij v Respublike Kazahstan* // *Rossijskoe pravo: obrazovanie i praktika, nauka*, 2018. № 5. – S. 92-96.
7. Rahmetov S.M. *Monitoring praktiki primenenija nekotoryh norm Ugovnogo kodeksa ob otvetstvennosti za ugovnye pravonarushenija protiv sobstvennosti* // *Vestnik instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan*, 2022. № 4 (71). – S. 124-134.

ON THE ISSUE OF «LEGALIZATION» OF CRIMINAL LIABILITY OF LEGAL ENTITIES IN KAZAKHSTAN

Kanatov Almas Kanatovich

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Deputy Director of the Institute of Parliamentarism; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: kahatov_76@mail.ru

Karakhozhayev Olzhas Suyundikovich¹,

Master of Law, Head of the Department of Analysis of the effectiveness of Legislation of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan; Astana c.; the Republic of Kazakhstan; e-mail: qaraqojaev.o@zqai.kz

Abstract. The article was prepared in connection with the proposed amendments to the current legislation of Kazakhstan. These include the Constitutional Law "On Amendments and Additions to the Constitutional Law 'On the Prosecutor's Office'", the Laws "On the return of illegally acquired assets to the State" and "On Amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the return of illegally acquired assets to the state", "The amendments to the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offences" and "The amendments to the Code of the Republic of Kazakhstan on Taxes and other mandatory payments to the budget (Tax Code)".

The main emphasis in this article was placed on the analysis of the main conceptual, legislative, unresolved issues of current legislation in relation to the existing institution of criminal liability of legal entities and legal mechanisms for the execution of criminal penalties against a legal entity.

The authors of the article unanimously conclude that the «legalization» of the institution of criminal liability of legal entities in the current national legislation will have a beneficial effect on the development of the country's economy. This will lead to an effective and proportionate solution to issues related to combating economic, environmental, corruption, and organized crime. It will contribute to the prevention of harm to many objects of criminal law protection (life and health of citizens, military, political, information and public security of citizens, public health).

Keywords: criminal liability, legal entity, criminal law, lawmaking, administrative responsibility.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАҢДЫ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІН «ЗАҢДАСТЫРУ» МӘСЕЛЕСІНЕ

Алмас Қанатұлы Қанатов

Заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Парламентаризм институтының атқарушы директоры; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: kahatov_76@mail.ru

Олжас Сүйіндікұлы Қарақожаев

Құқық магистрі, Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты заңнама тиімділігін талдау бөлімінің басшысы; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: qaraqojaev.o@zqai.kz

Аннотация. Мақала Қазақстанның қолданыстағы заңнамасының мынадай: «Прокуратура туралы» Конституциялық заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Конституциялық заңмен, «Заңсыз сатып алынған активтерді мемлекетке қайтару туралы», «Заңсыз сатып алынған активтерді мемлекетке қайтару мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы», «Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексіне

¹ Author for correspondence

толықтырулар енгізу туралы», «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының кодексіне (Салық кодексі) толықтырулар енгізу туралы» заңдарын толықтыруға байланысты дайындалды.

Осы мақалада заңды тұлғалардың қолданыстағы қылмыстық жауаптылық институтына және заңды тұлғаға қатысты қылмыстық жазаны орындаудың құқықтық тетіктеріне қатысты қолданыстағы заңнаманың негізгі тұжырымдамалық, заң шығарушылық, шешілмеген мәселелерін талдауға баса назар аударылды.

Мақала авторлары заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілік институтын қолданыстағы ұлттық заңнамада «заңдастыру» ел экономикасының дамуына пайдалы әсер етеді деген қорытындыға бірауыздан келеді. Бұл экономикалық, экологиялық, сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл мәселелерін тиімді және пропорционалды шешуге әкеледі. Көптеген қылмыстық-құқықтық қорғау объектілеріне (азаматтардың өмірі мен денсаулығы, әскери, саяси, ақпараттық және қоғамдық қауіпсіздік, халық денсаулығы) зиянның алдын алуға ықпал ететін болады.

Түйінді сөздер: қылмыстық жауапкершілік, заңды тұлға, қылмыстық заңнама, заң шығару, әкімшілік жауапкершілік.

К ВОПРОСУ «ЛЕГАЛИЗАЦИИ» УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ В КАЗАХСТАНЕ

Канатов Алмас Канатович

Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, исполнительный директор Института парламентаризма; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: kahatov_76@mail.ru

Карахожаев Олжас Суюндикович

Магистр права, руководитель отдела анализа эффективности законодательства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан; г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: qaraqojaev.o@zqai.kz

Аннотация. Статья была подготовлена в связи с пополнением действующего законодательства Казахстана следующими нормативными актами: Конституционным законом «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон «О прокуратуре», Законами «О возврате государству незаконно приобретенных активов», «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам возврата государству незаконно приобретенных активов», «О внесении дополнений в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях», «О внесении дополнений в Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)».

Основной акцент в данной статье был сделан на анализе основных концептуальных, законотворческих, нерешенных вопросах действующего законодательства в отношении существующего института уголовной ответственности юридических лиц и правовых механизмов исполнения в отношении юридического лица уголовного наказания.

Авторы статьи единодушно приходят к выводу о том, что «легализация» института уголовной ответственности юридических лиц в действующем национальном законодательстве окажет благотворное воздействие на развитие экономики страны. Это приведет к эффективному и соразмерному решению вопросов противодействия экономической, экологической, коррупционной и организованной преступности. Будет способствовать превенции вреда многим объектам уголовно-правовой охраны (жизни и здоровья граждан, военной, политической, информационной и общественной безопасности граждан, здоровью населения).

Ключевые слова: уголовная ответственность, юридическое лицо, уголовное законодательство, законотворчество, административная ответственность.

Introduction

The problem of properly understanding and recognizing the institute of criminal liability of legal entities, its legalization, and consequently, the formation of a unified investigative-prosecutorial and judicial (law enforcement) practice remains one of the complexes (but solvable) tasks.

The ultimate goal is to “legalize” this institute of liability on the territory of the Republic of Kazakhstan. Why “legalize” and not introduce? This issue will be discussed in detail below.

As a historical and legal note for those not familiar with the essence of the question, it is worth recalling the following:

Firstly, the process of bringing legal entities into the sphere of criminal law impact was activated in the 80s of the twentieth century, and especially in the 90s, in connection with the adoption of state criminal law codes. For example, the criminal liability of legal entities was established in the Netherlands in 1982, in Portugal in 1992, in France in 1995, in Finland in 1997, and the same year, this liability was introduced in neighboring China [1].

Currently, criminal liability of legal entities already exists in England, the USA, Canada, Scotland, Denmark, Norway, Finland, Japan, India, Moldova, Lithuania, Jordan, Lebanon, Syria, and other states.

Also author Malanchuk analyzes the doctrinal provisions of the criminal law of Ukraine and emphasizes that the issue of applying criminal liability to legal entities remains controversial, suggesting improvements to national legislation based on international experience and practices [2].

Secondly, it should be noted that in the theory of criminal law (already “sovereign” judgments, that is, within the framework of independent republics) proposals on the possibility of recognizing legal entities as subjects of crime began to be seriously discussed from 1991 [3]. By that time, supporters of criminal liability of legal entities in Russia included quite authoritative professors, such as A.V. Naumov (Criminal law in conditions of transition to a market economy // Soviet State and Law. 1991. No. 2. p. 35; also him. Enterprise at the dock // SO. 1992. No. 17, 18. p. 63), S.G. Kelina (Liability of legal entities in the draft of the new Criminal Code of the Russian Federation // Criminal Law: new ideas / Ed. by S.G. Kelina and A.V. Naumov. M., 1994. p. 50-60), A.S. Nikiforov (On the criminal liability of legal

entities // Criminal Law: new ideas. p. 43-49), F.M. Reshetnikov, and others.

Pan Dunmei concludes that in the context of a risk society, the criminal liability of legal entities should be based not on harsher penalties, but on encouraging companies to implement compliance programs, which helps prevent internal risks and reduce the level of corporate crime [4].

In Kazakhstan, this problem (at an early stage) was considered in a scientific and legislative context by U.S. Jekebayev [5] (On the criminal liability of legal entities // News of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social sciences, 1993, No. 4), A.K. Kanatov [6] (Criminal liability of legal entities // Law. Republican scientific journal. No. 7. - 1999); at the contemporary stage, by M.Ch. Kogamov [7] and others.

Thirdly, extensive theoretical discussions are currently being conducted, pointing out the shortcomings of “implementation” into the current criminal legislation of legal entities as subjects of criminal offenses (crimes).

Methods and materials

The article uses formal logical and dialectical methods, comparative legal, empirical analysis, as well as quantitative, qualitative and special methods of scientific research.

Results and discussion

Briefly, the following key issues emerge:

a) The prevailing, primary notion that only a natural person can be a subject of criminal liability. The category of “guilt” has become the main stumbling block in domestic criminal law. Most scholars focus their attention on this.

This “notion” formally stems from the well-known legal maxim expressed in the Latin formula: “Societas delinquere non potest” (a collective subject cannot be guilty of a crime), which, in turn, is based on the more well-known maxim: “Nulla poena sine culpa” (no punishment without guilt).

b) The realisation of the principles of personal responsibility and individualisation of criminal liability and punishment. The problems that arise include:

- 1. The distribution of the severity of criminal liability between a natural and a legal person;
- 2. It is wholly inappropriate to hold a manager responsible for actions committed while carrying out the functions of their

predecessor, particularly when those functions were being carried out at the time of discovering the criminal act.

c) Imposing criminal penalties on legal entities. The application of traditional punishments to legal entities is indicated to be futile, as they are unable to meet one of their universally recognised goals. Without delving into the debate surrounding the involvement of legal entities in criminal liability, it is sufficient to consider the legislative aspect of this issue.

Main part

1. In accordance with the decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 30 April 2010 (No. 371)², a draft law of the Republic of Kazakhstan, entitled "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on the Introduction of Criminal Liability of Legal Entities", was submitted for consideration to the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan. This draft law was developed in accordance with the instructions of the head of state dated December 2, 2009, No. 51-10.112 and item 5 of the Plan of the Government's legislative work for 2010³. The draft law proposed amendments to the Civil, Criminal, Criminal Procedure, Criminal Executive Codes, and other legislative acts.

In the explanatory note to the draft law, the following directions are indicated as justifications:

a) the introduction of criminal liability for legal entities for a number of economic, environmental, corruption, and terrorist crimes;

b) the regulation of the procedure for conducting cases of crimes committed by legal entities, as well as the execution of criminal penalties applied to legal entities;

The introduction of criminal liability for legal entities will result in an increase in the level of compensation for damage caused by criminal activities, as it will be possible to apply property sanctions directly to legal entities in cases where they are found to be culpable.

Furthermore, the Committee on Legislation and Judicial-Legal Reform of the Mazhilis of the

Parliament considered the proposed draft law and reached a favourable conclusion (No. 5-4-1605 dated 15 December 2010). In particular, it was emphasised that the objective of the draft legislation is to contain and prevent the commission of crimes by those in managerial or supervisory roles within companies, in the interests of the legal entity and its founders.

In turn, by the resolution of the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (No. 1584 - IV MP, dated December 22, 2010), this draft law was approved in the first reading.

In conclusion, the government of the Republic of Kazakhstan did not address the fundamental comments and proposals submitted by the relevant central government bodies, including the National Bank of the Republic of Kazakhstan. Consequently, the government withdrew the draft law from the Mazhilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan. The draft law was entitled "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on the Introduction of Criminal Liability of Legal Entities" (No. 324 dated 12 March 2012). In our opinion, on a medium-term basis, the issue of introducing criminal liability for legal entities may be updated (taking into account the adjustment of the final version) in the Mazhilis of the Parliament.

2. Taking into account the above-mentioned (theoretical, scientific-practical, legislative, and foreign experience) aspects of the institution of criminal liability of legal entities, the issue of the "legalization" of the latter is based on the following legal assumptions and realities.

A) According to paragraph 3 of Article 1 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan⁴, "International treaties ratified by the Republic of Kazakhstan have priority over this Code. The procedure and conditions for the application of international treaties on the territory of the Republic of Kazakhstan, of which the Republic of Kazakhstan is a participant, are determined by the legislation of the Republic of Kazakhstan".

Kazakhstan (by the Law of the Republic of Kazakhstan dated May 4, 2008, No. 31-IV)⁵ ratified the United Nations Convention against

² Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 апреля 2010 года № 371 «О проекте Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросу введения уголовной ответственности юридических лиц» // — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P100000371>_ ИПС «Эділет» (Дата обращения: 15.06.2024)

³ Постановление Правительства Республики Казахстан от 2 марта 2010 года № 162 «О Плане законопроектных работ Правительства Республики Казахстан на 2010 год» // — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P100000162>_ ИПС «Эділет» (Дата обращения: 15.06.2024)

⁴ Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗПК «Уголовный кодекс Республики Казахстан» // — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K140000226> ИПС «Эділет» (Дата обращения: 20.06.2024)

⁵ Закон Республики Казахстан от 4 мая 2008 года N 31-IV «О ратификации Конвенции Организации Объединенных

Corruption dated October 31, 2003. In turn, Article 26 “Liability of Legal entities” of this Convention provides for the following:

“1. Each State Party shall adopt such measures as may be necessary, consistent with its legal principles, to establish the liability of legal entities for participation in offenses recognized as such in accordance with this Convention.

2. Subject to the legal principles of the State Party, the liability of legal entities may be criminal, civil, or administrative.

3. Such liability shall be without prejudice to the criminal liability of the natural persons who have committed the offenses.

4. Each State Party shall, in particular, ensure that legal entities held liable in accordance with this article are subject to effective, proportionate, and dissuasive criminal or non-criminal sanctions, including monetary sanctions”.

In our opinion, it is also necessary to meet the requirements for the implementation of the provisions of the United Nations Convention against Corruption dated October 31, 2003, in the current legislation of the Republic of Kazakhstan on the criminal liability of legal entities.

B) Meanwhile, in our opinion, the criminal liability of legal entities in Kazakhstan has long existed. The legislator (whether willingly or unwillingly) simply masked the criminal liability of legal entities with other types of their liability (administrative, tax, environmental, antimonopoly, etc.).

The legislative case is the administrative liability of legal entities, which was first introduced on January 30, 2001, in the “old” Administrative Code of the Republic of Kazakhstan. Currently, this is the NEW Administrative Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014.

One of the common types of administrative penalties is an administrative fine (Article 44). Clause 2 of this article mentions fines against legal entities:

- The size of the fine imposed on small businesses and non-profit organizations shall not exceed seven hundred and fifty monthly calculation indices.

- The size of the fine imposed on medium businesses shall not exceed one thousand monthly calculation indices.

- The size of the fine imposed on large businesses shall not exceed two thousand monthly calculation indices.

AT THE SAME TIME, in Clause 1 of this same article, it is noted:

In cases provided for in the articles of the Special Part of this section, the size of the fine is expressed as a percentage of:

1. the rates of payment for negative environmental impact, as well as the amounts of economic benefit obtained as a result of violations of environmental legislation of the Republic of Kazakhstan; 1-1) the amounts of damage caused to subsurface resources as a result of violations of state property rights to subsurface resources;

2. the amounts of unfulfilled or improperly fulfilled tax obligations;

3. the amounts of unpaid (unlisted), untimely, and (or) incompletely paid (unlisted) social payments;

4. the amounts of unlisted, untimely, and (or) incompletely calculated, withheld (calculated), and (or) paid (unlisted) mandatory pension contributions and mandatory professional pension contributions;

5. the amounts of the cost of excisable goods received as a result of illegal entrepreneurship;

6. the amounts not accounted for in accordance with the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan on accounting and financial reporting or improperly accounted for;

7. the amounts of transactions (operations) carried out in violation of the financial legislation of the Republic of Kazakhstan;

8. the amounts of income (revenue) received as a result of monopolistic activities or violations of the legislation of the Republic of Kazakhstan on electric power, natural monopolies, the legislation of the Republic of Kazakhstan regulating the activities of the financial market and financial organizations;

9. the cost of energy resources used in excess of the established standards for the period in which the violation occurred, but not more than one year;

10. the amounts of unaccounted national and foreign currency;

11. the amounts of unpaid (unlisted), untimely, and (or) incompletely paid (unlisted) contributions and (or) premiums for mandatory social health insurance.

The ABOVE-MENTIONED convinces us of the fact of “masking” the criminal-legal nature of the sanctions imposed on legal entities and creating the illusion of non-criminal nature of

various tax, antimonopoly, environmental, and other fines and other measures.

It should be noted that such “fine sizes, expressed as percentages” for small, medium, and large enterprises, as well as non-commercial organizations, depend on:

- the amount of economic benefit;
- the amount of damage caused to subsurface resources;
- the amount of the transaction (operation);
- and others.

It is extremely important not to resist criticism, even at the initial stages of interaction. This extends beyond the conventional boundaries of administrative and legal relations. Concurrently, the legislator, cognizant that “fines in percentages” for legal entities will unavoidably encroach upon the criminal-legal domain, endeavored to establish a maximum ceiling for sanctions (in the Administrative Code of the Republic of Kazakhstan) for legal entities at “a sum not exceeding two thousand monthly calculation indices.” As of the present date (May 27, 2024), this equates to a maximum of 7,384,000 tenge (\$16,600 USD).

C) The introduction of administrative liability for legal entities in Kazakhstan on 30 January 2001 (and civil-legal liability even earlier) has resulted in a significant increase in the number of cases being brought before the courts. This has highlighted the issue of the “Procrustean bed” of administrative fines for legal entities (which are not criminal sanctions), which are nevertheless treated as such by the legal system. First CASE. Fine of \$138 billion.

In 2023, Kazakhstan, through the authorized body “PSA” LLP (acting on behalf of the Ministry of Energy of the Republic of Kazakhstan), filed a lawsuit against the operator of the North Caspian project (NCOC), whose shareholders are developing the oil field Kashagan. The essence of the lawsuit: Kazakhstan demanded investments of \$60 billion plus \$13 billion of “unauthorized expenses” for the period of 2010-2018. According to Bloomberg, Kazakhstan “added” a fine of \$138 billion to this lawsuit for lost profits and interests.

Second CASE. Events of 2003.

The Healthcare Department of the South Kazakhstan region, in violation of the Law “On Licensing” and orders of the Ministry of Health, grossly violated the procedure for issuing licenses for medical and pharmaceutical activities. As a result, 62 licenses were illegally issued for activities related to the turnover of narcotic drugs and psychotropic substances.

In the Kyzylorda region, in pharmacies

belonging to “Pharmatsiya” OJSC, “Zheldorpharmatsiya” CJSC, “Hurricane Kumkol-Munay” Medical Center OJSC, the narcotic drugs were stored in premises that did not meet the requirements, and there was a widespread lack of fire alarm systems.

Many heads of medical and preventive institutions did not ensure the accounting of ampoules from under narcotic drugs. The records in the disposal acts did not match the data entered in the medical history. In Kostanay, during the inspection of “Hippocrates” LLP discrepancies were found in five cases between the acts of disposal and the medical histories of patients. For example, according to the medical history of citizen Makarenko and the narcotic drug records, 11 ampoules were used, while in fact, 14 ampoules were disposed of.

The Prosecutor's Office of Almaty city revealed facts where the conditions of storage, certification of narcotic drugs in “Medical Service of Transport” AB OJSC, “Interpharma – K” OJSC were violated, and drugs were stored with expired shelf life. Without certification, drugs were found in “Interpharma – K” OJSC, “Astana – Dari” LLP. In our opinion, precisely the encroachment on the certification and storage of narcotic drugs is a sign of a serious violation of the current legislation and bears a criminal-legal nature.

Third CASE. Work of compliance services.

At present (as of January 1, 2024), in Kazakhstan, 6000 anti-corruption compliance services are operating in the state and quasi-state sector (QSS) (336 in the Central Government Office; 5619 in Ministries; 176 in National Companies). Only in Samruk-Kazyna JSC, there are 279 portfolio companies.

Foreign experience of compliance services activities includes the following examples of fines and sanctions against legal entities:

- The cryptocurrency exchange Binance - \$4.3 billion;
- META - \$1.2 billion for violation of GDPR (General Data Protection Regulation);
- Vimpelcom and the Swedish-Finnish TeliaSonera - \$1.76 billion for bribes;
- Beeline Uzbekistan - \$3.3 million for non-compliance with radio communication standards;
- An Apple manager - \$4.5 million for passing secret information to the company's suppliers.

3. In his address to the people of Kazakhstan on September 1, 2022, “A FAIR STATE. ONE NATION. PROSPEROUS SOCIETY” the head of state instructed a revision of the Criminal

and Criminal Procedure Codes to eliminate anything that is ineffective or hinders justice.

At present, the Mazhilis of the Parliament is conducting thorough work on the draft law “On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Issues of Optimizing the Criminal, Criminal Procedure and Criminal Executive Codes”.

FOR REFERENCE. The draft law regarding the improvement of the Criminal Code provides for:

- strengthening criminal liability for certain types of crimes against property, economic crimes, and other socially dangerous acts, as well as introducing criminal liability for illegal actions of persons held in institutions of the penal system, detention centers, temporary detention facilities;

- improving the characteristics of certain components of criminal offenses, including the characteristics of group disobedience in institutions providing isolation from society;

- decriminalizing the illegal transportation and circulation of oil and oil products in insignificant amounts;

- ensuring the principle of the inevitability of criminal liability with the establishment of punishability for attempted minor offenses and crimes of minor gravity;

- transforming certain types of additional penalties into measures of criminal law impact with the establishment of the possibility of their application to persons released from criminal liability or punishment;

- improving the rules for assigning and executing certain types of punishments, including the correction of the concept of criminal arrest and the mitigation of detention conditions, and introducing the possibility of assignment for committing certain types of minor offenses.

MEANWHILE, institutional and substantive problems of enshrining norms on the criminal liability of legal entities remain unaddressed.

Recall that on July 12, 2023, the Law of the Republic of Kazakhstan “On the Return of Illegally Acquired Assets to the State” was adopted.

FOR REFERENCE. As is known, as a result of the “accelerated” work of the Parliament (the draft laws were registered in the Mazhilis on May 23, 2023; July 12, 2023, is the date of signing of the laws by the Head of State), five legislative acts were adopted: the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan “On Amendments and Additions to the Constitutional Law ‘On the Prosecutor’s Office’”, the laws of the Republic

of Kazakhstan “On the Return of Illegally Acquired Assets to the State”, “On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on the Return of Illegally Acquired Assets to the State”, “On Amendments and Additions to the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses”, “On Amendments to the Code of the Republic of Kazakhstan on Taxes and Other Mandatory Payments to the Budget (Tax Code)”.

In this regard, it is necessary to activate the activities of the Working Group under the Administration of the President of the Republic of Kazakhstan on reforming the law enforcement system of the country, which is also working on the issue of legislative regulation of the institution of financial investigation as part of the follow the money.

Simultaneously, the government developed an Action Plan for implementing the Concept of Anti-Corruption Policy of the Republic of Kazakhstan for 2022-2026, which includes introducing the institution of parallel financial investigation (follow the money). The tasks of this type of pre-trial investigation will be the search for stolen assets and criminal incomes, comparison of incomes and expenses, and the return and confiscation of assets.

In our opinion, the introduction of the institution of parallel financial investigation into the national (material and procedural) criminal legislation will require the elaboration of the introduction of the analyzed institution of criminal liability of legal entities.

4. Another convincing example of the “legalization” of criminal liability of legal entities is the legalized administrative liability of legal entities, in particular, the presence in the Administrative Code of the Republic of Kazakhstan of 79 compositions of administrative offenses:

- not having signs of a criminally punishable act;

- not containing signs of a criminally punishable act.

These are articles 73, 76, 79, 80, 85, 135, 137, 147-1, and so on, up to articles 676, 677, 678.

JUSTIFICATION. According to legislative logic, if there are compositions of administrative offenses for legal entities WITHOUT SIGNS OF A CRIMINALLY PUNISHABLE ACT, then, accordingly, there should be compositions of paired criminal offenses in the current Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (that is, in the Administrative Code). However, there are none of them.

It turns out that legal entities, that is, subjects

of small, medium, and large businesses, violating the criminal law, remain unpunished. And of course, individuals will be held criminally responsible for them.

Let us take, for example, article 159 (Administrative Code) on Monopolistic Activities.

FOR REFERENCE.

1. In accordance with the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan, anti-competitive agreements between market entities are prohibited unless they contain indications of a criminal act. In such cases, the subjects involved, whether small or medium businesses or non-commercial organizations, are liable to a fine of three percent of their income (revenue) generated from monopolistic activities. For large businesses, the fine increases to five percent of their income. Additionally, the confiscation of the monopolistic income gained from these activities is permitted, although this may not exceed one year.

2. The Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan prohibits anti-competitive concerted actions of market entities that do not constitute a criminally punishable act. In such cases, the code mandates the imposition of a fine on subjects of small or medium businesses or non-commercial organizations equal to three percent of the income (revenue) received as a result of monopolistic activities, with the confiscation of the monopolistic income received as a result of monopolistic activities. The fine is to be paid within a period of one year.

3. Abuse by market entities of their dominant or monopolistic position by establishing, maintaining monopolistically high (low) or monopolistically low prices, prohibited by the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan, if these actions do not contain signs of a criminally punishable act, – entail a fine on subjects of small or medium businesses or non-commercial organizations in the amount of three percent, and on subjects of large businesses in the amount of five percent of the income (revenue) received as a result of monopolistic activities, with the confiscation of the monopolistic income received as a result of monopolistic activities, but not more than for one year.

3-1. Abuse by market entities of their dominant or monopolistic position, except for the establishment, maintenance of monopolistically high (low) or monopolistically low prices, prohibited by the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan, if these actions do not contain signs of a criminally punishable act, – entail a fine on subjects of small or medium

businesses or non-commercial organizations in the amount of three percent, and on subjects of large businesses in the amount of five percent of the income (revenue) received as a result of monopolistic activities.

4. Actions provided for in parts one, two, three, and 3-1 of this article, committed repeatedly within a year after the imposition of an administrative penalty, entail a fine on subjects of small or medium businesses or non-commercial organizations in the amount of five percent, and on subjects of large businesses in the amount of ten percent of the income (revenue) received as a result of monopolistic activities, with the confiscation of the monopolistic income received as a result of monopolistic activities, but not more than for one year.

5. Coordination of physical and (or) legal persons of the economic activities of market entities, capable of leading to or leading to any form of anti-competitive agreements of market entities prohibited by the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan, entails a fine on physical persons in the amount of fifty, on subjects of small businesses or non-commercial organizations in the amount of fifty, on subjects of medium businesses in the amount of five hundred, and on subjects of large businesses in the amount of one thousand monthly calculation indices.

6. An action provided for in part five of this article, committed repeatedly within a year after the imposition of an administrative penalty, entails a fine on physical persons in the amount of two hundred, on subjects of small businesses or non-commercial organizations in the amount of three hundred fifty, on subjects of medium businesses in the amount of seven hundred, and on subjects of large businesses in the amount of one thousand five hundred monthly calculation indices.

The maximum size of the fine for monopolistic activity is only one thousand five hundred monthly calculation indices if these actions do not contain signs of a criminally punishable act in relation to a subject of large business.

Note that there is a paired article 221 on Monopolistic Activities in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

FOR REFERENCE.

1. The establishment and (or) maintenance by market entities of monopolistically high (low) or agreed prices, the establishment of restrictions on the resale of goods (works, services) purchased from a market entity occupying a dominant or monopolistic position,

according to territorial characteristics, the number or price, the division of commodity markets according to territorial characteristics, the assortment of goods (works, services), the volume of their sales or purchases, the circle of sellers or buyers, as well as other actions aimed at restricting competition, if they caused significant damage to a citizen, organization, or state or are associated with deriving a large income by the market entity, are punishable by a fine of up to one thousand monthly calculation indices or corrective labor for the same amount, or by public works for up to four hundred hours, or by restriction of freedom for up to one year, or by imprisonment for the same period.

2. The same acts committed repeatedly or by a person using their official position, are punishable by a fine of up to three thousand monthly calculation indices or corrective labor for the same amount, or by public works for up to eight hundred hours, or by restriction of freedom for up to three years, or by imprisonment for the same period, with or without confiscation of property, with deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities for up to three years or without it.

3. Acts provided for in parts one and two of this article, committed:

- 1) by a criminal group;
- 2) with the use of violence or the threat of its use, as well as the destruction or damage of another's property or the threat of its destruction or damage in the absence of signs of extortion, are punishable by restriction of freedom for up to six years or imprisonment for the same period, with or without confiscation of property.

This article does not correspond with the article of the Administrative Code. Meanwhile, it is evident to the naked eye that monopolistic activities by their nature are precisely inherent to legal entities. Everyone is familiar with the term “cartel agreements”, etc.

CASE. May 20, 2024.

The Agency for the Protection and Development of Competition (APDC) reported on an investigation, during which cases against several pharmaceutical companies were reviewed in court.

“Companies “KFK “Medservice plus” LLP, “Akniet” LLP and “Stopharm” LLP were held accountable for participating in a cartel agreement during the procurement of services for the transportation and storage of medicines conducted by “SK-Pharmatsiya” LLP. As a result of the judicial proceedings, the organizations involved in the agreement were held administratively liable and fined a total of 342 million tenge”, the report says.

The court confirmed that these pharmaceutical companies had previously agreed on bids among themselves, creating fictional competition, which is a violation of the antimonopoly legislation of Kazakhstan.

Those who deny the criminal liability of legal entities contend that the issue is a contrivance and that all potential sanctions against a legal entity (monetary penalties, suspension of activities, or even a prohibition on it) are already embedded within administrative law, which provides for such liability. Nevertheless, this assertion is difficult to accept. It is not possible to circumvent the sectoral level of fines, which depends on the nature and degree of public danger of the act in question. The distinction between criminal law and administrative law is a fundamental one. It is a matter of public record that the financial penalties imposed by American courts on corporations can amount to millions or even billions of dollars. To illustrate, in the USA, the prominent corporation Siemens was convicted of criminal liability and sentenced to a fine of approximately 2 billion US dollars. It is evident that the imposition of fines of this magnitude is incongruous with the tenets of administrative law.

It would be reasonable to inquire whether such fines could be found in the Administrative Code of the Republic of Kazakhstan. A review of the current legislation (Administrative Code and Criminal Code) reveals numerous examples of violations of the principle of "parity." Article 176 of the Administrative Code and Article 237 of the Criminal Code, for instance, address improper actions during the rehabilitation and bankruptcy processes, among other matters.

It is established that an administrative offence differs from a criminal offence solely in regard to the degree of public danger, which is one of four mandatory signs distinguishing between the two. This signifies that the approval of the Administrative Code concerning the administrative liability of legal entities (from 30 January 2001 to the present) provides precise examples of the extent (and nature) of the public danger associated with the offence, ranging from administrative to criminal. The distinction between these two categories is subtle but significant.

Conclusion

The scope of administrative and civil law delicts does not always extend to encompass wrongful acts perpetrated by legal entities. In a number of instances, the existing administrative and civil law framework proves inadequate in addressing these acts (the aforementioned cases serve to illustrate this). It is indubitable that

a favourable solution to this problem will have a beneficial effect on the country's economic development. It should be noted that this problem is not limited to issues of combating economic, environmental, corruption, and organized crime.

The solution will assist in the reduction of harm to a number of objects of criminal-legal protection, including the life and health of citizens, property, political, informational, and food security, and public health.

REFERENCES

1. Канатов А.К. Об уголовной ответственности юридических лиц // Журнал «Правовая реформа в Казахстане». - 2000. - №1. - С. 17-25.
2. Malanchuk, P. 2020. Problems of criminal liability of legal entities. // Actual problems of law. – 2020. - №1. – P. 202–205. DOI:<https://doi.org/10.35774/app2020.01.202>
3. Наумов А.В. Уголовная ответственность юридических лиц (доктринальные и правотворческие аспекты) // Журнал «Право и государство». - 2017г. - №1-2 (74-75). - С. 106-118.
4. Пан Дунмэй. Уголовная ответственность юридических лиц в Китае: традиционные подходы и современный выбор/ Пан Дунмэй. — DOI: 10.17150/2500-4255.2020.14(4).613-622 // Всероссийский криминологический журнал. —2020. — Т. 14, № 4. — С. 613–622.
5. Джекебаев У.С. Об уголовной ответственности юридических лиц // Известия НАН Республики Казахстан. Серия общественных наук. - 1993. - №4. - С. 73.
6. Канатов А.К. Заңды тұлғалардың қылымыстық жауаптылығы // Заң. Республиканский научный журнал. - 1999 г. -№7. - С.38
7. Когамов М.Ч. Уголовная ответственность юридических лиц: вопросы уголовно-процессуальной регламентации досудебного расследования по делам данной категории // Журнал «Право и государство». - 2019. - №1 (82). - С. 15-26.
8. Трубачева Т. Наверстай мне упущенное. К чему может привести появление требований об упущенной выгоде к иностранным разработчикам Кашагана? // газета «КУРСИВ». - 2024. - №15(1032). – С.3. – Режим доступа: <https://kz.kursiv.media/wp-content/uploads/2024/04/gazeta-kursiv-15-25042024.pdf>
9. Канатов А.К. Предупреждение незаконного изготовления и обращения наркотиков (виктимологический аспект). - Монография. – Алматы: Tengri, 2003 г. - 146 с.

REFERENCES

1. Kanatov A.K. Ob ugovolnoy otvetstvennosti juridicheskikh lic // Zhurnal «Pravovaya reforma v Kazahstane». - 2000. - №1. - S. 17-25.
2. Malanchuk, P. 2020. Problems of criminal liability of legal entities. // Actual problems of law. – 2020. - №1. – P. 202–205. DOI:<https://doi.org/10.35774/app2020.01.202>
3. Naumov A.V. Ugolovnaya otvetstvennost' juridicheskikh lic (doktrinal'nye i pravotvorcheskie aspekty) // Zhurnal «Pravo i gosudarstvo». - 2017g. - №1-2 (74-75). - S. 106-118.
4. Pan Dunmej. Ugolovnaya otvetstvennost' yuridicheskikh lic v Kitae: tradicionnye podhody i sovremennyy vybor/ Pan Dunmej. — DOI: 10.17150/2500-4255.2020.14(4).613-622 // Vserossijskij kriminologicheskij zhurnal. —2020. — Т. 14, № 4. — S. 613–622.
5. Dzhekebaev U.S. Ob ugovolnoy otvetstvennosti juridicheskikh lic // Izvestiya NAN Respubliki Kazahstan. Seriya obshhestvennykh nauk. - 1993. - №4. - S. 73.
6. Kanatov A.K. Заңды тұлғалардың қылымстық жауаптылығы // Заң. Республиканский научный журнал. - 1999г. -№7. - S.38
7. Kogamov M.Ch. Ugolovnaya otvetstvennost' juridicheskikh lic: voprosy ugovolno-processual'noj reglamentacii dosudebnogo rassledovaniya po delam dannoy kategorii // Zhurnal «Pravo i gosudarstvo». - 2019. - №№1 (82). - S. 15-26.
8. Trubacheva T. Naverstaj mne upushhennoe. K chemu mozhet privesti pojavlenie trebovanij ob upushhennoj vygode k inostrannym razrabotchikam Kashagana? // gazeta «KURSIV». - 2024. - №15(1032). – S.3. – Rezhim dostupa: <https://kz.kursiv.media/wp-content/uploads/2024/04/gazeta-kursiv-15-25042024.pdf>
9. Kanatov A.K. Preduprezhdenie nezakonnogo izgotovleniya i obrashheniya narkotikov (viktinologicheskij aspekt). - Monografija. – Almaty: Tengri, 2003 g. - 146 s.

PLATFORM EMPLOYMENT – A PHENOMENON OF LABOR LAW

Baimakhanova Aruzhan Serikovna

*PhD doctoral student of Eurasian National University named after L.N. Gumilyov;
Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: baimahanovaa10@gmail.com*

Abstract. *The article deals with the problems of legal regulation of the work of platform workers, which is an important aspect of modern labor law. Platform workers are part of a growing economy sector that operates through digital platforms such as taxi-hailing or food-delivery apps. Despite significant advantages such as flexible working hours, this type of employment also brings with it elements of precarious jobs, which necessitates legal intervention to safeguard the rights of these workers.*

Enhancing the quality of life for platform workers, it is proposed to establish basic protection of their social and labor rights. The article deals with examples from international practice, including EU directives and legislation from countries such as Singapore, Spain, India, Belgium, and Portugal. These examples demonstrate different approaches to solving the problem, such as introducing mandatory social contributions for platform companies and granting collective bargaining rights to employees.

Furthermore, a nuanced consideration of the Social Code of the Republic of Kazakhstan alongside the Labor Code is crucial for a comprehensive understanding of platform employment, as the Social Code provides a detailed framework for regulating the civil-legal relationships inherent in platform work.

Special emphasis is placed on substantiating the need to develop and adopt the Law "On Legal regulation of labor of platform workers" in Kazakhstan. The article provides a general description of the proposed draft law with an emphasis on specific issues that should be reflected in it. Among them are the definition of the legal status of platform workers, the establishment of minimum wage standards, and ensuring the rights to social insurance and safe working conditions. The adoption of such a law will contribute to the creation of fair working conditions for all market participants and increase welfare support for platform workers in Kazakhstan.

Keywords: *platform workers, employees, self-employed, social protection, foreign experience.*

ПЛАТФОРМАЛЫҚ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ - ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ

Аружан Сериковна Баймаханова

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: baimahanovaa10@gmail.com*

Аннотация. *Мақалада қазіргі еңбек құқығының маңызды аспектісі болып табылатын платформалық жұмысшылардың еңбегін құқықтық реттеу мәселелері қарастырылды. Платформа жұмысшылары таксиге қоңырау шалу немесе азық-түлік жеткізу қолданбалары сияқты цифрлық платформалар арқылы жұмыс істейтін экономиканың өсіп келе жатқан секторының бөлігі болып табылады. Жұмыс кестесінің икемділігі сияқты маңызды артықшылықтарға қарамастан, жұмыспен қамтудың бұл түрі өзімен бірге тұрақсыз жұмыспен қамту элементтерін әкеледі, бұл осы жұмысшылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін құқықтық араласу қажеттілігін тудырды.*

Платформа қызметкерлерінің өмір сүру сапасын арттыру мақсатында олардың әлеуметтік-еңбек құқықтарын базалық қорғауды белгілеу ұсынылды. Мақалада халықаралық тәжірибеден алынған мысалдар, соның ішінде Еуропалық Одақтың директивалары мен Сингапур, Испания, Үндістан, Бельгия және Португалия сияқты елдердің заңнамалары қарастырылады. Бұл мысалдар платформалық компаниялар үшін міндетті әлеуметтік

жарналарды енгізу және қызметкерлерге ұжымдық келіссөздер жүргізу құқығын беру сияқты мәселені шешудің әртүрлі тәсілдерін көрсетті.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Әлеуметтік Кодексінің Еңбек Кодексімен қатар егжей-тегжейлі қарау платформалық жұмыспен қамтуды жан-жақты түсіну үшін шешуші мәнге ие, өйткені Әлеуметтік Кодекс платформалық жұмысқа тән азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеу үшін толық негізді қамтамасыз етеді.

Қазақстанда «Платформа қызметкерлерінің еңбегін құқықтық реттеу туралы» заңды әзірлеу және қабылдау қажеттілігін негіздеуге ерекше назар аударылды. Мақалада ұсынылған заң жобасының жалпы сипаттамасы, онда көрсетілуі тиіс нақты мәселелерге баса назар аударылды. Олардың ішінде-платформалық қызметкерлердің құқықтық мәртебесін анықтау, ең төменгі жалақы стандарттарын белгілеу, әлеуметтік сақтандыру және қауіпсіз еңбек жағдайларына құқықтарды қамтамасыз ету. Мұндай заңның қабылдануы нарықтың барлық қатысушылары үшін әділ еңбек жағдайларын жасауға және Қазақстандағы платформалық қызметкерлердің әлеуметтік қорғалуын арттыруға ықпал ететін болды.

Түйінді сөздер: платформа қызметкерлері, жұмыскерлер, өзін-өзі жұмыспен қамтығандар, әлеуметтік қорғау, шетелдік тәжірибе.

ПЛАТФОРМЕННАЯ ЗАНЯТОСТЬ – ФЕНОМЕН ТРУДОВОГО ПРАВА

Баймаханова Аружан Сериковна

PhD докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: baimahanovaa10@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы правового регулирования труда платформенных работников, что представляет собой важный аспект современного трудового права. Платформенные работники являются частью растущего сектора экономики, который функционирует через цифровые платформы, такие как приложения для вызова такси или доставки еды. Несмотря на значительные преимущества, такие как гибкость рабочего графика, этот вид занятости также приносит с собой элементы неустойчивой занятости, что вызывает необходимость правового вмешательства для обеспечения защиты прав этих работников.

В целях повышения качества жизни платформенных работников предлагается установить базовую защиту их социально-трудовых прав. В статье рассматриваются примеры из международной практики, включая директивы Евросоюза и законодательства таких стран, как Сингапур, Испания, Индия, Бельгия и Португалия. Эти примеры демонстрируют различные подходы к решению проблемы, такие как введение обязательных социальных взносов для платформенных компаний и предоставление работникам прав на коллективные переговоры.

Кроме того, детальное рассмотрение Социального Кодекса Республики Казахстан наряду с Трудовым Кодексом имеет решающее значение для всестороннего понимания платформенной занятости, поскольку Социальный Кодекс обеспечивает подробную основу для регулирования гражданско-правовых отношений, присущих платформенной работе.

Особое внимание уделено обоснованию необходимости разработки и принятия в Казахстане Закона «О правовом регулировании труда платформенных работников». В статье приводится общая характеристика предложенного законопроекта с акцентом на конкретные вопросы, которые должны быть в нем отражены. Среди них – определение правового статуса платформенных работников, установление минимальных стандартов оплаты труда, обеспечение прав на социальное страхование и на безопасные условия труда. Принятие такого закона будет способствовать созданию справедливых условий труда для всех участников рынка и повышению социальной защищенности платформенных работников в Казахстане.

Ключевые слова: платформенные работники, трудящиеся, самозанятые, социальная защита, зарубежный опыт.

Introduction

In his address to the people of Kazakhstan titled "The Economic Course of a Fair Kazakhstan" on September 1, 2023, President Kassym-Jomart Tokayev emphasized that platform employment is increasingly in demand in the current environment. Consequently, it is necessary to create effective mechanisms to protect the labor rights of individuals in this category. The regulation of platform employment is comprehensive¹. Therefore, developing a legal framework to regulate and safeguard the labor rights of platform workers is essential to enhance the labor legislation concerning this unconventional form of employment that relies on online platforms and digital technologies.

In this context, it is essential not only to analyze the Labor Code of Kazakhstan but also to consider the Social Code, specifically paragraph 2 of Article 102. This article defines the civil-law relationships involved in platform work, distinguishing them from labor-law relations unless the platform worker hires others as employees, in which case labor law provisions apply. A comprehensive analysis must incorporate both labor and civil law perspectives to address the complexities of platform employment fully.

Over the past decade, economic, technological, and demographic changes have significantly expanded platform employment globally. The critical issues now facing the labor market revolve around the legal regulation of this employment model and the assessment of its quality. Currently, regulation is predominantly managed unilaterally by the platforms themselves. This form of self-regulation can result in unfair competition among platforms, breaches of personal data confidentiality, and information asymmetry. While digital labor platforms offer significant employment potential, they also contribute to the spread of precarious employment conditions. Although platform workers might not always fit neatly into the category of "employees," as defined in the Labor Code, this does not negate the need

for protective measures. To enhance the quality of working life for platform employees, there is a pressing need for government intervention and the implementation of new labor law standards. Such measures would ensure essential protections for employees, promote transparency, and establish equitable conditions for all participants in platform employment [1].

The rise of digital labor platforms, now a cornerstone of the digital economy, holds significant potential for creating income opportunities for the population. However, the absence of adequate legal frameworks to regulate these platforms' operations increases the vulnerability of their workers. Additionally, several challenges arise: 1) algorithmic management and control, where decisions are made by artificial intelligence, reducing the human element in management; 2) information asymmetry, where there is a lack of transparency regarding the platform's mechanisms; 3) limited bargaining power for workers in determining their working conditions; 4) insufficient social protection for platform workers; and 5) heightened vulnerability concerning safety and labor protection [1].

In this context, it is the responsibility of states to guarantee social protection and foster economic development, while balancing the needs of the "weaker" party (platform workers) with the business strategies of platform companies.

According to the findings of the ILO report titled "World Employment and Social Outlook 2021: The Role of Digital Labor Platforms in Transforming the World of Work," the number of online platforms (such as those for taxi and delivery services) increased from 142,000 in 2010 to over 777,000 in 2020. This demonstrates a threefold increase in online web platforms and a nearly tenfold increase in taxi and delivery platforms over the same timeframe².

Numerous studies delve into the regulation of digital platforms and the employment status of their workers. In the context of labor law, the most relevant are the studies of such scientists as Golovina S.Yu., Lyutov N.L., Motsnaya O.V., Nurgalieva E.N., Khasenov M.Kh.,

¹ Заявление Главы государства Касым-Жомарта Токаева от 31 марта 2020 года // Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс] https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_statements_and_congratulations/zayavlenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva (дата обращения: 12.04.2024)

² World Employment and Social Outlook 2021: The role of digital labour platforms in transforming the world of work. International Labour Office – Geneva: ILO, 2021. – 283 p. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.ilo.org/research-and-publications/flagship-and-major-reports/world-employment-and-social-outlook/role-digital-labour-platforms-transforming-world-work> – (Date of reference: 24.03.2024)

Rozhkova A.Yu., Serova A.V., Tomashevsky K.A. and many more etc. Among scientists from far abroad countries, it is necessary to name E. Kocher, M. Nilsen, K. Lenaerts, K. Griesbach, and J. Duggan.

Thus, Rozhkova A., in the article "Network and platform employment of labor: workers' rights" outlined the provisions for interpreting the phenomenon of "network and platform employment of labor", its legal nature, and general and distinctive indicators of labor. She examined the standards of labor laws to safeguard the social and employment rights of a "network" worker and evaluated the effectiveness of rights protection practices. Coalitions and gaps in local legal regulation have been identified due to insufficient succession and quasi-legal institutions for forming contractual relations [2]. Aimagambetov E.B., Tazhibaeva A.M. in work "Non-standard forms of employment of the population: world experience, problems, and prospects", we studied the world experience in determining non-standard types of employment arrangements to identify new forms of employment in Kazakhstan, identified critical trajectories for the formation of fresh approaches to employment in the country. They also focused on the growing need to determine the role of freelancers in the domestic labor market and the application of new methods in implementing their activities through digital labor platforms [3]. Serova A.V. contends in her article "The Role of Court Decisions in Improving the Quality of Working Life of Platform Workers" that court judgments acknowledging the labor platform's association with platform workers as employment can enhance their working conditions. She suggests that this recognition sets a precedent for a worldwide shift towards viewing platform workers as employees operating within a conventional employment framework [4].

Research methods

The research is grounded on a methodological framework consisting of a dialectical method of cognition of legal reality. The validity of confirmations and conclusions has been achieved through general scientific methods of cognition such as analysis, synthesis,

a systematic approach, and the method of comparative jurisprudence. The use of these methods enabled the identification of the essence of the mechanism of work of platform workers; to gain a deeper understanding of certain aspects of the work of these workers; to determine the essential properties of the legal standing of individuals engaged in platform work; to develop specific recommendations for improving the existing laws in the Republic of Kazakhstan.

Discussion and results

The EU Directive on Labor Rights in the Digital Economy (2024) represents a pivotal global response to the challenges posed by the decline in platform employment. Its primary objective is establishing a presumption of employment between workers and digital platforms, shifting the burden of proof from employees to employers. This means that unless a digital platform can demonstrate otherwise, it is legally considered an employer. The Directive ensures that workers engaged through digital labor platforms receive appropriate legal recognition corresponding to their actual working conditions. It provides a set of control criteria for determining the platform's status as an employer; meeting at least two of these criteria will result in the platform being legally classified as an employer. Therefore, people working on such platforms are entitled to labor and social rights depending on the employee's status [5]. Other notable international efforts in this realm include the Frankfurt Declaration on Platform Work (2016)³, the Charter of Principles for Effective Operation of the Platform (2020)⁴, etc.

Based on international documents, the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan recognized the courier of the Glovo platform as an employee in an employment relationship in December 2021. Simultaneously, the judicial board established signs indicating the presence of hidden labor relations⁵. It is noteworthy that the Supreme Court, in its ruling, refers to the judicial practice of foreign countries, which overwhelmingly refers to similar legal relations to hidden labor relations.

Concerning the adoption of the IC of the Republic of Kazakhstan, a new Article 146-1 was introduced in the Labor Code of the Republic

³ *Frankfurt Paper on Platform-Based Work: Proposals for platform operators, clients, policy makers, workers, and worker organizations.* – 2016. – [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.igmetall.de/download/20161214_Frankfurt_Paper_on_Platform_Based_Work_EN_b939ef89f7e5f3a639cd6a1a930feffd8f55cecb.pdf. – (Date of reference: 15.04.2024)

⁴ *The Charter of Principles for Good Platform Work.* – 2020. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.weforum.org/reports/the-charter-of-principles-for-good-platform-work> – (Date of reference: 16.03.2024)

⁵ *Постановление судебной коллегии по административным делам Верховного Суда Республики Казахстан от 6 декабря 2021 г.* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sud.gov.kz/rus/content/2021-god-0> (дата обращения: 19.03.2024)

of Kazakhstan: "Peculiarities of labor regulation of employees employed by an individual entrepreneur or a legal entity operating using Internet platforms and (or) a mobile application for platform employment". This article contains reference norms and some exceptions from the general norms of labor legislation: the absence of restrictions in setting the contract term, and freedom of contract in matters of remuneration, working hours, and rest time⁶. That is, according to this innovation, relations with the participation of Internet platforms will be regulated if the platform is only used by an individual entrepreneur or a legal entity that employs employees. But in practice, the platform's business model is different: an employee registers on the platform and works directly without an intermediary – an individual entrepreneur or a legal entity.

Labor researchers argue that the formulation of a legal regulatory framework for platform employment should encompass several key stages: developing a conceptual foundation, classifying platform workers and the digital labor platforms that facilitate their employment, and selecting the most suitable and effective regulatory model for each classification group [6]. We concur with this perspective and wish to highlight that, given the wide range of scholarly opinions on this issue, it is improbable that such a comprehensive regulatory framework will be developed shortly. Nevertheless, we believe it is necessary to deeply analyze and develop a conceptual framework with a clear definition of terms related to platform employment. Since there are no defined signs by which a person could be identified as a person working through digital labor platforms, Serova A.V. correctly suggests calling platform workers «platform workers». The developers of the draft law "On amendments and additions to certain legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the regulation of collective relations in the field of labor" propose to include in the Labor Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as the Labor Code of the Republic of Kazakhstan) in Article 1, subparagraph 43–1) the concept of "a worker is an employee, or another person engaged in labor activity regardless of the form of contractual relations if such work is the only or main way of earning for this person"⁷.

This definition solves several tasks

simultaneously: Firstly, in Kazakh labor legislation, the term "employee" is suitable only for persons in labor relations with legal entities or individuals, and it is not correct to call all platform workers by this term, which includes not only employees but also self-employed. Secondly, the term "worker" is broadly used since it includes not only "employee" but also "other persons".

Thirdly, it is important to highlight that the term "worker" encompasses individuals who rely on their job as their sole or main source of income. Consequently, platform workers are those who depend on platform work as their exclusive or primary means of earning a living. Similarly, not all platform workers can be called "workers" since several platform workers work under a civil contract and are not subject to labor legislation. The definition given in the draft mentioned above law states: "regardless of the form of contractual relations," which is generally correct, but concurrently, it ought to be remembered that work through the platform is never formalized through an employment contract. Employees receive only information about the need to provide services, which deprives them of the right to defend their rights [7].

On the platform, relationships are formalized not just through employment contracts but also via other types of contracts. This necessitates a clear definition of the term "platform worker" as an umbrella concept, which includes both "platform employees" and "platform self-employed." Therefore, a platform worker is an individual who performs work without an employment contract, relying solely on this work for their income and providing services through online platforms.

International experience indicates that platform workers hold either permanent positions as employees or operate as self-employed individuals, thus falling under labor laws. Instances arise where platform workers are uncertain about their employment status, possibly identifying themselves as employees due to consistently providing services through the same platform. This underscores the ongoing ambiguity surrounding the employment status of platform workers, even from their perspective. Consequently, the pressing matter of determining the employment status of platform workers arises, as their entitlements

⁶ Трудовой Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года №414-V ЗРК. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (дата обращения 10.01.2024)

⁷ Законопроект «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам ... ». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.gov.kz/uploads/2023/7/1/d630a81bcbbb93b37ecb60423c755435_original.797683.pdf?ysclid=lwt36f2kfb373059712 (дата обращения 13.04.2024)

to social and labor legislation hinge upon it. Simultaneously, without clarifying their employment status, transitioning to insurance models becomes challenging.

Another significant issue lies in selecting an appropriate term to designate the platforms themselves, which serve as the means through which Kazakhstani citizens exercise their constitutional right to freedom of work. There are terms in the scientific literature: "online platforms", "digital employment platforms", "digital labor platforms", and "digital labor platforms". In most cases, the term "digital labor platforms" is found - digital networks that algorithmically coordinate transactions in the field of labor services [8].

Legal experts define a digital labor platform as follows: It is an information system, access to which is provided through the information and telecommunications network "Internet" and through which the organization of labor activities of platform workers is carried out [7]. If we compare the two definitions, we can conclude: "A digital labor platform is an information and telecommunications digital network that organizes the labor activities of platform workers and algorithmically coordinates transactions in the provision of labor services." Digital labor platforms (DLP), on the one hand, reduce barriers to entry into the labor market for a specific category of the population. On the other hand, they usually rely on the labor force of independent contractors, whose terms of employment, representation, and social protection are unclear and, in most cases, disadvantaged⁸.

There are two primary ways to work with platforms: online, web-based platforms, and geolocation-based (in-situ) platforms. Online platforms enable workers to complete tasks from any location at any time, while in-situ platforms require workers to be in a specific area, often referred to as on-site platforms [9]. Studies show that platform employees usually do not receive adequate social protection. About 40% of the employees of the online platform have health insurance, less than 15% have insurance against occupational accidents

and unemployment, and only about 20% have old-age protection. Similarly, workers on domestic platforms also face inadequate social protection: just over half are insured by health insurance, less than a third are insured against occupational accidents and less than 20% are insured for retirement benefits (ILO, 2021) [8]. In this regard, almost all authors researching the problems of platform workers are unanimous in the need for fair protection of platform workers. In addition, not only employees of the platform participate in the discussion, but also the self-employed, who are entitled to at least social protection. Classifying employment as subordinate or independent has a significant impact on the social protection available to employees of the platform; therefore, it is very important to determine their job status. The lack of a definitive legal framework governing the operation of digital platforms in Kazakhstan, Russia, other CIS countries, the Eurasian Economic Union and the European Union has led to numerous labor disputes. Court decisions in these cases are not universally used on all digital platforms. Therefore, Kazakhstan needs to create a legal mechanism to regulate the operation of the platform⁹.

Legislation defining the standards for recognizing labor relations on digital platforms has been passed in nations like Belgium, Italy, and Spain in response to these issues (Derave, Rogiens, and Segaezt, 2022 [10]; Italian Law No. 128⁹; Spanish Law 12/2021¹⁰). If certain criteria are satisfied, they have instituted a rebuttable presumption of employment relationships. This approach is also reflected in the Directives of the European Union (EU) (European Commission, 2024) [11]. A third, intermediate category has been introduced in some countries for workers who are eligible for social protection benefits and fundamental labor rights¹¹.

The platform can nevertheless independently demonstrate that there is no commercial link, though. The directive also establishes several rights for platform workers, such as the right to know how automated control and decision-making systems affect working conditions, the

⁸ *Современные подходы к занятости: распространение модели устойчивого партнёрства в глобальной платформенной экономике.* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.far.ru/org/science/lr/News/2021-09-10-newtoy.aspx (дата обращения 10.01.2024)

⁹ *Italian Law No. 128.* – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.sipotra.it/wp-content/uploads/2020/01/Year-in-review-Year-to-come-Italian-Law.pdf> – (Date of reference: 15.03.2024)

¹⁰ *Spanish Law 12/2021.* – [Electronic resource]. – Mode of access: https://commission.europa.eu/document/download/fec7da06-d2ef-4e20-94b2-a75d121c2774_en?filename=Commission%20decision_second%20payment_ES.pdf – (Date of reference: 16.03.2024)

¹¹ *Platform workers and social protection: International developments.* – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.issa.int/analysis/platform-workers-and-social-protection-international-developments> – (Date of reference: 18.03.2024)

right to transparency regarding their use and functions, and the right to request revisions the choices these systems have made¹².

An ongoing challenge yet to be adequately addressed revolves around safeguarding the labor rights of platform workers to fair employment conditions. There is widespread acknowledgment that platform workers are entitled to access information regarding the algorithms' operational rules and criteria governing task assignments, performance evaluations, and data on their work. However, the opacity surrounding these aspects results in the violation of workers' rights, prompting heightened scrutiny from European Union member states in recent times. Certain nations have shown a commitment to addressing the necessity of instituting fundamental social safeguards for individuals engaged in platform-based work. Argentina, for example, is now drafting legislation known as the Estatuto del Trabajador de Plataformas Digitales Bajo Demanda, which is targeted to on-demand digital platform workers and includes full social security measures. Similarly, Belgium has established a range of social measures, including occupational accident insurance coverage for self-employed individuals⁹.

In India, the Social Security Code has been expanded to encompass platform workers through the implementation of a dedicated funding mechanism. This development was discussed by Majumador (2021) and further explored by Deraeve, Ragiors, and Segaezt (2022)¹³.

As mentioned earlier in this article, a crucial aspect of the legal framework surrounding platform employment involves determining the status of platform workers and digital labor platforms. As of June 2021, almost 90% of platforms designated their staff as independent contractors, affecting their general employment rights and eligibility for social security benefits. Thus, this classification has resulted in court decisions attempting to reclassify these contractors as workers, implying that platform development businesses frequently create a condition that serves their interests, greatly lowering the costs associated with their registration as employees. As a result,

we propose that simply fixing classification concerns will not overcome all challenges concerning the social protection of platform workers. We need laws that establish an effective mechanism for regulating these workers' work and social protection, regardless of their status. Also, given the heterogeneity of platforms, in European countries, some applicants to the court defended their rights, and some did not. Certainly, adopting a personalized approach when assessing legal claims is pragmatic, given the intricate examination of various circumstances and factors. Nonetheless, regrettably, such individualized approaches can yield divergent conclusions even within the confines of a single jurisdiction. These circumstances served as a good reason for establishing in the EU Directive a rebuttable presumption of labor relations, shifting the burden of proof to challenging the existence of subordination authority between workers and the employer on the platform. Many countries have also begun to amend their labor laws to provide certain benefits to platform employees. For example, in Belgium and Portugal, amendments were made to labor legislation in (2023) recognizing employees of the platform as employees who are fully entitled to labor benefits¹⁴. In the Canadian province of Ontario, the new labor Law (2022), without defining the status of a platform employee, provided them with some labor benefits (minimum wage, dispute resolution mechanism) [12].

In analyzing the regulatory frameworks of various countries, it is essential to address France's approach to platform workers, particularly in the context of tax and social security obligations. In France, platform companies are required to share detailed information about the income of platform workers with social security and tax authorities. This transparency ensures that platform workers contribute to social security systems and comply with tax obligations, even when they are classified as self-employed.

Such a system offers several advantages, including improved access to social benefits for platform workers, who might otherwise remain outside the scope of traditional labor protections.

¹² Commission proposal for a Directive on improving working conditions in platform work. – 2021. – [Electronic resource]. – Mode of access: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_6605 – (Date of reference: 18.03.2024)

¹³ India's Code of Social Security (CoSS). Majumador. – 2021. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.indiacode.nic.in/handle/123456789/16823?locale=en#:~:text=India%20Code%3A%20Code%20on%20Social%20Security%2C%202020&text=Long%20Title%3A,connected%20therewith%20or%20incidental%20thereto>. – (Date of reference: 20.03.2024)

¹⁴ Programming document 2021–2024: Work programme 2023. Eurofound. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2023/programming-document-2021-2024-work-programme-2023> – (Date of reference: 24.03.2024)

By making income reporting mandatory, France ensures that platform workers are not left in a legal gray area, thus reducing the risks of tax evasion and ensuring that workers receive proper social protection, including health insurance and pensions.

For Kazakhstan, adopting elements of the French system could provide a way to enhance the protection of platform workers. In particular, the requirement for platforms to report workers' income could help integrate these workers into the social security system, ensuring that they benefit from the same protections as other workers. This would align with international best practices and address the gaps in labor protections for platform workers, as noted in the article.

Conclusion

After reading the scientific literature on labor studies and examining global approaches to regulating platform workers, numerous findings arise. Primarily, there is a pressing need to redefine the notion of "worker" within the Labor Code of the Republic of Kazakhstan to encompass individuals engaged in non-conventional forms of employment. However, considering the provisions of the Social Code, which defines platform employment as a civil-law relationship, the current legal framework may already provide sufficient flexibility to address the unique status of platform workers. Thus, rather than revising the definition of "worker," the focus should shift to ensuring that platform workers are protected under labor and civil law.

The first conclusion of the article, calling for a revision of the term "worker", should be reconsidered in light of these legal distinctions. The Social Code clearly outlines the civil-law nature of platform work, offering an alternative legal basis for regulating the sector. Therefore, a revision of the Labor Code may not be necessary if the Social Code is adequately applied to ensure protections for platform workers.

Secondly, a new Law of the Republic of Kazakhstan "On legal regulation of labor of platform workers" should be developed and adopted, which provides for the following:

- all the signs inherent in employees engaged in the provision of labor services on platforms;
- provide the self-employed on the platforms

with a legal status separate from the status of employees;

- extend comprehensive benefits to employees, including pensions, annual leave, paid sick leave, and adherence to regulated working hours and rest periods, following labor laws. Ensure provision for compensations in instances of deviations from standard working conditions, encompassing overtime and similar scenarios;

- provide self-employed workers with basic rights such as a pension, reimbursement of work-related expenses, compensation for accidents and other health damage caused during work and obtaining health insurance. Confirms their right to participate in collective bargaining;

- employees and employers must make a mandatory joint contribution to future pensions. In this regard, it is possible to learn from the experience of Singapore, where the mandatory contribution rate for employees of the platforms starts at a lower level of 2.5 and 3.5 in 2024, with an annual increase of an average of 3.5 percent over four years to equalize these indicators to 17% for employees and 20% for employers¹⁵;

- provide the status of an online delivery worker and related benefits. You can use the experience of Spain, where all employees of the delivery platform who are under the "direct or indirect" control of the digital platform and algorithms are assigned the status of an employee. At the same time, the Spanish Law on Riders should be studied in detail [13];

- Digital platforms ought to transparently disclose details regarding the algorithms and artificial intelligence systems they employ, elucidating their effects on various aspects such as working conditions, hiring processes, and compensation structures.

Thirdly, in some European countries, the practice of relying on court decisions in determining employment status in each specific case is insufficient for protection; therefore, a legislative definition of several concepts related to platform employment is needed.

Fourth, to learn from the experience of France, where platforms are required to share detailed information about employees' income with social security and tax authorities.

¹⁵ Protection of digital platform workers in Singapore and Spain / Research Office Legislative Council Secretariat. – [Electronic resource]. – Mode of access: https://app7.legco.gov.hk/rpdb/en/uploads/2023/IN/IN17_2023_20230831_en.pdf – (Date of reference: 02.04.2024)

REFERENCES

1. Хасенов М.Х. Современные подходы к регулированию платформенной занятости // *Зарубежный опыт*. – 2022. – №3 (43). – С. 42–45.
2. Рожкова А.Ю. Сетевая и платформенная занятость труда: права работников // *Вестник Нижегородского университета им. К.И. Лобачевского*. – 2022. – №6. – С. 138–146.
3. Аймагамбетов Е.Б., Тажимаева А.М. Нестандартные формы занятости населения: мировой опыт по определению нестандартных форм занятости для идентификации новых форм занятости // *Вестник университета «Туран»*. – 2022. – №1 (93). – С. 227 – 237.
4. Серова А.В. Роль судебных решений в повышении качества трудовой жизни платформенных работников // *Вопросы трудового права*. – 2023. – №5 (220). – С. 260–265.
5. Ludovic Voet In the EU, platform workers scored a victory. – 2022. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.ips-journal.eu/work-and-digitalisation/platform-workers-in-the-eu-scored-a-victory-5811/#:~:text=On%209%20December%202021%2C%20the,employers%2C%20and%20underfunded%20public%20services> – (Date of reference: 12.04.2024.)
6. Серова А.В. В поисках концепции правового регулирования платформенной занятости // *Вестник Томского государственного университета*. – 2022. – №477. – С. 260–268.
7. Коришунуова Т. Ю., Моцная О.В. Влияние платформенной занятости на изменение представлений о работнике и работодателе // *Ежегодник трудового права*. – 2020. – №12. – С. 76–91.
8. Pesole, A., Urzì Brancati, M.C, Fernández-Macías, E., Biagi, F., González Vázquez, I. Platform workers in Europe. – European Commission. JRC Science Hub, – 2018. – 60 p. – [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/326625733_Platform_Workers_in_Europe_Evidence_from_the_COLLEEM_Survey – (Date of reference: 24.04.2024.)
9. PeiChin Tay, Oliver Large Make It Work: Understanding the Gig Economy's Shortcomings and Opportunities. *Tech&Digitalisation*, 2022. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.institute.global/insights/tech-and-digitalisation/making-it-work-understanding-gig-economys-shortcomings-and-opportunities> – (Date of reference: 22.04.2024.)
10. Deraeve, Rogiers and Segaert. Employment and social protection for platform workers: Recent developments and trends (ISSA Technical Commission on Employment Policies and Unemployment Insurance). Geneva, International Social Security Association, 2022. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.issa.int/analysis/platform-workers-and-social-protection-international-developments> – (Date of reference: 24.04.2024.)
11. Elisabetta Gualmin EU directive on platform work. European Parliament. – 2024. – [Electronic resource]. – Mode of access: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/760437/EPRS_ATA\(2024\)760437_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/760437/EPRS_ATA(2024)760437_EN.pdf) – Date of reference: 17.03.2024.
12. McNaughton, Hon. Monte Bill 88, Working for Workers Act. – 2022. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.ola.org/en/legislative-business/bills/parliament-42/session-2/bill-88> – (Date of reference: 30.03.2024)
13. Jose Maria Miranda Boto, Elisabeth Brameshuber COGENS: Collective Bargaining and the Gig Economy - New Perspectives (VS/2019/0084) – 311 p. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/58885/9781509956210.pdf?sequence=1> – (Date of reference: 05.04.2024)

REFERENCES

1. Hasenov M.H. Sovremennyye podhody k regulirovaniyu platformennoj zanyatosti // *Zarubezhnyj opyt*. – 2022. – №3 (43). – С. 42–45.
2. Rozhkova A.Yu. Setevaya i platformennaya zanyatost' truda: prava rabotnikov // *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. K.I. Lobachevskogo*. – 2022. – №6. – С. 138–146.
3. Ajmagambetov E.B., Tazhibaeva A.M. Nestandartnye formy zanyatosti naseleniya: mirovoj opyt po opredeleniyu nestandartnyh form zanyatosti dlya identifikacii novyh form zanyatosti // *Vestnik universiteta «Turan»*. – 2022. – №1 (93). – С. 227 – 237.
4. Serova A.V. Rol' sudebnyh reshenij v povyshenii kachestva trudovoj zhizni platformennyh rabotnikov // *Voprosy trudovogo prava*. – 2023. – №5 (220). – С. 260–265.

5. Ludovic Voet *In the EU, platform workers scored a victory.* – 2022. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.ips-journal.eu/work-and-digitalisation/platform-workers-in-the-eu-scored-a-victory-5811/#:~:text=On%209%20December%202021%2C%20the,employers%2C%20and%20underfunded%20public%20services> – (Date of reference: 12.04.2024.)
6. Serova A.V. *V poiskah koncepcii pravovogo regulirovaniya platformennoj zanyatosti // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta.* – 2022. – №477. – S. 260–268.
7. Korshunova T. Yu., Mochaya O.V. *Vliyanie platformennoj zanyatosti na izmenenie predstavlenij o rabotnike i rabotodatele // Ezhegodnik trudovogo prava.* – 2020. – №12. – C. 76–91.
8. Pesole, A., Urzì Brancati, M.C, Fernández-Macías, E., Biagi, F., González Vázquez, I. *Platform workers in Europe.* – European Commission. JRC Science Hub, – 2018. – 60 p. – [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/326625733_Platform_Workers_in_Europe_Evidence_from_the_COLLEEM_Survey – (Date of reference: 24.04.2024.)
9. PeiChin Tay, Oliver *Large Make It Work: Understanding the Gig Economy's Shortcomings and Opportunities.* Tech&Digitalisation, 2022. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.institute.global/insights/tech-and-digitalisation/making-it-work-understanding-gig-economys-shortcomings-and-opportunities> – (Date of reference: 22.04.2024.)
10. Deraeve, Rogiers and Segaert. *Employment and social protection for platform workers: Recent developments and trends (ISSA Technical Commission on Employment Policies and Unemployment Insurance).* Geneva, International Social Security Association, 2022. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.issa.int/analysis/platform-workers-and-social-protection-international-developments> – (Date of reference: 24.04.2024.)
11. Elisabetta Gualmin *EU directive on platform work.* European Parliament. – 2024. – [Electronic resource]. – Mode of access: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/760437/EPRS_ATA\(2024\)760437_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/760437/EPRS_ATA(2024)760437_EN.pdf) – (Date of reference: 17.03.2024.)
12. McNaughton, Hon. Monte *Bill 88, Working for Workers Act.* – 2022. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.ola.org/en/legislative-business/bills/parliament-42/session-2/bill-88> – (Date of reference: 30.03.2024)
13. Jose Maria Miranda Boto, Elisabeth Brameshuber *COGENS: Collective Bargaining and the Gig Economy - New Perspectives (VS/2019/0084)* – 311 p. – [Electronic resource]. – Mode of access: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/58885/9781509956210.pdf?sequence=1> – (Date of reference: 05.04.2024)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК АУДИТ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Ақмарал Бақытқызы Сактағанова

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: Aridnis@mail.ru*

Ерік Болатұлы Ахметов¹

*Заң ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасы Заңнама
және құқықтық ақпарат Институтының конституциялық,
әкімшілік заңнама және мемлекеттік басқару бөлім басшысы;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: Ahmetov.er-0507@mail.ru*

Аннотация. Мақала бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы кәсіпорындардың әлеуметтік аудитінің өзекті тақырыбына арналған. Ғылыми мақалада әлеуметтік аудитті іске асырудың халықаралық тәжірибесі келтірілген, Қазақстан Республикасында әлеуметтік аудитті қалыптастырудың негізгі ережелері қарастырылған. Жүргізілген талдау негізінде кәсіпорындарда аудит жүргізудің маңыздылығы туралы қорытынды жасалады.

Мақалада негізгі принциптер мен тәжірибелерді бөліп көрсете отырып, әлеуметтік аудитті жүзеге асырудың халықаралық тәжірибесі қарастырылады. Атап айтқанда, әлеуметтік аудит стандарттары, әдістер мен құралдар, мүдделі тараптардың рөлі талданады. Әлеуметтік аудит бұл ұйымның, жобаның немесе Бағдарламаның әлеуметтік әсерін бағалау мен өлшеудің жүйелі процесі. Бұл іс-әрекеттің қоғамдық мүдделер мен үміттерге қаншалықты сәйкес келетінін объективті бағалауға, сондай-ақ жақсарту бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасында әлеуметтік аудит белсенді қалыптасу сатысында тұр, бұл корпоративтік әлеуметтік жауапкершіліктің маңыздылығы мен бизнес-практикадағы ашықтықтың өсіп келе жатқандығын айғақтайды. Дамудың бастапқы кезеңіне қарамастан, ұйымдар қызметінің тиімділігі мен ашықтығын арттыруға бағытталған бірқатар маңызды бастамалар іске асырылды.

Сонымен қатар, әлеуметтік аудит - бұл бағалауды, есептілікті дайындауды және ұйымның жұмыс істеуі мен жұмыс стилін жақсарту шараларын енгізуді қамтитын кешенді процесс. Оның негізгі мақсаты - ұйымның жалпы қоғамға әсерін өлшеу, бұл оның корпоративтік әлеуметтік жауапкершілігінің дәрежесін бағалауға мүмкіндік береді.

Мақала тұрақты дамуға ұмтылатын ұйымдар үшін әлеуметтік аудиттің құндылығын көрсетеді. Оны енгізу әлеуметтік жауапкершілік деңгейін арттыруға және қоғамға оң ықпал жасауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік аудит әлеуметтік және экологиялық аспектілермен байланысты кәсіпорын жұмысындағы проблемалық аймақтарды анықтауға көмектеседі. Бұл жағдайды жақсарту үшін тиімді шараларды әзірлеуге және ықтимал тәуекелдерді азайтуға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: әлеуметтік аудит, кәсіпорын, корпоративтік жауапкершілік, адами ресурстар, рәсімдер.

¹ Хат-хабарларға арналған автор

СОЦИАЛЬНЫЙ АУДИТ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Сактаганова Акмарал Бакытовна

*Докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: Aridnis@mail.ru*

Ахметов Ерик Булатович

*Магистр юридических наук, руководитель отдела Конституционного,
административного законодательства и государственного управления Института
законодательства и правовой информации Республики Казахстан;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: Ahmetov.er-0507@mail.ru*

Аннотация. Приведен международный опыт реализации социального аудита, рассматриваются основные положения формирования социального аудита в Республике Казахстан. На основе проведенного анализа делаются выводы о важности проведения аудита на предприятиях.

Статья посвящена международному опыту проведения социального аудита, в которой выделяются основные принципы и методы. Также анализируется применение стандартов социального аудита, инструментов и методов их применения, а также роль заинтересованных сторон.

Он позволяет объективно оценить насколько деятельность соответствует общественным интересам и ожиданиям, а также выявить области для улучшения.

В Республике Казахстан социальный аудит находится в стадии активного формирования, что свидетельствует о растущем осознании значимости корпоративной социальной ответственности и прозрачности в бизнес-практике. Несмотря на начальный этап развития, уже реализован ряд важных инициатив, направленных на повышение эффективности и прозрачности деятельности организаций.

Социальным аудитом является комплексная деятельность, которая включает в себя оценку деятельности организации, подготовку отчетности и внедрение мер по улучшению функционирования и стиля работы. Главная задача социального аудита заключается в измерении влияния организации на общество в целом, что дает возможность оценить степень ее социальной ответственности как корпорации.

В статье подчеркивается важность социального аудита для организаций, которые стремятся к динамичному развитию. Внедрение социального аудита создаст уровень социальной ответственности и позитивное влияние на общество.

Социальный аудит помогает выявить проблемные зоны в работе предприятия, связанные с социальными и экологическими аспектами. Это позволяет разработать эффективные меры по улучшению ситуации и свести к минимуму возможные риски.

Ключевые слова: социальный аудит, предприятие, корпоративная ответственность, человеческие ресурсы, процедуры.

SOCIAL AUDIT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PROBLEMS AND PROSPECTS

Saktaganova Akmaral Bakytovna

*Doctoral student of Eurasian National University named after L.N. Gumilyov;
Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: Aridnis@mail.ru*

Akhmetov Yerik Bulatovich

*Master of Legal Sciences, Head of the Department of Constitutional,
Administrative Legislation and Public Administration of the Institute
of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan;
Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: Ahmetov.er-0507@mail.ru*

Abstract. This article explores the contemporary landscape of social auditing. Research paper examines international best practices in social auditing, and analyzes the key elements shaping social auditing's developing in the Republic of Kazakhstan. Making conclusion that conducting social audits within enterprises is essential.

The article examines the international experience of social audit, highlighting the key principles and practices. In particular, the following are analyzed: social audit standards, methods and tools, the role of stakeholders. Social audit is a systematic process of evaluating and measuring the social impact of an organization, project, or program. It allows you to objectively assess how activities meet public interests and expectations, as well as identify areas for improvement.

Social audit is in the stage of active formation, which indicates a growing awareness of the importance of transparency in business practice. Despite the initial stage of development, a number of important initiatives have already been implemented aimed at improving the efficiency and transparency of organizations' activities.

Social audit is a complex process that includes assessment, reporting and implementation of measures to improve the functioning and working style of the organization. Its key goal is to measure the impact of an organization on society as a whole, the degree of its corporate social responsibility.

The article highlights the value of social audit for organizations striving for sustainable development. Its implementation will increase the social responsibility and create a positive impact on society.

Social audit helps to identify problem areas in the company's work aspects. This allows us to develop effective measures to improve the situation and minimize possible risks.

Keywords: social audit, enterprise, corporate responsibility, human resources, procedures.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_282

Кіріспе

Әлеуметтік аудит қазіргі заманғы ғылым мен әлемдік нарықтық экономиканың қоғамдық практикасы саласындағы мүлдем жаңа құбылыс екенін атап өткен жөн. Әлеуметтік аудит-бұл бағалауды жүзеге асыратын, белгілі бір ұйымның жұмысының тиімділігін, оның стилін арттыратын процесс.

Қауіпсіз еңбек мәдениеті бүгінде жахандық трендке айналды. Еңбек қауіпсіздігін жоғары бағалайтын елдердегі жұмыс жағдайлары оларды әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті етеді.

Қазіргі жағдайда, әсіресе қаржылық дағдарыс кезінде, жалпы әлеуметтік аудитке деген көзқарас бір қатарлы емес. Бір жағынан, қазіргі экономикадағы дағдарыстық құбылыстардың дамуымен кәсіпорындар мен ұйымдардың алғашқы қадамы шығындарды, ең алдымен адам ресурстарын азайту болып табылады. Осы әлеуметтік аудит іс-шарасына сүйене отырып, ұйымның әлеуметтік ортасын және адам ресурстарын пайдалану тиімділігін зерттеуге және бағалауға бағытталған кәсіпкерлерге осы саладағы қосымша шығындар ұсынылады. Екінші жағынан, бұл кәсіпорынның адам ресурстарын пайдаланудың барлық көрсеткіштерін оңтайландырудың экономикалық негіздемесі болып табылатын персонал аудитінің нәтижелері. Осылайша, кәсіпорынның әлеуметтік саласындағы аудит нәтижелері бойынша басшылық персоналдың санын, құрылымын, сапалық сипаттама-

ларын және адам ресурстарына шығындарды оңтайландыруға бағытталған барабар және негізделген шараларды қолдана алады.

Материалдар мен әдістер

Жалпы ғылыми және арнайы құқықтық әдістер болып табылады.

Нәтижелер және талқылау

Бұл ұйымның әлеуметтік жауапкершілігін тереңірек зерделеуге және оның жұмыс істеу сапасын арттыруға септігін тигізеді. Әлеуметтік аудиттің маңызды артықшылығы адамдарға деректі қолдау көрсетуге, қодауларды және келесі төлемдерді бақылау үшін көмектеседі [1, 43 б.].

Қазақстандық теория мен практика үшін «Әлеуметтік аудит» ұғымы салыстырмалы түрде жаңа болып табылады. Мысалы, XX ғасырдың ортасынан бастап шетелде аудиттің бұл түрі өнеркәсіптің, құрылыстың және т.б. түрлі салалардың ұлттық кәсіпорындарында, сондай-ақ трансұлттық корпорацияларда кең таралды. Адами ресурстарды басқару және әлеуметтік аудит саласындағы зерттеушілер аудиттің бұл түрі күрделі басқару құрылымы бар кәсіпорындарда сұранысқа ие екенін атап өтті [1, 44 б.].

Жалпы алғанда, әлеуметтік аудит дегеніміз-компанияға оның қызметінің профиліне байланысты әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелерді шешуге қосқан үлесін бағалауға және көрсетуге мүм-

кіндік беретін іс-шаралар кешені болып табылады [1, 44 б.].

Айта кету керек, әлеуметтік аудит белгілі бір зерттеу критерийлерінен тұрады, мысалы:

1) Компания қызметінің тиімділік көрсеткіштерінің түрі зерттеледі [2].

Әлеуметтік аудит әлеуметтік-экономикалық қатынастарды реттеудің тиімді құралы ретінде қызмет етеді.

Осының арқасында ол қазіргі нарықтық экономика жағдайында өндірістің шешуші факторы болып табылатын адам ресурстарын басқару деңгейін айтарлықтай арттыра алады [2, 304 б.].

Әлеуметтік аудит ұзақ мерзімделуден йеді [3, 131 б.]. Компаниялардың қоғам алдындағы жауапкершілігі, игілікті әрекеттері және этикалық тұрғыдан дұрыс қатынастары қызметкерлердің сенімін арттырады және олардың жұмысқа деген құлшынысын күшейте [3, 132 б.].

Соңғы екі онжылдықта адамның өндірістегі рөлінің маңыздылығы арта түсті [4].

Әлеуметтік аудит саласындағы танымал сарапшы профессор А. Шулуc қарастырылып отырған тұжырымдаманың нақты анықтама-сын береді. Оның пікірінше, әлеуметтік аудит - бұл әртүрлі деңгейдегі (корпоративтік, муниципалдық, салалық, аймақтық, ұлттық) әлеуметтік қатынастардың жай-күйін жан-жақты және объективті бағалау тәсілі болып табылады, бұл әлеуметтік климаттың нашарлауының ықтимал қауіптерін анықтауға, адами ресурстардың даму резервтерін ашуға мүмкіндік береді [5, 44 б.].

Біздің ойымызша, әлеуметтік аудиттің осындай түсіндіруінің негізгі мәселесі бұл ұйымның әлеуметтік ортасының жай-күйіне сыртқы тексеруді білдіреді. Қазіргі заманғы кәсіпорын, тіпті ірі кәсіпорын, екі негізгі себеп бойынша мұндай тексеруді өз бетінше жүргізе алмайтындығына байланысты:

1) Біріншіден, кәсіпорында өмірдің барлық бағыттары бойынша кешенді тексеру жүргізуге қабілетті жоғары білікті мамандардың болмауына байланысты;

2) Екіншіден, кәсіпорын күштерімен жоғары еңбек шығындары, уақыт пен ресурстардың шығындарына байланысты толық тексеру жүргізудің экономикалық тиімсіздігіне байланысты [5, 44 б.].

Сонымен қатар, кәсіпорын күштерімен адам ресурстарына аудит жүргізу кезінде тәуелсіздік қағидатын толық сақтауда белгілі бір қиындықтар орын алады.

Біздің пікірімізше, жоғарыда аталған мәселелерді шешуге тұтастай алғанда әлеуметтік аудитті сыртқы ұйымдар жүргізетін

сыртқы әлеуметтік аудитке және кәсіпорынның өзі жүргізетін персоналдың ішкі аудитіне нақты бөлуі ықпал етеді.

Әлеуметтік аудиттің тиімділігі кәсіпорынның операциялық шығындарының төмендеуімен және беделінің артуымен байқалады [6, 97 б.].

Айта кету керек, кез-келген тексеру үшін, оның ішінде персонал үшін жүргізілетін аудиттің мақсатын тұжырымдалуы қажет. Біздің ойымызша, әлеуметтік аудиттің мақсатының негізінде келесі ішкі мақсаттарға бөліп көрсетуге болады:

1) кәсіпорынды басқарудың барлық деңгейлерінің тиімділігін қамтамасыз ету;

2) қызметкерлерге лауазымдық міндеттерін тиімді орындау үшін көмек көрсету;

3) әкімшіліктің мүдделерін қорғауға жәрдемдесу және персоналды басқарудағы ағымдағы проблемаларды жедел анықтау;

4) кәсіпорындағы еңбек туралы ережелердің еңбек туралы заңнамаға сәйкестігі [6, 99 б.].

Жұмысшылардың жиі ауысуы кәсіпорынның тиімділігін, өнімділігін және тұрақтылығын төмендетеді. Әлеуметтік аудит осы проблеманы шешуге бағытталған тиімді құрал болып табылады [7].

Кадрлар айналымы - кәсіпорындар үшін маңызды мәселе. Осы мәселені шешу үшін кәсіпорындар жұмыс жағдайларын жақсартуға, жалақыны көтеруге, жұмысшылардың дамуына қолдау көрсетуге және кәсіпорын мәдениетін жақсартуға бағытталған шараларды қабылдауы қажет. Сонымен қатар, кәсіпорындар әлеуметтік аудитті жүргізіп, жұмысшылардың қанағаттану деңгейін оқып білуі қажет. Бұл оларға кадрлар айналымының негізгі себептерін анықтауға және оларды шешу үшін тиімді шаралар қабылдауға мүмкіндік береді [7, 126 б.].

Жұмыс ортасын жақсарту қызметкерлердің өнімділігін арттыруға, қанағаттанушылықты жоғарылатуға және кәсіпорынның жалпы жетістіктеріне ықпал етеді. Кәсіпорындар жұмыс ортасын жақсарту үшін жоғарыда келтірілген шараларды қолдана алады. Бұл оларға кәсіпорынның тиімді жұмыс істеуіне және тұрақты дамуына көмектеседі.

Жалақы және ынталандыру жүйесін жетілдіру. Әлеуметтік аудит жұмысшылардың еңбек ақысы және ынталандыру жүйесінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл жұмысшылардың мотивациясын арттыруға және оларды ұстап тұруға мүмкіндік береді.

Мүмкіндіктерді жасау жолдары. Әлеу-

меттік аудит кәсіпорынның жұмысшыларға кәсіби даму мүмкіндіктерін ұсыну деңгейін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл жұмысшылардың дағдыларын арттыруға және қызмет бойынша өсу мүмкіндіктерін жасауға көмектеседі [7, 127 б.].

Олар тек өнімдер мен қызметтер ұсынумен шектелмей, қоғамдық және экологиялық жауапкершілікті де мойындауға тиіс. Сарапшылардың пікірінше, кәсіпорындар тек сапалы өнім шығарумен ғана шектелмей, әлеуметтік тұрақтылыққа және тұрақты дамуға ықпал етуге міндетті [8, 86 б.].

Кәсіпорындардың әлеуметтік жауапкершілігі келесі бағыттарды қамтиды:

1) Қоршаған Ортаны Қорғау: Қоршаған ортаны ластауды азайту, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, тұрақты дамуға бағытталған технологияларды енгізу.

2) Еңбек Қатынастары: Жұмысшылардың құқықтарын, қауіпсіздігін және денсаулығын қорғау, әділ еңбек жағдайларын қамтамасыз ету, жұмысшыларды дамытуға инвестиция салу.

3) Этикалық Міндеттемелер: Этикалық принциптерді сақтау, заң нормаларын орындау, ашық және әділ бәсеке жағдайларын қалыптастыру [8, 87 б.].

Тәжірибеден мысал ретінде, «АСКАД» ЖШС кәсіпорнында әлеуметтік аудит жүргізу тәжірибесін келтірейік.

«АСКАД» ЖШС-де жүргізілген әлеуметтік аудиттен кейін ұйымның өз қызметін неғұрлым табысты жүзеге асыратын бірқатар кемшіліктері анықталды. «АСКАД» ЖШС-де персоналдың бейімделу жағдайын талдаудан қазіргі уақытта кәсіпорында бейімделу процесін реттейтін бірде-бір құжат жоқ екенін көруге болды. Жаңа қызметкерлермен жүргізілетін бейімдеу жұмыстары жүйелі сипатқа ие емес және ресми болып табылады.

Әлеуметтік аудиттен кейін ұйымда бейімделуді тиімді басқару үшін қажетті құжаттаманы әзірлеу қажет деген қорытынды жасалды. Бастапқыда келесі нормативтік құжаттарды әзірлеу қажет:

1) Персоналды бейімдеу туралы ереже. Бұл кәсіпорындағы персоналды бейімдеуді басқару жүзеге асырылатын ұйымдастырушылық құжат. Оның негізінде персоналды бейімдеуді басқару әдістемесі жасалады;

2) Қызметкердің лауазымдық нұсқаулығы, оған бейімделуді басқару функциясы бекітілген [8, 90 б.].

«АСКАД» ЖШС үшін бейімделу процесін бағалау технологиясын жасау қажет. Ол бейімделудің белгілі бір кезеңіне жата-

тын іс-шаралар кешенін қамтитын үш үлкен кезеңнен тұрады.

Бастапқы бейімделу процедурасының нақты сипаттамасы, оны ресімдеу және енгізу «АСКАД» ЖШС-да жаңадан келген қызметкерлер арасында кадрлардың ауысуын азайтуға мүмкіндік береді [8, 90 б.].

Әлеуметтік аудиттің отаны АҚШ деп атауы керек. Өткен ғасырда Стэнфорд бизнес мектебінің экономика профессоры Теодор Ж.Крепс «Әлеуметтік аудит» ұғымын енгізді. Бірақ одан да маңыздысы, осы уақытта компаниялардың әлеуметтік рейтингтері үнемі анықтала бастады. Компаниялардың әлеуметтік рейтингтері (ең алдымен қайырымдылық көрсеткіштеріне негізделген) осы компаниялардың қоғам үшін рөлін көрсетуге шақырды [5, 68 б.].

1960-1970 жылдары өндіріс өсуінің жағымсыз әсерлеріне қатысты қоғамдық наразылық күшейе бастады. Барған сайын экономикалық өсу қоршаған ортаның ластануы, кемсітушіліктің барлық түрлері, өндіріс қауіпсіздігінің төмендеуі және тауарлар сапасының нашарлауы есебінен жүзеге асырылды.

АҚШ-та әлеуметтік аудит негізінен компаниялардың әлеуметтік жауапты мінез-құлқы оның негізгі бизнес көрсеткіштеріне қалай әсер ететініне назар аударады. Әлеуметтік аудит компаниялардың саясаты мен тәжірибесінен нақты шығындарды анықтайды және бұл көрсеткіштерді басқа компаниялардың көрсеткіштерімен (салалық немесе аймақтық негізде) және негізгі стейкхолдерлердің күтулерімен салыстырады. Бұл тәсіл өндірістік қызметтің туындысы ретінде шығындар туралы қалыптасқан идеядан ерекшеленеді [5, 67 б.].

Әлеуметтік менеджменттің англо-саксондық моделі экономикалық рационализммен, жеке бастаманы көтермелеумен, заңға бағынумен, азаматтық аскетизммен сипатталады.

Менеджменттің неміс моделінде ерекше белгілерді табуға болады: жалпыға бірдей танылған неміс педантикасы мен тәртіптілігі, жұмыс уақытын пайдалану дәлдігі және т. б.

Жапон менеджментінде конфуций тарихи дәстүрлері кеңінен және өте тиімді қолданылады: еңбекке құрмет, жасы үлкен, иерархиялық баспалдақтағы позициясы, ұжымдық жауапкершілік, келіссөздер мен компалар арқылы келісімге қол жеткізу [5, 67 б.].

Әлеуметтік жауапкершіліктің маңыздылығын қарастырайық:

- Бәсекеге қабілеттілік: Әлеуметтік жауапкершілікті арттыру кәсіпорынның бәсе-

кеге қабілеттілігін күшейтеді. Бұл тұтынушылардың сенімін арттырады, жаңа инвесторларды тартуға мүмкіндік береді және кәсіпорынның бейнесін жақсартады.

- Қаржылық тұрақтылық: Әлеуметтік жауапкершілікті арттыру кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын күшейтеді. Бұл инвестиция тартуды жеңілдетеді, тұтынушылардың лояльдылығын арттырады және ұзақ мерзімді тұрақты дамуға мүмкіндік береді.

- қоғамдық игілік: Әлеуметтік жауапкершілікті арттыру қоғамдық игілікке ықпал етеді. Бұл қоршаған ортаны қорғауға, еңбек қатынастарын жақсартуға, қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектеседі.

- этикалық міндеттемелер: Әлеуметтік жауапкершілікті арттыру кәсіпорынның этикалық міндеттемелерін орындауға ықпал етеді. Бұл қоғам мен мемлекет алдында сенімділікті арттырады [8, 87 б.].

Әлеуметтік климат - бұл жұмыс ортасының «рухы», ол қызметкерлердің бір-бірімен және басшылықпен өзара әрекеттесу тәсілін, көзқарастарын және жалпы сезімдерін сипаттайды. Ол жұмысшылардың мотивациясына, өнімділігіне, қанағаттануына, айналымына және тіпті кәсіпорынның беделіне тікелей әсер етеді [9, 146 б.].

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандардан, егер кәсіпорында салықтық тексеруден өту керек болса немесе міндетті жыл сайынғы аудиторлық есепті тапсыру қажет болса, аудит жүргізу өте маңызды. Аудитті тәуелсіз үшінші тарап компаниясы жүзеге асырған жағдайда, сараптама процесінде табылған қателерді мемлекеттік бақылаушы органдардың қорытынды тексеруіне дейін уақтылы түзетуге болады.

Сонымен қатар, тәуелсіз жүргізетін аудиттің артықшылықтары үшінші тарап компания:

- Объективтілік: тәуелсіз аудит компанияның қаржылық жағдайы туралы объективті пікірге кепілдік береді [9, 146 б.].

Аудитті уақтылы жүргізудің арқасында мемлекеттік бақылаушы органдар өз тексе-

рулерін жүргізгенге дейін қателерді түзетуге болады. Бұл айыппұлдар, өсімпұлдар және теріс бедел сияқты жағымсыз салдардан аулақ болады.

Әлеуметтік аудиттің тиімділігін арттыру үшін мынадай шараларды қолдануға болады:

- Стандарттарды белгілеу: Әлеуметтік аудиттің стандарттарын белгілеп, оларды жүргізу процесін бірдейлендіру қажет.

- Тәуелсіздікті қамтамасыз ету: Әлеуметтік аудитті тәуелсіз сарапшылар жүргізуі қажет.

- Ашықтық пен транспаренттілікті қамтамасыз ету: Әлеуметтік аудит нәтижелері қоғамға ашық болуы қажет.

- Әлеуметтік аудит нәтижелерін қолдану: Әлеуметтік аудит нәтижелері кәсіпорынның әлеуметтік жауапкершілігін арттыру үшін шаралар қабылдау үшін қолданылуы қажет.

- Әлеуметтік аудит – кәсіпорындардың тұрақты дамуына және қоғаммен байланысын нығайтуға бағытталған маңызды құрал. Ол кәсіпорындарға әлеуметтік әсерін бағалауға, жаңа мүмкіндіктерді анықтауға және тұрақты дамуға қол жеткізуге мүмкіндік береді [9, 146 б.].

Әлеуметтік аудитті енгізу кезінде мемлекет ұлттық бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің параметрлерін анықтау үшін және осы саладағы үздік тәжірибені ілгерілету тетіктерін қалыптастыру жөнінде бастама көтеруі тиіс деп санаймыз.

Белгіленген әлеуметтік аудит мәселелерінің нақты шешімдері болуы мүмкін:

- әлеуметтік аудиттің негізгі мәселелері бойынша келісімге қол жеткізу мақсатында мүдделі топтарда диалог жүргізу;

- әлеуметтік аудит туралы Заңның қабылдануы;

- ұйымдардың әлеуметтік жауапкершілігінің бағалау көрсеткіштерінің жүйесін әзірлеу;

- халықаралық нормаларға қайшы келмейтін және отандық әлеуметтік-экономикалық қатынастардың ерекшелігін көрсететін әлеуметтік стандарттардың кешенді жүйесін әзірлеу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Кизилов А.Н., Богатая И.Н. Исследование экономической сущности социального аудита и его места в системе аудиторско-консалтинговых услуг // Научный журнал «Международный бухгалтерский учет». – 2016. – С.43-46.

2. Емелин Н.В. Социальный аудит в промышленности. // Экономика и управление: современное положение: IV международ. молодеж. науч. конф.: (Социальный аудит мат, 22-23

ноября 2012 г.): материалы международной научно практической конференции. – Самара: Самарский гос. ун-т, 2012. - С.304-310.

3. Макарова Н.В. Социальный аудит как основа функционирования современных организаций // Актуальные вопросы вузовской наук: Сборник научных и научно-методических статей. Том Выпуск 9. – Самара: Самарский институт управления, 2014. – С. 131-140.

4. Антропов В.В. Социальная защита в странах Европейского союза // Москва.: ЗАО «Издательство «Экономика». - 2006. -115 с.

5. Шулуc А.А. Социальный аудит // Москва.: «Издательство «АТИСО». - 2018. - 91 с.

6. Мешков В. Р. Социальный аудит: российская практика // Научный журнал «Общество и экономика» - 2009. - № 6. – С.97-114.

7. Самойлова П. Первый социальный аудит // Научный журнал «Солидарность». - 2008. - № 47. - С. 126-129.

8. Хмелев С. А. Социальный аудит как фактор повышения эффективности финансово-хозяйственной деятельности крупных промышленных предприятий // Экономика и управление. - 2010. - № 1. – С.85-98.

9. Галиев Г.Т. Роль социального аудита в оптимизации социально-трудовых отношений // Евразийский юридический журнал – 2012- № 3 – С.146-147

REFERENCES

1. Kizilov A.N., Bogataya I.N. Issledovanie ekonomicheskoy sushchnosti social'nogo audita i ego mesta v sisteme auditorско-konsaltingovyh uslug // Nauchnyj zhurnal «Mezhdunarodnyj buhgalterskij uchet». – 2016. – S.43-46.

2. Emelin N.V. Social'nyj audit v promyshlennosti. // Ekonomika i upravlenie: sovremennoe polozhenie: IV mezhdunar. molodezh. nauch. konf.: (Social'nyj audit mat, 22-23 noyabrya 2012 g.): materialy mezhdunarodnoj nauchno prakticheskoy konferencii. – Samara: Samarskij gos. un-t, 2012. - S.304-310.

3. Makarova N.V. Social'nyj audit kak osnova funkcionirovaniya sovremennyh organizacij // Aktual'nye voprosy vuzovskoj nauk: Sbornik nauchnyh i nauchno-metodicheskikh statej. Tom Vypusk 9. – Samara: Samarskij institut upravleniya, 2014. – S. 131-140.

4. Antropov V.V. Social'naya zashchita v stranah Evropejskogo soyuza // Moskva.: ЗАО «Izdatel'stvo «Ekonomika». - 2006. -115 s.

5. Shulus A.A. Social'nyj audit // Moskva.: «Izdatel'stvo «ATISO».- 2018. - 91 s.

6. Meshkov V. R. Social'nyj audit: rossijskaya praktika // Nauchnyj zhurnal «Obshchestvo i ekonomika» - 2009. - № 6. – S.97-114.

7. Samojlova P. Pervyj social'nyj audit // Nauchnyj zhurnal «Solidarnost'». - 2008. - № 47. - S. 126-129.

8. Hmelev S. A. Social'nyj audit kak faktor povysheniya effektivnosti finansovo-hozyajstvennoj deyatel'nosti krupnyh promyshlennyh predpriyatij // Ekonomika i upravlenie. - 2010. - № 1. – S.85-98.

9. Galiev G.T. Rol' social'nogo audita v optimizacii social'no-trudovyh otnoshenij // Evrazijskij yuridicheskij zhurnal – 2012- № 3 – S.146-147.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ ЕАЭО МҮШЕ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ЕҢБЕК САЛАСЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Мереке Қонысханқызы Жүрүнова

*Заң ғылымдарының магистрі, Максұт Нарикбаев Университетінің докторанты, Астана халықаралық университеті Құқық жоғарғы мектебінің аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының ғылыми қызметкері; Астана қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: merekezurunova@gmail.com*

Аннотация. Ғылыми мақалада жасанды интеллект пен еңбек саласының өзара байланысы, сондай-ақ ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер шеңберінде оны талдау арқылы еңбек саласындағы реттеуге жататын мәселелер қарастырылады. Жасанды интеллект барлық салаларда дамыған жағдайда, ол ЕАЭО еңбек саласына қандай өзгерістер әкеледі және еңбек заңнамасына қандай жаңа өзгерістер енгізіледі, ғылыми мақаланың өзектілігін көрсетеді.

Жасанды интеллект жүйелерінің дамуы көптеген жұмыс орындары мен кәсіптердің ескіруіне және жойылуына әкеледі, жаңа кәсіптердің пайда болуына әсер етеді. Жасанды интеллектің жүйелерінің дамуы көптеген жұмыс орындары мен кәсіптердің ескіріп, жойылуына дейін әкеліп, жаңа кәсіптердің пайда болуына әсер етеді. Цифрландыру дамыған сайын, өндірістердің көбісі роботтандырылып, адамдардың физикалық еңбегін қажет ететін жұмыстардан бас тарту орын алуы мүмкін. Сондықтан, еңбек заңнамасында роботтардың жіберілетін еңбегін шектеу арқылы, олардың адамдармен бірге жұмыс жасауын қамтамасыз ететін еңбек стандарттарын дайындау арқылы ЕАЭО мүше мемлекеттері арасында еңбек заңнамасымен реттеу қажет.

Ғылыми мақаланың мақсаты-ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің еңбек саласындағы жасанды интеллекттің орнын анықтау, оның құқық қолдану практикасында қалай жүзеге асырылатынын зерттеу және авторлық қорытынды жасау.

Бұл ретте жасанды интеллекттің еңбек саласындағы орнын және оны құқықтық реттеудің шетелдік практикасын зерделеу, сондай-ақ оны ЕАЭО туралы шарттың нормаларымен байланыстыра отырып, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің ұлттық заңнамасында пайдалану мүмкіндігін қарастыру. Жасанды интеллектке жол бермеу керек пе, әлде оның қызметтерін тиімді пайдалану арқылы ел экономикасын жақсартуға бола ма? Ұлттық және халықаралық деңгейде жұмысшылардың біліктілігін арттыру, сондай-ақ еңбек қатынастарындағы тиімді өзгерістерге ықпал ететін факторларды анықтау үшін жасанды интеллектті пайдаланудың орындылығы туралы қорытынды жасалады.

Түйінді сөздер: ЕАЭО шарты, жасанды интеллект, цифрландыру, еңбек көші-қоны, роботтандыру, еңбек заңнамасын үйлестіру, кәсіби біліктілікті арттыру, жаңа мамандықтар енгізу.

ВОПРОСЫ О РОЛИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СФЕРЕ ТРУДА ГОСУДАРСТВ-ЧЛЕНОВ ЕАЭС

Журунова Мереке Қонысхановна

*Магистр юридических наук, докторант Максұт Нарикбаев Университета, старший преподаватель Высшей школы права Международного университета Астана, научный сотрудник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан; г. Астана, Республика Казахстан;
e-mail: merekezurunova@gmail.com*

Аннотация. В научной статье рассматриваются вопросы взаимосвязи искусственного интеллекта и сферы труда, а также подлежащие регулированию в сфере труда путем его анализа в рамках государств-членов ЕАЭС. В случае развития искусственного интеллекта во всех сферах, какие изменения он принесет в сферу труда ЕАЭС и какие новые изменения будут внесены в трудовое законодательство, показывает актуальность научной статьи.

Развитие систем искусственного интеллекта приводит к устареванию и исчезновению многих рабочих мест и профессий, влияет на появление новых профессий. По мере развития цифровизации многие отрасли будут роботизированы, а рабочие места, требующие физического труда, могут быть ликвидированы. Поэтому среди государств-членов ЕАЭС необходимо ограничить в трудовом законодательстве работу, возлагаемую на роботов, урегулировать подготовку трудовых стандартов, обеспечивающих их взаимодействие с людьми, урегулировать трудовое законодательство.

Целью научной статьи является определение места искусственного интеллекта в сфере труда государств-членов ЕАЭС, изучить, как он реализуется в правопримени- тельной практике, и сделать авторские выводы. При этом изучить место искусствен- ного интеллекта в сфере труда и зарубежную практику его правового регулирования, а также рассмотреть возможность его использования в национальном законодательстве государств-членов ЕАЭС с привязкой к нормам Договора о ЕАЭС. Следует ли уклоняться от использования искусственного интеллекта или, напротив, можно улучшить экономику страны, эффективно применяя его технологии? Делается заключение о целесообразности использования искусственного интеллекта для повышения квалификации работников как на национальном, так и на международном уровнях, а также для выявления факторов, способствующих эффективным изменениям в трудовых отношениях.

Ключевые слова: Договор ЕАЭС, искусственный интеллект, цифровизация, трудовая миграция, роботизация, повышение профессиональной квалификации, внедрение новых специальностей.

ISSUES OF THE PLACE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE SPHERE OF LABOR IN THE MEMBER STATES OF THE EAEU

Zhurunova Mereke Konyskhanovna

Master of Legal Sciences, PhD student of Maqsut Narikbayev University, Senior lecturer at Higher School of Law at Astana International University, Researcher at the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: merekezhurunova@gmail.com

Abstract. *The scientific article examines the issues of the relationship between artificial intelligence and the labor sphere, as well as those subject to regulation in the labor sphere by analyzing it within the EAEU member states. In the case of the development of artificial intelligence in all areas, what changes it will bring to the EAEU labor sphere and what new changes will be made to labor legislation shows the relevance of the scientific article.*

The development of artificial intelligence systems leads to the obsolescence and disappearance of many jobs and professions, and affects the emergence of new professions. As digitalization develops, many industries will be robotized, and jobs that require physical labor may be eliminated. Therefore, among the EAEU member states, it is necessary to limit the work assigned to robots in labor legislation, regulate the preparation of labor standards that ensure their interaction with people, and regulate labor legislation.

The purpose of the scientific article is to determine the place of artificial intelligence in the sphere of labor of the EAEU member states, to study how it is implemented in law enforcement practice, and to draw the author's conclusions. At the same time, to study the place of artificial intelligence in the sphere of labor and foreign practice of its legal regulation, and also to consider the possibility of its use in the national legislation of the EAEU member states with reference to the norms of the Treaty on the EAEU. Should we shy away from using artificial intelligence or, on the contrary, can we improve a country's economy by effectively using its technologies? The conclusion is made on the feasibility of using artificial intelligence to improve the skills of workers both at the national and international levels, as well as to identify factors that contribute to effective changes in labor relations.

Keywords: *EAEU treaty, artificial intelligence, digitalization, labor migration, robotization, improving professional qualifications, introduction of new specialties.*

Кіріспе

Еңбек қатынастары жалдамалы қызметтің негізінде туындайтын және еңбек заңнамасымен реттелетін, қоғамда өз орнын қалыптастырған қатынастар болып табылады. Бүкіл әлемдік тәжірибеде жасанды интеллекттің (бұдан әрі-ЖИ) дамуы еңбек және әлеуметтік қорғау саласын айналып өтпейтіні белгілі. Ал, осы бағытта еңбек заңнамасының нормаларын сақтауды және қадағалауды, сонымен бірге, жұмыскерлерді жұмыссыздықтан қорғау, жұмыспен қамту және әлеуметтік қорғау мәселелерін қамтамасыз ететін әлеуметтік заңнаманың мәселелерін де мемлекеттік органдар өз өкілеттілігі аумағында қамтамасыз етеді.

Алайда, ЕАЭО мүше мемлекеттерінің еңбек және әлеуметтік қорғау және әлеуметтік қамсыздандыру туралы заңнамаларында ЖИ әрекетін немесе оның әсерінен туындайтын мәселелерді реттейтін нақты нормалар жоқ. ЖИ адамға теріс зиян келтірмеу үшін алғашқы қадам ретінде ЕАЭО мүше мемлекеттердің ұлттық деңгейінде стратегиялық құжаттарды қабылдау орын алуда. Дегенмен, ЖИ еңбек саласына әсері қай бағытта және қалай реттелетінін түсіну үшін келесі мәселелерді анықтаған дұрыс. ЖИ еңбек қатынастарында қандай құқықтық мәртебеге ие? Оны енгізуге қатысты жауапкершілік қалай жүзеге асырылады? Дербес деректердің қауіпсіздігі мен қорғалуы қаншалықты қамтамасыз етілген? Мұндай сұрақтар шетелдік тәжірибені, ғылыми доктринаны және құқық қолдану практикасының мысалдарын талдау арқылы тұжырымдамалар жасау қажеттілігін туындатады.

Сонымен қатар, ЖИ ЕАЭО-ға мүше

мемлекеттердің еңбек саласына ықпалына байланысты азаматтарының және еңбекші мигранттардың жұмысынан айрылу қаупін зерттеу жүргізіледі және ЕАЭО ынтымақтастығы негізінде халықаралық шарттың, ұлттық заңнаманың көмегімен халықаралық және ұлттық деңгейлерде жұмыскерлердің кепілдіктерін сақтауға және жетілдіруге қатысты қабылданатын шараларды кеңейту сияқты мәселелер жүйесін қарастыру көзделген.

Әдістер мен материалдар

Автор ғылыми мақаланы ғылыми танымның формальды – құқықтық, тарихи-құқықтық, салыстырмалы - құқықтық, индукция мен дедукция әдістерін, талдау мен синтездеуді қолдана отырып жазды. Сонымен қатар, ғылыми мақалада ЖИ еңбек саласына әсерін реттеуге ықпал ететін халықаралық стандарттар, атап өтетін болсақ, ХЕҰ Барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы халықаралық актілердің ішінде: Еңбекші-мигранттар туралы 1949 жылғы №97 Конвенция¹, Көші-қон саласындағы теріс пайдалану және еңбекші-мигранттарға мүмкіндіктер теңдігі мен өтініштерді қамтамасыз ету туралы 1975 жылғы №143 Конвенция² мен ЕАЭО мүше мемлекеттерінің ұлттық заңнамалары, оның ішінде Ресей Федерациясының³, Беларусь Республикасының⁴, Армения Республикасының⁵, Қырғыз Республикасының⁶ және Қазақстан Республикасының⁷ еңбек кодекстері, ЕАЭО шарты⁸, шетелдердің ЖИ қолданысын реттейтін заңдарының нормалары, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің ЖИ барлық салаларға, оның

¹ Конвенция МОТ № 49 Конвенция о работниках-мигрантах (пересмотренная в 1949 году). [Электронды ресурс] – URL: file:///Users/merekesaudirova/Downloads/wcms_c097_ru.htm (жүзінген күні: 23.09.2024)

² Конвенция МОТ №143 Конвенция о злоупотреблениях в области миграции и об обеспечении работникам-мигрантам равенства возможностей и обращения. [Электронды ресурс] – URL: file:///Users/merekesaudirova/Downloads/wcms_c143_ru.htm (жүзінген күні: 23.09.2024)

³ «Трудовой кодекс Российской Федерации» от 30.12.2001 №197-ФЗ (ред. от 08.08.2024). [Электронды ресурс] – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/ (жүзінген күні: 23.09.2024)

⁴ Трудовой кодекс Республики Беларусь от 26 июля 1999 года № 296-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.07.2024 г.). [Электронды ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414859 (жүзінген күні: 23.09.2024)

⁵ Трудовой кодекс Республики Армения от 9 ноября 2004 года. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=173461> (жүзінген күні: 23.09.2024)

⁶ Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 4 августа 2004 года № 106 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.08.2023 г.). [Электронды ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30296269 (жүзінген күні: 23.09.2024)

⁷ Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (жүзінген күні: 23.09.2024)

⁸ Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартты ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 14 қазандағы № 240-V ҚРЗ. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000240> (жүзінген күні: 23.09.2024)

ішінде еңбек саласына әсеріне қатысты дайындалған стратегияларының бағыттары зерттеледі.

Нәтижелер мен талқылау

ЕАЭО мүше мемлекеттеріне ЖИ белсенді түрде әртүрлі салада дамуы орын алып, кәсіпкерлер өз кәсіптерін дамыту үшін қолданысқа енгізіп жатқанын көруге болады. Бұл мемлекеттер ЖИ қызметін ұлттық деңгейде жүйелейтін стратегиялық құжаттарды әзірледі.

ЖИ робототехникамен және озық онлайн технологиялармен үйлескенде, бүгінде бұрын тек адамдар орындай алатын көптеген тапсырмаларды тиімді орындауда, ол өз алдына елдің экономикасының дамуына тікелей әсер етеді, мысалы: технологияларды дамыту үшін қолайлы орта қалыптастырылып, онлайн кездесулер мен сатып алу-сату, киберқауіптілік, сараптамалық талдаулар жасау уақытты үнемдеуге, жұмыстың белсенділігі мен тиімділігін арттыруға мүмкіндіктер жасайды. Ақылды бағдарламалар диагноз қоюға және емдеу әдістерін таңдауға көмектесетін медицина саласына белсенді енгізілген. Журналистика, онлайн-білім беру, персоналды іріктеу функциялары тиімді үйлестірілген. Жалпы, қазіргі заманғы цифрлық технологиялар көптеген процестерді жүзеге асыруға қабілетті және айтарлықтай жеңілдіктер жасайды.

Сонымен, қазіргі уақытта ЖИ қолданылып отырған мына салаларды мысалға келтіруге болады:

- түрлі өнімдер өндіретін зауыттар мен фабрикалар ЖИ қызметін белсенді түрде пайдалануда.

- көптеген шетелдерде метро пойыздары мен такси қызметі жүргізушінің көмегенісіз қозғалысқа түседі.

- заңгерлердің қызметін алмастыруда. Мысалы: адвокат, судьялардың көмекшілері ретінде ЖИ процесуалдық құжаттарды тез арада зерттеп, қорытынды жасап береді.

- қаржы саласы жұмыскерлерінің орнын басуда ол, есептеу алгоритмдер мен электрондық кестелерді толтыру жылдамдығы мен тиімділігін арттыруда ЖИ қызметі қолданылуда.

- қызмет көрсетуші персоналдар ретінде ЖИ барлық сервистік қызметтер байланыс боттар арқылы жүзеге асырылады, робот официант қызметтері де енгізілуде.

- шығармашылық қызметтер көрсту, мысалы ChatGPT арқылы мәтіндер құрастыру, дұрыстау, әншілердің дауыс ырғағы мен му-

зыкалық ауысымдарын өзгертуде қолдану, видеобейне түсіру сияқты қызметтерге қолданылуда.

- аудармашылар, яндекс аудармашы, Google Translate арқылы өте көлемді жұмыстар атқарылуда.

- сот орындаушыларының да қызметі ЖИ алмастырылуда.

Осындай тәжірибелік мысалдарға сүйене отырып, ЖИ қолдану аясына сәйкес, оның еңбек саласына тікелей әсерін құқықтық реттеуге байланысты мәселені қарастыру орынды.

Акьюлов Р.И., және Сковпень А.А., зерттеуіне сәйкес, еңбек нарығын роботтандыру процестерінің келесідей салдары орын алуы мүмкін:

1. қазіргі уақытта роботтар қарапайым жұмыстарды орындайды, болашақта ЖИ робототехникасын жетілдіру процесінде жоғары білікті жұмысшыларды ығыстыра бастайды.

2. ЖИ қолданудың артуы және робототехниканы кеңінен енгізу нарықтағы адам еңбегіне сұраныстың төмендеуіне әкелуі мүмкін, бұл сұраныс пен ұсыныстың айырмашылығын тудырады, тепе-теңдік дәрежесін бұзады және құрылымдық жұмыссыздықтың дамуына ықпал етеді. Нәтижесінде қоғамда адамдардың жұмыссыздығы артып, әлеуметтік шиеленістің дамуына әсер етуі мүмкін фактілер пайда болады [1, 35 б.].

Осындай қорытындымен келесі зерттеушілер: Моттаева А.Б., Кашинцева В.П., Покровский О.Ю., келіспейді. Олардың зерттеу нәтижелері көптеген аналитиктердің ЖИ қолдануды пессимистік тұрғыдан жұмыссыздықтың артуына болжау дұрыс емес, халыққа ондай аландаушылықты негізсіз таратуға, асыра сілтеу нәтижесі қобалжуға әкеледі – деп түйіндейді [2, 85 б.].

Шынымен де, ЖИ жұмыстарды иемденіп алып, жұмыссыз қаламыз екен - деп мемлекетке жағдай жасаңдар деп отыра бермеудің амалын ойлап, қандай да болмасын өзгерістерге дайын болатындай нәтижелер ойластырып, оған қол жеткізуді жоспарлаған дұрыс шығар. Себебі цифрландыру, өз уақытымен бірден болмаса да, өзінің қарқынымен жұмыспен қамтудың жаңа түрлеріне, жұмыс сипаты мен еңбек жағдайлары мен еңбек нарығының өзгеруіне әкеледі. Еңбек нарығындағы негізгі өзгерістер электрондық сипатқа ие және қашықтан жұмыс істеу жұмыстардың көлемін ұлғайту, интернет-платформалар арқылы жұмыс істеу және бір жағынан жұмысшыларды әлеуметтік қорғау

деңгейінің төмендеуі сияқты проблемасын тудыруы мүмкін.

Жаппай цифрландыру жүйесі біліктілігі төмен жұмысқа ғана емес, сонымен қатар құқықтану, қаржылық қызметтер, білім беру және денсаулық сақтау сияқты қызметтерді айналып өтпей, жоғары білікті деп саналатын жұмысқа да айтарлықтай әсер етеді.

Осындай болжамдарға сүйене отырып, болашақта бұл мәселенің бір аспектісі еңбек нарығына үлкен әсер етуі мүмкін және жұмысынан айрылу қаупіне байланысты біліктілікті арттыруды қажет ететін жұмысшылардың басым көпшілігінің еңбек көші-қонының үлкен толқынына әкелуі мүмкін. Осы бағыттағы бұл мәселе халықаралық деңгейде қаралып, шешімін табуға бағытталған.

Іргелі зерттеулерге сүйенетін болсақ, И. А. Филиппованың айтуынша, әлемдік деңгейде ЖИ-нің пайда болуы мен бастапқы құқықтық реттелу проблемасы пайда болған ел Америка Құрама Штаттарында (бұдан әрі-АҚШ) 1990 жылы орын алып, ЖИ 2030 жылға дейін кейбір өзгерістерге әкелетіні және оны құқықтық реттеу қажеттілігі туралы болжамдар жасалды [3, 7 б.].

ЖИ-нің еңбек саласына әсер етуіне байланысты шетелдердің болашаққа жасалған талдауынан 2035 жылға қарай Камбоджа, Индонезия, Филиппин, Таиланд және Вьетнамдағы барлық жұмысшылардың шамамен 56% - ы технологиямен ығыстырылады, ал тоқыма, тігін және аяқ киім өнеркәсібіндегі жұмысшылардың 88% - ы жұмысынан айырылу қаупі бар.

Сондай-ақ, АҚШ заңгерлер қауымдастығының болжамына сәйкес, жаңартылған салаларда білікті жұмыскерлердің орнына өнеркәсіптік роботтарды пайдаланудың артуы «дамушы елдердің қарғысына» айналуына және біліктілікті арттыруды қажет ететін жұмыс күшінің артуына әкеледі [4, 82 б.].

ЕАЭО-ға мүше мемлекеттерінде әлемнің барлық елдері сияқты ЖИ қолдану тәжірибесі бар. Ресей Федерациясының (бұдан әрі-

РФ) нарығы ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің ішінде халықаралық деңгейде танылған Яндекс платформасы арқылы ЖИ қолданудың түрлі қызметтерін дамытты⁹.

Аталған платформаның еңбек саласына әсерін, әсіресе жұмыссыздыққа әкелетін тұстарын қарастыратын болсақ, Яндекс таксилер жүргізушінің көмегінсіз жүретін көліктерді қызмет көрсетуде пайдаланады, жолаушылар билетті осы платформаның мобилді қосымшасы арқылы сатып алатыны және қандай да бір тағамға немесе таксиге тапсырыс берген тиімді, яғни адамның еңбегін қажет ететін қызмет көрсетулер жойылды.

Қазақстан Республикасында (бұдан әрі – ҚР) ЖИ қызметін қолданатын салалар да қарқынды дамып жатыр. Мысалы екінші деңгейдегі банктер ЖИ – 60 % қолданса¹⁰, мемлекеттік қызметте – 59 % көрсетсе, жалпы алғанда халықты - 29 % автоматтандырумен алмастыру орын алып отыр¹¹.

Бұл көрсеткіштің жоғарғы деңгейге еңбегін, бірақ қызмет көрсетулерде роботтардың қызметі дамып, олардың халыққа адам операторлар сияқты түсінікті жауап берулері дамымаған, дегенмен олардың қызметін қолдану осындай көрсеткішке ие болып отыр және ЖИ қызметін адамға қауіп - қатерсіз одан әрі дамытуды қолдау мемлекеттік деңгейде көзделген. ЖИ дамыту туралы ұстанымды Қазақстан Республикасының Президенті К-Ж.К. Тоқаев басшылыққа алған¹².

Мемлекеттік органдар стратегиялық бағыттарының аясында ЖИ енгізілуімен сұранысқа ие болатын мамандықтардың тізімін дайындап, сол бағытта «Қолданбалы ЖИ», «Медицинадағы ЖИ» сияқты жаңа оқу бағдарламаларын ұйымдастыру арқылы оларды оқу орындарына енгізген¹³.

Бұл мемлекеттік органдардың ЖИ қоғамның барлық саласына, соның ішінде, еңбек саласына енгізетін өзгерістеріне дайын болу үшін уақытылы жасалып жатқан іс – шараларының жүйесі ретінде қарастырамыз.

Осындай мысалдардың негізінде, ЖИ Яндекс немесе басқа да қызмет көрсетулерінің

⁹ Яндекс. Материал из Википедии — свободной энциклопедии. [Электронды ресурс] – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81> (жүзінген күні: 17.07.2024)

¹⁰ Опубликован доклад «Искусственный интеллект на финансовом рынке Казахстана». [Электронды ресурс] – URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/informacionnye-soobshcheniya/16693#>. (жүзінген күні: 25.08.2024).

¹¹ Влияние автоматизации и искусственного интеллекта на рынок труда в Казахстане оценили в ЦПТР. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/579455?lang=ru> (жүзінген күні: 17.07.2024)

¹² Глава государства принял участие в международном форуме Digital Bridge 2023. 12 октября 2023 года. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-prinyal-uchastie-v-mezhdunarodnom-forume-digital-bridge-2023-1294242> (жүзінген күні: 17.07.2024).

¹³ Мәдени және тілдік мұраны дамыту үшін заманауи үлкен тіл моделі құрылуда — Саясат Нұрбек. [Электронды ресурс] – URL: <https://primeminister.kz/news/madeni-zhane-tildik-murany-damytu-ushin-zamanaui-ulken-til-modeli-kuryluda-sayasat-nurbek-28791> (жүзінген күні: 17.07.2024).

негізінде кейбір кәсіптердің ескіріп, әлі де ескіруі орын алатын заман келе жатқанын ұғынып, оған дайын болу керек, сонымен бірге ЖИ қандай салада болмасын орын алуын құқықтық реттеу қажет екенін түсінеміз.

РФ Яндехстен басқа ЖИ басқа да түрлерін қолданылады. Дегенмен, РФ ЕАЭО мүше мемлекеттерінің ішінде алғаш рет ЖИ саласындағы Әдеп кодексін дайындады. Кодексті әзірлеудегі мақсат, ЖИ кеңінен қолданысқа ене берсін, бірақ, адамның орны ЖИ қарағанда басым болуы керек және оның құқықтары мен бостандықтары басты құндылық болып табылады деген қағидатты ұстанды¹⁴.

Бұл РФ ЖИ саласындағы Әдеп кодексі арқылы мемлекеттік органдар мен кәсіпкерлерді ЖИ қолданысқа енуімен адамгершілік қасиетті сақтап қалу, халықтың ЖИ қысым көрмей, жаңа өзгерістерге дайын болуына жағдай беретін және сол жолда ЖИ кейбір әрекеттерін тежейтін әрекеттерін енгізген.

Армения Республикасында (бұдан әрі-АР) ЖИ қоғамның барлық салаларына енгізіліп, оның қызметін тиімді пайдалану және еңбек саласына икемді әсер етуді қамтамасыз ету, халықаралық ынтымақтастықты нығайту, мемлекеттік органдар мен кәсіпкерлердің әріптестігін дамыту, ЖИ бәсекелестігіне төтеп бере алатын мамандар мен кадрларды даярлау үшін мемлекеттік деңгейде ұлттық стратегия әзірленді¹⁵.

Бұл АР ЖИ дамуына дайын және оның жаппай жұмыссыздыққа әкелмеуіне тыйым салатын бағыттарды қабылдауға дайын екендігін көрсетеді.

Беларусь Республикасы (бұдан әрі – БР) ЖИ барлық салаға әсерін, соның ішінде еңбек саласын айналып өтпейтінін қабылдап, өз азаматтарын қорғау үшін мемлекет тарапынан шаралар ұйымдастыру міндетті деп санайды. БР ЖИ әсерінен елде жұмыссыздық 4,5 – 5 % пайыздан аспайды деген болжам жасайды [5, 24 б.].

Қырғыз Республикасы ЖИ қолданудың қажетті тұстарын бірінші меңгеруге бағыт қойған, ол нейросеттердің сұранысын арттырумен байланысты дизайн, редакция, маркетинг, медиа жұмыстары сияқты шығар-

машылық салаларын кеңейтіп, жетілдіруді дұрыс деп есептейді¹⁶.

Осындай бағыттардан кейін, ЕАЭО мүше мемлекеттерінде нейросеттердің қызметін пайдалану даму үстінде екенін, ол қарқынды дамып, адамдардың еңбегіне бәсеке туғызған күннің өзінде мемлекеттік стратегиялық құжаттар халықты жұмыспен қамтамасыз етудің түрлі шараларын қарастырып жатқанын түсінеміз, бірақ, ЖИ енгізілуімен, мамандықтардың ескіріп, өзектілігі жоғалған мамандықтардың иелері бірден жаңашылдыққа үйреніп кетулері орын алады ма деген мәселе тағы алға шығады.

Басқа елдердің және Еуроопалық Одақтың тәжірибесіне сүйенетін болсақ, ЖИ қызметін реттейтін заңнамалық актілер қабылданып, халықаралық деңгейде ынтымақтастық шаралары қолданылуда.

Мысалы, Еуропа Кеңесі жаһандық деңгейде ЖИ қызметін пайдалануға байланысты нормаларды бекітетін, адам құқықтарының басымдылығын және ЖИ авторының жауапкершілігін анықтайтын, ЖИ шамадан тыс пайдалануға тыйым салатын халықаралық шарт қабылдады¹⁷.

2018 жылдың 4 желтоқсанында Еуропа Кеңесінің сот төрелігінің тиімділігі жөніндегі Еуропалық комиссиясы қабылдаған «Сот жүйелерінде және олардың айналасындағы шындықтарда жасанды интеллектті қолдану туралы Еуропалық этикалық хартия» алғашқы құқықтық акт, онда адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу принципі, адамдарды кемсітуге жол бермеу принципі, сот шешімдері мен басқа да дерекқорларды өңдеудің сапасы мен қауіпсіздігі принципі, ашықтық, бейтараптық және әділеттілік принципі, бақылау принципі қамтылған сот жүйелерінде жасанды интеллектті пайдалануға қатысты этикалық принциптер көрсетілген пайдаланушыға арналған жүйелер қарастырылған.

Оңтүстік Корея шетелдік тәжірибеде ЖИ қолданудың озық тәжірибелерін көрсете отырып, 2008 жылғы Ақылды роботтарды әзірлеу және тарату туралы Заңында «ақылды робот» және «ақылды робот этикасы»

¹⁴ Что такое Кодекс этики в сфере ИИ? [Электронды ресурс] – URL: <https://ethics.a-ai.ru/> (жүзінген күні: 25.07.2024).

¹⁵ Стратегия искусственного интеллекта для Армении [Электронды ресурс] – URL: <https://armenpress.am/ru/article/1054049> (жүзінген күні: 29.07.2024).

¹⁶ HeadHunter: В Кыргызстане растет спрос на специалистов по нейросетям. [Электронды ресурс] – URL: https://kaktus.media/doc/497392_headhunter:_v_kyrgyzstane_rastet_spros_na_specialistov_po_neyrosetiam.html (жүзінген күні: 20.07.2024).

¹⁷ Совет Европы принимает первый международный договор, касающийся искусственного интеллекта. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.coe.int/ru/web/portal/-/council-of-europe-adopts-first-international-treaty-on-artificial-intelligence> (жүзінген күні: 25.07.2024)

сияқты анықтамаларда роботтандырудың адамға теріс әсер етудің алдын алады¹⁸.

Францияның 2016 жылғы «Цифрлық Республика туралы» Заңы интернет желісіне қосылған дербес деректерді қорғау, интернет арқылы көрсетілетін қызметтер үшін жауапкершілікті құқықтық реттеу сияқты шараларды енгізді¹⁹.

Осындай шетелдік тәжірибе негізінде ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің ынтымақтастығы шеңберінде осы ЖИ-нің еңбек саласына және жұмыскерлерді әлеуметтік қорғауға және оны құқықтық реттеуге әсері туралы мәселелерді қараған жөн.

ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер өздерінің ұлттық деңгейінде әзірлеген Цифрлық кодекстің жобалары әзірленіп, талқылануда. Айта кететін болсақ, ҚР Цифрлық кодексінің жобасы әзірленді және нормативтік құжаттағы негізгі үш бағыттың бірі адам мен азаматтардың цифрлық құқықтары болып табылады²⁰.

Осы Заң жобасы шеңберінде ЖИ-нің еңбек саласына әсерін және «ақылды роботтардың» қызметіне қатысты құқықтық қабілеттілік пен жауапкершілікті реттейтін еңбек және әлеуметтік қорғау туралы заңнамаға қатысты нормалар болуы тиіс деп санаймыз.

РФ Байланыс және цифрлық технологиялар кодексінің жобасы әзірленді, ол ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы ЖИ жүйесін құқықтық реттеуге және мемлекеттік органдардың, жеке тұлғалар мен кәсіпорындардың қызметін үйлестіруге бағытталған²¹.

Қырғызстан Республикасының Цифрлық кодекс жобасында цифрлық ортаның объектісі ретінде цифрлық сервистер көзделген, олардың субъектісі ретінде цифрлық ресурстардың иесі көрсетілген²².

АР және БР Цифрлық кодексінің жобасы туралы ақпарат жоқ, бірақ бұл елдерде

цифрлық қатынастар әртараптандырылып, алдағы өзгерістерге дайын болу үшін білім беру процесінде цифрлық құқық бойынша оқу орындарының мамандар дайындауы мен кадрлардың біліктілігін арттыру туралы әрекеттер әзірленуде.

Аталғандардан, ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер арасындағы ЖИ жүйесі заңнамалық тұрғыдан реттелмегенін және ұлттық деңгейде стратегиялық құжаттар қабылданғанын көруге болады. Теориялық жағынан ЖИ қарқынды дамуы адамдарға өз міндеттерін шешуге көмектесуге қолданылады деген тұжырымдар жасалғанымен, роботтардың қоғамның экономикалық, құқықтық және этикалық негіздеріне әсер ететін жаңа проблемаларды туындататы және де роботтар адамның орнын басатын емес, адамға көмекші құрал ретінде ғана қолданылатын заңнамалық нормаларды ЕАЭО мүше мемлекеттері арасында үндестіру қажеттілігі бар. Ол үшін, бірінші қадамды ЖИ еңбек саласына әсер етуінен туындайтын мәселені реттеу жолдары ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің еңбек заңнамаларында орын алудан бастау керек – деп есептейміз.

РФ еңбек кодексінің (бұдан әрі - ЕК) 180 бабында жұмыскерлерге штаттың санының қысқартылуына байланысты кепілдік төлемдер қарастырылған және жұмыс берішінің штаттың санын қысқарту кезінде жұмыскерлерге ұжымдық шартта көрсетілген жағдайда басқа жұмыс орнын ұсыну туралы айтылған²³.

Қырғыз Республикасының ЕК 87 бабында жұмыскерді штаттың санының қысқартылуына байланысты жұмыстан шығарылған жағдайда жұмыскер он жұмыс күні ішінде жұмыссыз ретінде тіркелген жағдайда оған үш айлық орташа жалақысы сақтала отырып, мемлекет тарапынан жұмыссыз ретінде екі айлық жәрдемақы төленеді²⁴.

АР ЕК 115 бабының 4 тармағына сәйкес,

¹⁸ Регулирование робототехники в Корее. Закон о содействии развитию и распространению умных роботов. – URL: <https://robotrends.ru/pub/1730/regulirovanie-robototekhniki-v-koree.-zakon-o-sodyaystvii-razvitiyu-i-rasprostraneniyu-umnyh-robotov> (жүзінген күні: 26.07.2024)

¹⁹ Франция: Закон № 2016-1321 от 7 октября 2016 г. «О цифровой республике». [Электронды ресурс] – URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/16380> (жүзінген күні: 26.07.2024)

²⁰ В МЦРИАП обсудили проект [Электронды ресурс] – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/647893?lang=ru> (жүзінген күні: 25.07.2024)

²¹ Фролова М. Единый документ: какие нормы будет описывать Цифровой кодекс РФ. Проект появится в 2025 году и станет сводом регулирования всего, что касается ИТ. [Электронды ресурс] – URL: <https://iz.ru/1704035/mariia-frolova/edinyi-dokument-kakie-normy-budet-opisyvat-tsifrovoyi-kodeks-ru> (жүзінген күні: 25.07.2024)

²² Цифровой кодекс Республики Кыргызстан. Концепция. [Электронды ресурс] – URL: <https://internetpolicy.kg/wp-content/uploads/2023/04/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%A6%D0%9A-%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%8C-2.pdf> (жүзінген күні: 27.08.2024)

²³ «Трудовой кодекс Российской Федерации» от 30.12.2001 №197-ФЗ (ред. от 08.08.2024). [Электронды ресурс] – URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/ (жүзінген күні: 21.09.2024)

²⁴ Трудовой кодекс Кыргызской Республики от 4 августа 2004 года № 106 (с изменениями и дополнениями по состоянию

жұмыс беруші жұмыскерге жаңа жұмыс іздеу үшін бос уақыт беруі тиіс. Берілген уақыттың ұзақтығы хабарлама кезеңіне қосылатын жұмыс уақытының он пайызынан кем болмауы тиіс. Жұмыс іздеуге бос уақыт жұмыскердің ұсынған кестесіне сәйкес, жа-лақсысы сақтала отырып беріледі²⁵.

БР ЕК 48 бабына сәйкес, жұмыс берушінің тарапынан жұмыстан шығарғаны үшін екі ападан үш айға дейін жәрдемақы төлеу және 43 бапқа сәйкес екі айлық орташа жалақысы көлемінде өтемақы төлеп беруге міндеттенеді²⁶.

ҚР ЕК 131 бабының 1 тармағының 1 тармақшасына сәйкес, штаттың саны қысқартылуына байланысты бір айлық көлемде өтемақы төлемін төлеу көзделген²⁷.

Осы аталған мемлекеттердің ішінде Қырғыз Республикасы мен АР жұмыскердің жұмыстан айырылуына байланысты қарастырылатын кепілдіктері мен өтемақы төлемдері жұмыскерді әлеуметтік қорғауға жақынырақ екенін көреміз.

ЕАЭО мемлекеттерінің шартының 98 бабында еңбекші мигранттардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға арналған, дегенмен бұл бапта ЖИ әсерінен немесе өзге де жағдайда еңбекші мигранттардың жұмыстан айырылуына қатысты өтемақы төлемдерін беру қарастырылмаған, ол ұлттық деңгейде қарастырылатын мәселе болып қала береді²⁸.

Осы жерден біріншіден, ұлттық заңнамаға, яғни ҚР ЕК 131 бабының нормасына сәйкес, ЖИ әсерінен жұмыстан айырылған жұмыскерлерге екі айлық өтемақы төлемдерін енгізу. Осы жерден, бұл норманың барлық ЕАЭО аумағында күші болып, еңбекші мигранттардың қолданылуына мүмкіндігін туғызатындай, ЕАЭО мүше мемлекеттерінің азаматтары жұмыстан ЖИ әсерінен айырылуына байланысты өтемақы

төлемдерін ЕАЭО келісім шартының 98 бабына сәйкес алуға құқылы деген нормамен бекіту керек.

Еңбекші-мигранттар туралы 1949 жылғы № 97 Конвенцияның 4 және 5 баптарында еңбекші мигранттар ғана емес олардың отбасыларын қабылдау, еңбек жағдайларымен қамтамасыз ету және әлеуметтік қорғау жағынан жағдайлар көрсету туралы жазылған²⁹.

Көші-кон саласындағы теріс пайдалану және еңбекші-мигранттарға мүмкіндіктер теңдігі мен өтініштерді қамтамасыз ету туралы 1975 жылғы №143 Конвенцияның 8 бабында еңбекші мигранттың жергілікті тұрғындармен қарым-қатынас теңдігін пайдаланады, атап айтқанда жұмыспен қамту кепілдіктеріне, басқа жұмыс орындарын ұсынуға, сондай-ақ жұмыссыздық пен қайта даярлау жағдайында уақытша жұмыс ұсыну сияқты құқықтар қарастырылған³⁰.

Бұл Конвенцияларда қарастырылған нормалардың талаптары ЕАЭО мүше мемлекеттерінде ұлттық деңгейде ЕК қарастырылғанымен, ЖИ әсерінен жұмыстан айырылуына қатысты кепілдіктер және еңбекші мигрантты ғана емес олардың отбасы мүшелерін әлеуметтік қорғау мәселелерін дамыту қажеттілігі бар.

Сондықтан, екінші мәселе ретінде, еңбекші мигранттарды ЕАЭО аумағында жұмыссыз қалмауы үшін, оларды жұмыс берушінің қайта оқыту, жұмыссыз ретінде тіркелгенде жәрдемақы қарастыру және жұмыс іздеуіне АР тәжірибесіндегідей жалақы сақталатын бос уақыт бөлініп, ЕАЭО мүше мемлекеттері азаматтарын бірдей деңгейде қолдайтын ұлттық заңнамаларды үндестіру ұсынылады. Ол үшін келесі нормалардың ұлттық заңнамадан орын алып, ЕАЭО келісім шартының 98 бабынан орын алуы тиіс. Сонда ғана ұлттық заңнамалар біріңғай үндестіру

на 07.08.2023 г.). [Электронды ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30296269&doc_id2=30296269#activate_doc=2&pos=94;-96.19999694824219&pos2=0;54838.3984375 (жүзінген күні: 21.09.2024)

²⁵ Трудовой кодекс Республики Армения от 9 ноября 2004 года. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=173461> (жүзінген күні: 21.09.2024)

²⁶ Трудовой кодекс Республики Беларусь от 26 июля 1999 года № 296-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 08.07.2024 г.). [Электронды ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414859&doc_id2=30414859#activate_doc=2&pos=31;-87&pos2=468;-93 (жүзінген күні: 22.09.2024)

²⁷ Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (жүзінген күні: 22.09.2024)

²⁸ Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартты ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 14 қазандағы № 240-V ҚРЗ. [Электронды ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000240> (жүзінген күні: 23.09.2024)

²⁹ Конвенция МОТ № 49 Конвенция о работниках-мигрантах (пересмотренная в 1949 году). [Электронды ресурс] – URL: file:///Users/merekesaudirova/Downloads/wcms_c097_ru.htm (жүзінген күні: 23.09.2024)

³⁰ Конвенция МОТ №143 Конвенция о злоупотреблениях в области миграции и об обеспечении работникам-мигрантам равенства возможностей и обращения. [Электронды ресурс] – URL: file:///Users/merekesaudirova/Downloads/wcms_c143_ru.htm (жүзінген күні: 23.09.2024)

заңдылығымен жұмыс істей бастайды. Атап айтсақ, ол келесі толықтырулар мен өзгерулерден тұруы тиіс:

1. Жұмыскерлерге жұмыс іздеу уақыттарына жалақы сақталатын бос уақыттар бөлуді ҚР ЕК 82 бабының аясында немесе 82.1 бапты қосу арқылы жұмыс уақытына кіретін күндерді кестемен белгілеу арқылы өзгеріс енгізуді қарастыру.

2. ҚР ЕК 9 тарауына кәсіптік даярлау, қайта оқыту, біліктілікті арттыруға байланысты ЖИ әсерінен жұмыстан айырылмауын қамтамасыз ететіндей жұмыскерлерді оқытуды жұмыс берушінің қаражаты есебінен жүзеге асыруды қарастыру.

ЖИ қатысты тағы ескеретін үшінші маңызды мәселе ЖИ адамға теңестіріп, оған құқықтық мәртебе беру туралы сұрақтары. Бұл сұрақтар әлемдік деңгейде талқыланып келеді, оған құқық қолдану тәжірибесінен мысал ретінде, 2016 жылы әлемге танылған София есімді робот адам сияқты 60-қа жуық мимикаға еліктеп, көзбен байланыс жасап, сұхбат берген, нәтижесінде оған 2017 жылы Сауд Арабиясының азаматтығын берген³¹.

Бірақ, біздің ойымызша, роботтарға субъект ретінде қарап, оларға жауаптылық арту әлі ерте сияқты, себебі роботтың кінәсінен Tesla көлігі басқарудан шығып, адамдардың зардап шегуіне әкелгені туралы тәжірибе де бар³².

Американдық жазушы Айзек Азимовтың көзқарасына сәйкес, ЖИ қолдануда этикалық нормаларды сақтау үшін үш заңдылықтың болуы тиіс:

1. робот адамға зиян келтіре алмайды немесе оның әрекетсіздігімен адамға зиян келтіруге жол бермейді.

2. робот адам берген барлық бұйрықтарға бағынуы керек, егер бұл бұйрықтар бірінші заңға қайшы келсе.

3. робот өзінің қауіпсіздігіне бірінші немесе екінші заңдарға қайшы келмейтін дәрежеде қамқорлық жасауы керек.

Tesla көлігімен тәжірибеде орын алған жазатайым жағдайда ЖИ өндіруші өзін сақтандырып қойғандықтан, жауаптылық ЖИ емес, көлікті басқарушыға жүктелген, сонымен бірге әскери қимылдарда ЖИ адамға қарсы белсенді әрекетін қолданатын жағдайлары Асимов А., ұсынған заңдылықтарына кері болып келеді.

С.Ю. Кашкиннің айтуынша, ЖИ пайдалануды құқықтық реттеуде маңызды проблемалар бар. ЖИ көрсететін қызметтер құнының жоғарылығы, зияткерлік және ғылыми қызмет нәтижелерінің материалдық құндылығы қызметтердің құны, адамзаттың даму перспективаларын алдын-ала анықтап, ЖИ болашақ әлемнің басты құндылықтарына айналуына әкелуді [6, 152 б.].

Сонымен, роботтар еңбек саласында, яғни еңбек қатынастарында объект па, әлде субъект па және неліктен жауапкершілік тек қана әзірлеушіде болуы тиіс, ЖИ жалдаған жұмыс берушінің жауапкершілігі де саралануы тиіс емес па?

Осындай біздің ойымызды С.А. Соменковта ұстанып, ЖИ объект ретінде санап, оның әрекетінен туындаған жауапкершілікке жұмыс беруші тартылады дейді [7, 77 б.].

Дегенмен, С.А. Соменковтың пікірінше, жауапкершілік тек қана жұмыс берушіде, ал ЖИ авторы оның қандай да бір жасырын кемшіліктері анықталған жағдайда жауапкершілікте болмайды ма, ол да бір ашық сұрақ.

Хорст Айденмюллер ЖИ субъект ретінде есептеу керек-дейді. Оның айтуынша, ЖИ адамның прототипі ретінде адам иеленетін барлық құқықтар мен міндеттерге ие болуы керек³³.

К.А. Степанов пен С.А. Луининнің зерттеуінде ЖИ «электронды тұлға» ретінде қабылдап, оған барлық жауаптылықты беру керек және оның қызметін ауыр, зиян және қауіпті жұмыстарда пайдаланған тиімді – деген қорытынды жасайды [8, 93 б.].

Ойды қорытындылайтын болсақ, шетелдік тәжірибеге сәйкес, роботтарға азаматтық беріліп, оның еңбек қатынастары субъектісі ретінде қарастырылған жағдайда оның құқықтары мен міндеттерінің реттелуіне қатысты және ЖИ қызметі адамға көмекші құрал ретінде пайдаланылған жағдайдың өзінде оның әзірлеушісінің құқықтары мен міндеттерін көздейтін ЕК жаңа тараудың орын алғаны немесе «Жұмыскерлердің жекелеген санаттағы жұмыскерлердің қызметін құқықтық реттеу» атты 12 тараумен ЖИ қызметін қолдануды құқықтық реттеу керек және құқық қолдану тәжірибесінде келіспеушілік орын алған жағдайда жұмыс

³¹ Vincent J. Pretending to Give a Robot Citizenship Helps No One // *The Verge*. 2017. October 30. [Электронды ресурс] – URL: <https://www.theverge.com/2017/10/30/16552006/robot-rights-citizenship-saudi-arabia-sophia> (жүзінген күні: 27.08.2024)

³² Неправляемая Tesla сбита насмерть двух человек в Кувейте. [Электронды ресурс] – URL: <https://tengrinews.kz/asia/nepravlyayemaya-tesla-sbila-nasmert-dvuh-chelovek-v-kuvaite-483016/> (жүзінген күні: 27.08.2024)

³³ Eidenmueller H. The Rise of Robots and the Law of Humans // *Oxford Legal Studies Research Paper*. 2017. № 27. [Электронды ресурс] – URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=294100 (жүзінген күні: 27.08.2024)

беруші жауап беріп, артынан ЖИ авторына кері талап қою арқылы жұмсаған шығынын өтеп алады ма, осындай мәселелерді тек қана еңбек және әлеуметтік заңнамаға ғана емес, ілеспе заңнамаларға, яғни азаматтық және азаматтық процестік, әкімшілік және қылмыстық заңнамаларға да өзгерістер еке-луі тиіс деген пікірдеміз.

Қорытынды

Қортындылай келе, ЕАЭО мүше мемлекеттерінде ЖИ еңбек қатынастарында көмектесуші құрал ретінде қолданылуы, оның құқықтық мәртебесін ескеру үшін, «цифрлық» жұмыскерлер ретінде ЖИ әкелетін әсерлері сараланып, құқық қолдану тәжірибесінің мысалдарын пайдалану, роботтардың еңбегін пайдалаған күннің өзінде адамдардың еңбегін жоғары құндылық ретінде қарастырудың шетелдік тәжірибесі мен халықаралық құжаттар талқыланды.

Зерттеу нәтижесінде келесі тұжырымдар мен ұсыныстар жасалады:

ЕАЭО мүше мемлекеттерінің, оның ішінде ҚР ЕК мысалында:

1. ҚР ЕК 131 бабының нормасына сәйкес, ЖИ әсерінен жұмыстан айырылған жұмыскерлерге екі айлық өтемақы төлемін қарастыру;
2. жұмыскерлерге ЖИ әсерінен жұмы-

сынан айырылған жағдайда жұмыс іздеу уақыттарына жалақы сақталатын бос уақыттар бөлуді ҚР ЕК 82 бабының аясында немесе 82.1 бап ретінде қосып, жұмыс уақытына кіретін күндер кестемен берілуі керек.

3. ҚР ЕК 9 тарауына кәсіптік даярлау, қайта оқыту, біліктілікті арттыруға байланысты ЖИ әсерінен жұмыстан айырылмауын қамтамасыз ететіндей жұмыскерлерді оқытуды жұмыс берушінің қаражаты есебінен жүзеге асыруды қарастыру.

4. Шетелдік тәжірибеге сәйкес, роботтарға азаматтық беріліп, оның еңбек қатынастары субъектісі ретінде қарастырылған жағдайда оның құқықтары мен міндеттерінің реттелуіне қатысты және ЖИ қызметі адамға көмекші құрал ретінде пайдаланылған жағдайдың өзінде оның әзірлеушісінің құқықтары мен міндеттерін көздейтін ЕК жаңа тараудың орын алғаны немесе «Жұмыскерлердің жекелеген санаттағы жұмыскерлердің қызметін құқықтық реттеу» атты 12 тараумен реттелгені дұрыс деп есептейміз.

5. Осы аталған кепілдіктер мен әлеуметтік қорғау мәселелері ЕАЭО келісім шартының 98 бабында орын алып, еңбекші мигранттардың құқықтарын қорғауға бағытталуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Акьюлов Р.И., Сквонень А.А. Роль искусственного интеллекта в трансформации современного рынка труда. // Экономика труда и демографическая экономика. – 2019. – С. 30-40.
2. Моттаева А. Б., Кашинцева В. Л., Покровский О. Ю. Влияние искусственного интеллекта на рынок труда. // Вест. Московского государственного областного ун-та. Сер. Экономика. – 2020. – №4. – С. 82-88.
3. Филипова, И.А. Трансформация правового регулирования труда в цифровом обществе. // Искусственный интеллект и трудовое право: научное издание. – Нижний Новгород: Нижегородский госуниверситет им. Н.И. Лобачевского. – 2019. – 89 с.
4. Филипова И.А. Правовое регулирование искусственного интеллекта: регулирование в России, иностранные исследования и практика // Государство и право. – 2018. – № 9. – С. 79-88.
5. Дудоревич Д. М. Влияние искусственного интеллекта на рынок труда в Республике Беларусь // Трансформация механизма государства в период становления и развития инновационного электронного государства : материалы международного круглого стола. – Минск : БГЭУ, 2024. – С. 23-26.
6. Искусственный интеллект и робототехника: возможность вторжения в права человека и правовое регулирование этих процессов в ЕС и мире. // Сравнительно-правовые исследования. – 2019. – № 7 (152). – С. 151-159.
7. Соменков С. А. Искусственный интеллект: от объекта к субъекту? // Вестн. Ун-та имени О.Е. Кутафина. – 2019. – № 2 (54). – С. 75-85.
8. Степанов К. А., Лунин С. А. Проблемы и перспективы правового регулирования искусственного интеллекта в сфере труда // Уральский журнал правовых исследований. – 2022. – № 4. – С. 90-97.

REFERENCES

1. Ak'julov R.I., Skovpen' A.A. Rol' iskusstvennogo intellekta v transformacii sovremennogo rynka truda. // *Jekonomika truda i demograficheskaja jekonomika*. – 2019. – S. 30-40.
2. Mottaeva A. B., Kashinceva V. L., Pokrovskij O. Ju. Vlijanie iskusstvennogo intellekta na rynek truda. // *Vest. Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo un-ta. Ser. Jekonomika*. – 2020. – №4. – S. 82-88.
3. Filipova, I.A. Transformacija pravovogo regulirovanija truda v cifrovom obshhestve. // *Iskusstvennyj intellekt i trudovoe pravo: nauchnoe izdanie*. – Nizhnij Novgorod: Nizhegorodskij gosuniversitet im. N.I. Lobachevskogo. – 2019. – 89 s.
4. Filipova I.A. Pravovoe regulirovanie iskusstvennogo intellekta: regulirovanie v Rossii, inostrannye issledovanija i praktika // *Gosudarstvo i pravo*. – 2018. – № 9. – S. 79-88.
5. Dudorevich D. M. Vlijanie iskusstvennogo intellekta na rynek truda v Respublike Belarus' // *Transformacija mehanizma gosudarstva v period stanovlenija i razvitija innovacionnogo jelektronnogo gosudarstva : materialy mezhdunarodnogo kruglogo stola*. – Minsk : BGJeU, 2024. – S. 23-26. *Jeto stat'ja iz zhurnala? Oformite soglasno instrukcii. mnogo lishnej informacii*
6. *Iskusstvennyj intellekt i robototehnika: vozmozhnost' vtorzhenija v prava cheloveka i pravovoe regulirovanija jetih processov v ES i mire*. // *Sravnitel'no-pravovye issledovanija*. – 2019. – № 7 (152). – S. 151-159.
7. Somenkov S. A. *Iskusstvennyj intellekt: ot ob#ekta k sub#ektu?* // *Vestn. Un-ta imeni O.E. Kutafina*. – 2019. – № 2 (54). – S. 75-85.
8. Stepanov K. A., Lunin S. A. *Problemy i perspektivy pravovogo regulirovanija iskusstvennogo intellekta v sfere truda* // *Ural'skij zhurnal pravovyh issledovanij*. – 2022. – № 4. – S. 90–97.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВОЕННОЙ СФЕРЕ: ОПЫТ КИТАЯ

Хасанай Алихан Масатулы

Магистр юридических наук, докторант Высшей школы права Университета КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, преподаватель кафедры конституционного, международного права и таможенного дела Университета Кунаев;
г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: alikhan.massatuly@gmail.com

Аннотация. Актуальность данного исследования обусловлена отсутствием международных правовых инструментов для регулирования применения инновационных технологий, таких как искусственный интеллект (ИИ), в военной сфере. Быстрый технологический прогресс, особенно в области военных технологий, создает новые вызовы, требующие разработки правовых механизмов, способных адекватно реагировать на потенциальные угрозы и обеспечивать глобальную безопасность. Эта проблема усугубляется отсутствием единых международных стандартов для использования ИИ в военных целях, что ведет к правовой неопределенности и нехватке согласованных правил.

Цель данного исследования - анализ действующего законодательства Китайской Народной Республики (КНР) в сфере военного ИИ, с акцентом на проект Закона КНР о регулировании ИИ, рассматриваемое автором в военном контексте. Работа направлена на выявление достоинств и недостатков, а также фрагментарности и неопределенности в текущем правовом регулировании военного ИИ в КНР.

Результаты анализа показывают, что существующие нормы китайского законодательства обладают недостаточной разработанностью, что может привести к правовым коллизиям при интерпретации и применении этих норм в контексте международных обязательств и стандартов. Это подчеркивает необходимость интеграции национальных подходов в глобальные правовые механизмы для создания универсальных стандартов, соответствующих международным принципам регулирования военного использования ИИ.

Практическая значимость исследования заключается в выявлении перспектив формирования всеобъемлющей правовой базы, которая обеспечит правомерное использование ИИ в вооруженных конфликтах, учитывая международные обязательства и нормы гуманитарного права, способствуя укреплению международной безопасности.

Ключевые слова: стратегические доктрины, искусственный интеллект (ИИ), автономные системы вооружения (АСВ), Китай, США, правовое регулирование.

ӘСКЕРИ САЛАДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ҚЫТАЙ ТӘЖІРИБЕСІ

Алихан Масатулы Хасанай

Заң ғылымдарының магистрі, М.С. Нарикбаев атындағы КАЗГЮУ Университетінің Құқық жоғары мектебінің докторанты, Қонаев Университетінің конституциялық, халықаралық құқық және кедендік іс кафедрасының оқытушысы;
Алматы қ., Қазақстан Республикасы;
e-mail: alikhan.massatuly@gmail.com

Аннотация. Бұл зерттеудің өзектілігі әскери салада жасанды интеллект (ЖИ) сияқты инновациялық технологияларды қолдануды реттейтін халықаралық құқықтық құралдардың болмауына байланысты болып табылады. Жылдам технологиялық прогресс, әсіресе әскери технологиялар саласында, ықтимал қауіптерге барабар жауап беруге және

жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қабілетті құқықтық тетіктерді әзірлеуді талап ететін жаңа сын-қатерлерді тудырады. Бұл проблема әскери мақсатта жасанды интеллектті қолданудың бірыңғай халықаралық стандарттарының болмауымен күрделене түседі, құқықтық белгісіздікке және келісілген ережелердің болмауына әкеледі.

Зерттеудің мақсаты - ЖИ реттеу туралы ҚХР Заң жобасына баса назар аударып, Қытай Халық Республикасының (ҚХР) әскери ЖИ саласындағы қолданыстағы заңнамасын талдау. Жұмыс ҚХР-дағы әскери жасанды интеллектті ағымдағы құқықтық реттеудегі артықшылықтар мен кемшіліктерді, сондай-ақ фрагменттік пен белгісіздіктерді анықтауға бағытталған.

Талдау нәтижелері Қытай заңнамасының қолданыстағы нормаларының дамымағандығын көрсетеді және халықаралық міндеттемелер мен стандарттар контекстінде осы нормаларды түсіндіру және қолдану кезінде құқықтық коллизияларға әкелуі мүмкін. Бұл әскери жасанды интеллектті қолданылуын реттейтін халықаралық принциптеріне сәйкес келетін әмбебап стандарттарды құру үшін Ұлттық тәсілдемелерді жаһандық құқықтық реттеу механизмдеріне біріктіру қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы халықаралық қауіпсіздікті нығайтуға ықпал ете отырып, халықаралық гуманитарлық құқықтың міндеттемелері мен нормаларын ескере отырып, қарулы қақтығыстарда жасанды интеллектті заңды пайдалануды қамтамасыз ететін жан-жақты құқықтық базаны қалыптастыру перспективаларын анықтау болып табылады.

Түйінді сөздер: стратегиялық доктриналар, жасанды интеллект (ЖИ), автономды қару жүйелері (АҚЖ), Қытай, АҚШ, құқықтық реттеу.

LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE MILITARY DOMAIN: EXPERIENCE OF CHINA

Khassanay Alikhan Massatuly

Master of Legal Sciences, PhD student of Higher School of Law at M.S. Narikbayev KAZGUU University, Lecturer of the Department of Constitutional, International law and Customs affairs at Konayev University; Almaty c., Republic of Kazakhstan;
e-mail: alikhan.massatuly@gmail.com

Abstract. The relevance of this study is determined by the lack of international legal instruments to regulate the use of innovative technologies, such as artificial intelligence (AI), in the military sphere. Rapid technological progress, especially in the field of military technologies, creates new challenges that require the development of legal mechanisms capable of adequately responding to potential threats and ensuring global security. This problem is exacerbated by the lack of uniform international standards for the military use of AI, leading to legal uncertainty and a dearth of harmonized rules.

The purpose of this study is to analyze the current legislation of the People's Republic of China (PRC) in the field of military AI, with a focus on the draft of AI Regulation Law, considered by the author in a military context. The study aims to identify the advantages and limitations, as well as fragmentation and uncertainty in the present legal regulation of military AI in the PRC.

The results of the analysis show that the existing norms of Chinese law are characterized by insufficient elaboration, which may lead to legal conflicts when interpreting and applying these norms in the context of international obligations and standards. This emphasizes the need to integrate national approaches into global legal mechanisms to create universal standards consistent with international principles for regulating the military use of AI.

The practical significance of the study lies in identifying the prospects for the formation of a comprehensive legal framework that will ensure the lawful use of AI in armed conflicts, considering international obligations and norms of humanitarian law, contributing to the strengthening of international security.

Keywords: strategic doctrines, artificial intelligence (AI), autonomous weapons systems (ACS), China, the United States, legal regulation.

Введение

Актуальность использования ИИ в военной сфере КНР подтверждается модернизацией автономных систем вооружения, способных самостоятельно выбирать и поражать цели. Эти разработки, аналогичные системе «Железный купол» [1], подчеркивают необходимость международно-правового регулирования ИИ в контексте вооруженных конфликтов. Это обусловлено растущей потребностью в установлении правовых норм, обеспечивающих баланс между военными интересами и гуманитарными обязательствами.

Данная публикация не предполагает исчерпывающей юридической оценки всех аспектов применения ИИ в военной сфере. Автором выделены основные направления правового регулирования ИИ в военной сфере Китая, проведен детальный анализ существующих законодательных инициатив и предложений, включая проект Закона КНР об искусственном интеллекте и другие нормативные акты. Исследование также освещает проблемы, возникающие из-за отсутствия единого подхода к регулированию, а также трудности, связанные с правозащитными аспектами и интеграцией в международные правовые механизмы.

Анализ показывает, что существующие меры регулирования ИИ в Китае сталкиваются с несколькими ключевыми проблемами. Во-первых, недостаточная системность и фрагментарность регулирования ограничивают возможности выработки универсального подхода, способного интегрироваться в международные правовые стандарты. Во-вторых, чрезмерная вовлеченность различных государственных органов без четкого разграничения полномочий создает правовую неопределенность и затрудняет оценку надежности китайской системы регулирования со стороны международных партнеров. В-третьих, отсутствие четких механизмов защиты прав человека, таких как право на приватность, может вступать в противоречие с международными стандартами, что усложняет интеграцию Китая в международные инициативы по регулированию ИИ и препятствует эффективному трансграничному сотрудничеству.

Исходя из вышеизложенного, актуальность исследования обусловлена необходимостью анализа роли искусственного интеллекта в военной сфере и отсутствием

международного регулирования. Цель работы - исследование правовых подходов Китая к регулированию вооруженных систем с применением ИИ.

Материалы и методы

Исследование основано на применении методов функционального и логического анализа, дедукции и индукции, что позволило раскрыть сущность искусственного интеллекта, его характеристики и принципы применения в военной сфере. Формально-юридический, догматический и герменевтический методы использованы для анализа нормативных актов Китая и международного права, регулирующих использование ИИ в обороне.

Результаты и обсуждения

Существующие дебаты о регулировании искусственного интеллекта в значительной степени основываются на фундаментальных ценностях, таких как права человека, демократия и человеческое достоинство. Однако интерпретации этих понятий на Западе и в Китае значительно различаются. Браун [2] подчеркивает, что культурные контексты формируют разные подходы, в то время как Чан [3] акцентирует внимание на приоритете коллективных интересов в китайской системе. Вонг [4] отмечает, что эти расхождения влияют на международные нормы и стандарты, касающиеся ИИ, что требует учета данных различий в процессе регулирования.

В Китае первоначальное представление об ИИ в военной сфере сформировалось под влиянием анализа военных инициатив США, где ИИ рассматривается как ключевой элемент будущей «интеллектуализированной» войны. Народно-освободительная армия Китая (НОАК) планирует использовать ИИ для расширения своих возможностей в автономных беспилотных системах, обработке и анализе данных, моделировании операций, обучении, а также в командовании и информационной войне.

В настоящее время НОАК финансирует широкий спектр проектов, связанных с искусственным интеллектом, а китайская оборонная промышленность и научно-исследовательские институты НОАК проводят обширные исследования и разработки, в рамках стратегии военно-гражданской интеграции.

Важным элементом этой стратегии является концепция «гармонизации общества», ориентированная на внутреннюю стабильность и социальное развитие. Искусственный интеллект в данном контексте рассматривается не только как инструмент для модернизации вооружённых сил, но и как средство для поддержания общественного порядка и экономического процветания. Такой подход противопоставляется стратегии США, которые придерживаются принципа «сохранения

перника, стремящегося изменить международный порядок. Эти приоритеты подчеркивают важность военного соперничества, что становится особенно очевидным при анализе оборонных бюджетов США и Китая в 2021–2023 годах, где оба государства сосредоточены на усилении своих оборонных потенциалов, в том числе через развитие искусственного интеллекта. (Рисунок 1).

Примечание: составлено на основании данных [5]

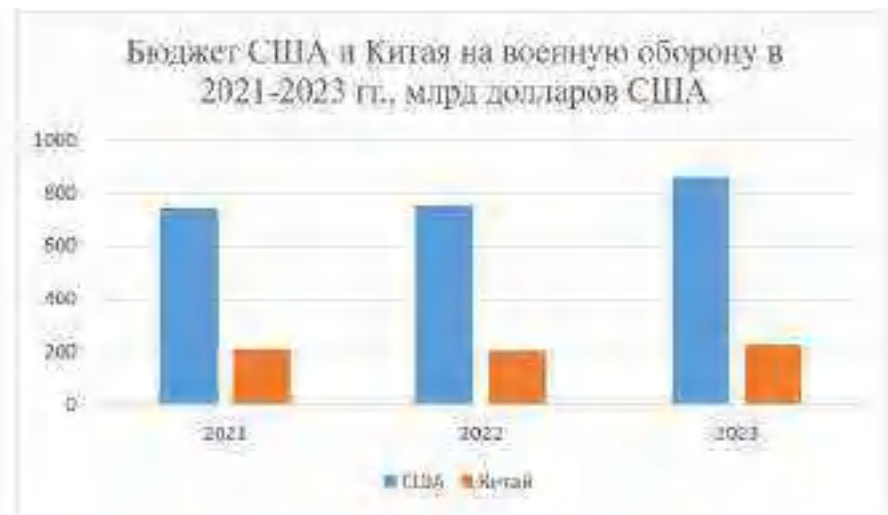

Рисунок 1 Бюджет США и Китая на военную оборону в 2021–2023 гг., млрд долларов США

мира через силу», делая акцент на глобальном лидерстве и проекции силы для обеспечения международной безопасности.

Эти различия особенно ярко проявляются в оборонных расходах обеих стран. В Национальной стратегии безопасности США от октября 2022 года президент Джо Байден прямо указал на Китай как основного со-

Исходя из предоставленных данных, можно отметить, что несмотря на то, что Китай увеличивает бюджет на военную оборону, бюджет США выше по показателям на 78%. Следует рассмотреть затраты государств на искусственный интеллект (Рисунок 2).

Примечание: составлено на основании данных [5]

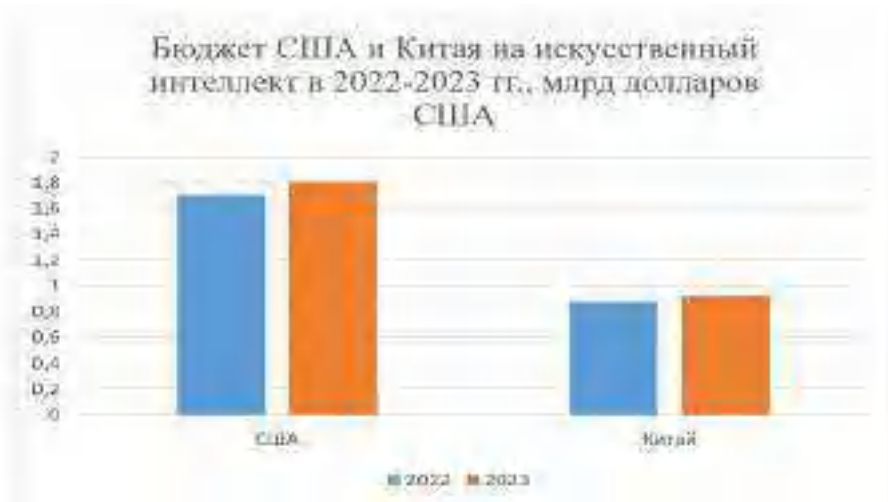

Рисунок 2 Бюджет США и Китая на искусственный интеллект в 2022–2023 гг., млрд долларов США

Приведённые данные свидетельствуют о том, что расходы США на ИИ на 49% превышают расходы Китая, подтверждая их лидерство в развитии ИИ и обороне. ИИ становится ключевым фактором глобальной технологической трансформации, особенно в военной сфере. Китай и США являются ведущими разработчиками ИИ и военных технологий, но китайский подход носит более комплексный характер. В этом контексте стоит отметить концепцию «Трёх военных кораблей», представленную Китаем в 2003 году, которая включает стратегические аспекты психологической, информационной и юридической войны, требующие правового анализа применения ИИ в военной сфере [6]. То есть, Китай акцентирует внимание на роли трех военных действий, благодаря которым могут добиться преимущества перед противником до возникновения конфликта или в случае его эскалации. Министерство обороны США оценило данную концепцию как трехмерный процесс ведения боевых действий, включающий альтернативные средства [7]. Американские специалисты в области планирования считают такую тактику обманчивой и рискованной. Стратегия «Три военных корабля» демонстрирует не только стремление Китая адаптироваться к текущему военному и геополитическому превосходству США, но и его готовность интегрировать новые технологии, такие как ИИ, в свою оборонную доктрину.

В то время как США активно проявляют глобальное лидерство, Китай сосредотачивает свои усилия на асимметричной военной тактике и разработке передовых технологий, оснащенных искусственным интеллектом, с целью повышения боевой эффективности, снижения риска для военнослужащих и оптимизации военных операций.

Эти усилия также поддерживаются стратегическими инициативами на уровне государственной политики. В 2015 году был принят десятилетний план «Сделано в Китае 2025» [8], направленный на превращение Китая в лидера в области высокотехнологичного производства. В дополнение к этому 13-й пятилетний план КПК, опубликованный в 2016 году, представляет ИИ как один из областей развития страны и стимулирования экономического роста, но с выпуском Плана развития нового поколения ИИ (NGAI) в июле 2017 года, он стал основополагающим элементом национального развития Китая.

План включает три ключевых этапа: сокращение технологического отставания до

2020 года, достижение значительных успехов в ИИ и модернизации экономики к 2025 году, а также разработку этических норм и стандартов, с акцентом на автономное оружие и его влияние на международную безопасность.

Для реализации этих целей в период с 2017 по 2023 гг. было принято несколько нормативных актов, таких как, «Положение о контроле за безопасностью киберпространства» вступившее в силу 01 июня 2017 года, регулирующие вопросы кибербезопасности и защиты данных, связанных с использованием ИИ в оборонных системах [9]. В сентябре 2021 года опубликован «Кодекс этики искусственного интеллекта нового поколения», разработанный Министерством науки и технологий Китая, включающий мероприятия по контролю за применением ИИ для укрепления национальной безопасности [10]. 15 августа 2023 года, вступило в силу «Положение о временных мерах по управлению услугами генеративного искусственного интеллекта», разработанное Управлением киберпространства Китая совместно с другими государственными органами, регулирующие использование генеративного ИИ, безопасность данных и защиту общественных интересов. [11].

Отдельное внимание заслуживают и другие Проекты, которые еще не приняты в качестве закона, но их публикация говорит о твердом намерении Китая разработать всестороннее законодательство, регулирующее применение ИИ, включая военные технологии:

Официальная позиция по этическому управлению искусственным интеллектом, опубликованный ноябре 2022 года, акцентирующая внимание на необходимости международного согласования этических стандартов для ИИ, в том числе военного ИИ в различных сферах, включая оборонную.

Закон КНР об искусственном интеллекте (экспертный проект) от 16 марта 2024 года, представляет собой предварительный Проект предлагаемого КНР Закона об ИИ, направленный на регулирование ИИ, ответственности за неправомерное использование технологий ИИ как разработчиками, поставщиками, так и пользователями, а также защиты законных прав и интересов отдельных лиц и организаций [12].

Эти акты иллюстрируют усилия Китая по формированию правовой базы для регулирования ИИ, особенно в военном контексте, с акцентом на национальные интересы и международное сотрудничество.

Особое внимание заслуживает Проект Закона КНР об искусственном интеллекте, который демонстрирует переход к более систематическому и риск-ориентированному регулированию. Так, статья 94 акцентирует внимание на базовых моделях ИИ, которые обладают широкими когнитивными возможностями и применяются в различных продуктах, а не в качестве ИИ, напоминающего человеческое сознание [13]. Эти модели по аналогии разработок «Железный купол» [1], требуют строгого надзора, а также в военном контексте, где управление автономными системами оружия и анализ стратегической информации подчинены высокому уровню контроля. Это отражает китайское стремление к дифференцированному регулированию, основанному на уровнях риска, что позволяет минимизировать потенциальные угрозы и обеспечивать высокую степень безопасности.

Регулярные проверки и оценка безопасности систем, как установлено в статье 62, являются основополагающими для обеспечения надежности и функциональности критически важного ИИ. Эти мероприятия необходимы для предотвращения потенциальных сбоев и уязвимостей, которые могут существенно повлиять на эффективность и безопасность военных операций. В частности, в контексте военных технологий регулярное тестирование и верификация всех аспектов управления беспилотными летательными аппаратами (БПЛА) и других автономных систем становятся критичными для соблюдения установленных стандартов и минимизации эксплуатационных рисков. Эффективное управление БПЛА, таких как стелс-БПЛА "Dark Sword", требует тщательного мониторинга их работы, чтобы предотвратить любые сбои или технические недостатки [14].

В связи с этим, механизмы мониторинга рисков и реагирования на чрезвычайные ситуации, изложенные в статье 63, подчеркивают необходимость создания эффективных систем для оперативного выявления и устранения ошибок и уязвимостей. В военном контексте такие механизмы могут включать автоматическое обнаружение и реагирование на кибератаки для защиты стратегически значимых объектов [12]. Например, системы мониторинга в ракетных комплексах могут обеспечить быструю реакцию на попытки несанкционированного доступа или вмешательства, что способствует защите национальной безопасности и предотвращению возможных угроз.

Вместе с тем, применение современных

методов защиты информации, маркировки, раскрытие информации о рисках, как указано в статьях 51, 55 и 56, представляет собой неотъемлемую часть управления критически важным ИИ [12]. Эти меры направлены на обеспечение надежной защиты данных и систем для безопасного функционирования ИИ в оборонной сфере. Технологии шифрования помогают предотвратить несанкционированный доступ и обеспечивают защиту информации от потенциальных угроз [12].

Таким образом, интеграция требований регулярного надзора, мониторинга рисков и защиты информации создает надежную основу для управления ИИ в военных и других областях. Эти принципы регулирования способствуют обеспечению безопасности и эффективности ИИ-систем.

С точки зрения международного права, эти меры и принципы регулирования подчеркивают необходимость соблюдения международных норм и стандартов в области использования ИИ, в том числе в военном применении. Китайское законодательство, как представлено в указанных статьях, стремится интегрировать лучшие практики защиты данных и обеспечения безопасности с учетом глобальных стандартов и обязательств. В частности, деятельность по военному развитию и использованию ИИ, регулируемая Центральным военным советом (статья 95), демонстрирует приверженность к соблюдению международных обязательств и норм, связанных с контролем над военными технологиями и их потенциальным воздействием на глобальную безопасность. Это также отражает необходимость международного сотрудничества и согласования стандартов в области ИИ для поддержания глобального мира и стабильности [12].

Тем не менее, несмотря на такие достижения китайского законодательства, автор выявил недостатки и проблемы китайского подхода к регулированию искусственного интеллекта, военного ИИ, с точки зрения международного права,

Во-первых, фрагментарность и отсутствие системности в национальном регулировании ограничивают возможность Китая выработать универсальный подход, который мог бы быть интегрирован в международные правовые механизмы. Это усложняет диалог с другими государствами и участие в международных инициативах по выработке единых стандартов регулирования ИИ.

Во-вторых, отсутствие четких механизмов защиты прав человека, включая право

на приватность, может вступать в противоречие с международными стандартами, такими как основополагающие принципы ООН по защите прав человека в цифровую эпоху. Это создает дополнительные препятствия для Китая в активной интеграции в международные инициативы и затрудняет трансграничное регулирование технологий, включая военный ИИ.

Кроме того, существуют три ключевые проблемы, которые в настоящее время стоят перед Китаем в контексте использования ИИ в вооруженных силах:

1. Недоверие к полностью автономным системам: это ограничивает развитие боевых систем с ИИ, так как опасения по поводу их надежности и безопасности сдерживают внедрение таких технологий.

2. Риск принятия решений о применении высокоточного и ядерного оружия: Использование ИИ для принятия решений в столь критических областях требует разработки надежных систем для предотвращения необоснованного применения.

3. Уязвимость ИИ-систем к атакам: Эти системы подвержены риску кибератак, что подчеркивает необходимость усиления мер защиты для обеспечения их безопасности.

Таким образом, выявленные недостатки и вызовы подчеркивают необходимость реформирования китайского законодательства в области военного ИИ. Применение комплексного подхода к решению этих проблем не только повысит соответствие китайских стандартов международным нормам, но и укрепит международное сотрудничество в сфере оборонных технологий. Это позволит Китаю более эффективно участвовать в глобальных инициативах, направленных на выработку единых стандартов и механизмов

регулирования, а также способствовать развитию безопасных и этических технологий на международной арене.

Заключение

В заключение следует отметить, что законодательное регулирование искусственного интеллекта в Китае, особенно в военном контексте, демонстрирует амбициозные усилия страны по созданию комплексной правовой базы, направленной на контроль и развитие технологий ИИ. Несмотря на значительные достижения в области разработки стандартов и принятия нормативных актов, таких как проект Закона об искусственном интеллекте, существуют определенные правовые и институциональные вызовы, требующие решения. Фрагментарность регулирования, отсутствие системности и четкого разграничения компетенций между государственными органами создают правовую неопределенность, которая может препятствовать эффективному международному взаимодействию.

Китай продолжает акцентировать внимание на защите данных, оценке рисков и внедрении мер по обеспечению безопасности в применении военных ИИ-систем, что соответствует международным стандартам. Однако остаются открытыми вопросы доверия к автономным боевым системам, защиты ИИ от кибератак, а также минимизации рисков неконтролируемого использования высокотехнологичного вооружения.

Для успешного лидерства Китая в регулировании ИИ, как на национальной, так и международной арене, необходима более системная и целостная правовая структура, способная адаптироваться к динамике технологических изменений и отвечать вызовам глобальной безопасности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kania, E. B. *In military-civil fusion, China is learning lessons from the United States and starting to innovate.* - *The Strategy Bridge*. – 2019. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2019/8/27/in-military-civil-fusion-china-is-learning-lessons-from-the-united-states-and-starting-to-innovate> (Дата обращения: 01.06.2023).
2. Brown, C. *Universal human rights: A critique.* // *The International Journal of Human Rights*. – 1997. – Т. 1 (2): 41–65. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://doi.org/10.1080/13642989708406666> (Дата обращения: 24.05.2023).
3. Chan J. C. W. *A Confucian perspective on human rights for contemporary China* // In: Joanne R. Bauer and Daniel A. Bell (eds.), *The East Asian Challenge for Human Rights*. – 1999. (Дата обращения: 24.05.2023).
4. Wong P. H. *Cultural differences as Excuses? Human rights and cultural values in global ethics and governance of AI* // *Philosophy & Technology*. – 2020. – Т. 33. – №. 4. – С. 705–715. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://link.springer.com/article/10.1007/S13347-020-00413-8> (Дата обращения: 24.05.2023).

5. Harper J. *Pentagon requesting more than \$3 B for AI, JADC2* // *Defensescoop.com*. – 2023. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://defensescoop.com/2023/03/13/pentagon-requesting-more-than-3b-for-ai-jadc2/> (Дата обращения: 20.06.2023).
6. Li J. *Artificial Intelligence Technology and China's Defense System* // *Journal of Indo-Pacific Affairs*. – 2022. – Т. 5. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2019/8/27/in-military-civil-fusion-china-is-learning-lessons-from-the-united-states-and-starting-to-innovate> (Дата обращения: 03.06.2023).
7. Morgan F. E. et al. *Military applications of artificial intelligence* // Santa Monica: RAND Corporation. – 2020. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR3100/RR3139-1/RAND_RR3139-1.pdf (Дата обращения: 21.04.2023).
8. Яо Л. *Нормативно-правовое регулирование генеративного искусственного интеллекта в Великобритании, США, Европейском союзе и Китае* // *Право. Журнал Высшей школы экономики*. – 2023. – №. 3. – С. 245-267. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://doi.org/10.17323/2072-8166.2023.3.245.267> (Дата обращения: 12.04.2023).
9. *Cybersecurity Law of the People's Republic of China*. DigiChina. – 2017. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://digichina.stanford.edu/work/translation-cybersecurity-law-of-the-peoples-republic-of-china-effective-june-1-2017/> (Дата обращения: 07.05.2023).
10. Igorevich D. R. *Regulatory Principles of Development, Introduction and Use of Artificial Intelligence in Asian countries* // *Legal Issues in the digital Age*. – 2022. – №. 3. – С. 101-119. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lida.hse.ru/article/view/16264> (Дата обращения: 19.07.2023).
11. Mao Y., Shi-Kupfer K. *Online public discourse on artificial intelligence and ethics in China: context, content, and implications* // *AI & society*. – 2023. – С. 1-17. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://doi.org/10.1007/s00146-021-01309-7> (Дата обращения: 04.05.2023).
12. CSET. *Artificial Intelligence Law of the People's Republic of China (Draft for Suggestions from Scholars)* // Center for Security and Emerging Technology. Center for Security and Emerging Technology. – 2024. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cset.georgetown.edu/publication/china-ai-law-draft/#:~:text=The%20draft%20law%20specifies%20various,the%20assistance%20of%20AI%20technology> (Дата обращения: 05.04.2024).
13. Hannas W. C. et al. *China's Advanced AI Research: Monitoring China's Paths to "general" Artificial Intelligence*. – Center for Security and Emerging Technology. - 2022. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://doi.org/10.51593/20210064> (Дата обращения: 19.08.2023).
14. Shokirov R. et al. *Prospects of the development of unmanned aerial vehicles (UAVs) // Technical science and innovation*. – 2020. – Т. 2020. – №. 3. – С. 4-8. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://btstu.researchcommons.org/journal/vol2020/iss3/5/> (Дата обращения: 05.05.2023).

REFERENCES

1. Kania, E. B. *In military-civil fusion, China is learning lessons from the United States and starting to innovate*. - *The Strategy Bridge*. – 2019. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://thestrategybridge.org/the-bridge/2019/8/27/in-military-civil-fusion-china-is-learning-lessons-from-the-united-states-and-starting-to-innovate> (Date of reference: 01.06.2023).
2. Brown, C. *Universal human rights: A critique*. // *The International Journal of Human Rights*. – 1997.– Т. 1 (2): 41–65. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://doi.org/10.1080/13642989708406666> (Date of reference: 24.05.2023).
3. Chan J. C. W. *A Confucian perspective on human rights for contemporary China* //In: Joanne R. Bauer and Daniel A. Bell (eds.), *The East Asian Challenge for Human Rights*. – 1999. (Date of reference: 24.05.2023).
4. Wong P. H. *Cultural differences as excuses? Human rights and cultural values in global ethics and governance of AI* // *Philosophy & Technology*. – 2020. – Т. 33. – №. 4. – С. 705-715. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://link.springer.com/article/10.1007/S13347-020-00413-8> (Date of reference: 24.05.2023).
5. Harper J. *Pentagon requesting more than \$3 B for AI, JADC2* // *Defensescoop.com*. – 2023. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://defensescoop.com/2023/03/13/pentagon-requesting-more-than-3b-for-ai-jadc2/> (Date of reference: 20.06.2023).

6. Li J. *Artificial Intelligence Technology and China's Defense System* // *Journal of Indo-Pacific Affairs*. – 2022. – Т. 5. – [Electronic resource]. - Access mode: https://media.defense.gov/2022/Mar/28/2002964034/-1/-1/1/FEATURE_LI.PDF (Date of reference: 03.06.2023).
7. Morgan F. E. et al. *Military applications of artificial intelligence* // Santa Monica: RAND Corporation. – 2020. – [Electronic resource]. - Access mode: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR3100/RR3139-1/RAND_RR3139-1.pdf (Date of reference: 21.04.2023).
8. YAo L. *Normativno-pravovoe regulirovanie generativnogo iskusstvennogo intellekta v Velikobritanii, SSHA, Evropejskom soyuze i Kitae* // *Pravo. ZHurnal Vysshej shkoly ekonomiki*. – 2023. – №. 3. – P. 245-267. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://doi.org/10.17323/2072-8166.2023.3.245.267> (Date of reference: 12.04.2023).
9. *Cybersecurity Law of the People's Republic of China*. DigiChina. – 2017. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://digichina.stanford.edu/work/translation-cybersecurity-law-of-the-peoples-republic-of-china-effective-june-1-2017/> (Date of reference: 07.05.2023).
10. Igorevich D. R. *Regulatory Principles of Development, Introduction and Use of Artificial Intelligence in Asian countries* // *Legal Issues in the digital Age*. – 2022. – №. 3. – P. 101-119. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://lida.hse.ru/article/view/16264> (Date of reference: 19.07.2023).
11. Mao Y., Shi-Kupfer K. *Online public discourse on artificial intelligence and ethics in China: context, content, and implications* // *AI & society*. – 2023. – P. 1-17. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://doi.org/10.1007/s00146-021-01309-7> (Date of reference: 04.05.2023).
12. CSET. *Artificial Intelligence Law of the People's Republic of China (Draft for Suggestions from Scholars)* // Center for Security and Emerging Technology. Center for Security and Emerging Technology. – 2024. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://cset.georgetown.edu/publication/china-ai-law-draft/#:~:text=The%20draft%20law%20specifies%20various,the%20assistance%20of%20AI%20technology> (Date of reference: 05.04.2024).
13. Hannas W. C. et al. *China's Advanced AI Research: Monitoring China's Paths to "general" Artificial Intelligence*. – Center for Security and Emerging Technology. - 2022. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://doi.org/10.51593/20210064> (Date of reference: 19.08.2023).
14. Shokirov R. et al. *Prospects of the development of unmanned aerial vehicles (UAVs) // Technical science and innovation*. – 2020. – Т. 2020. – №. 3. – P. 4-8. – [Electronic resource]. - Access mode: <https://btstu.researchcommons.org/journal/vol2020/iss3/5/> (Date of reference: 05.05.2023).

УДК 34.01

ВОЗВРАЩАЯСЬ К НАУЧНОЙ ПУБЛИКАЦИИ К.Ю.Н. З.Г. КАЗИЕВА, А.Б. ЕСИМОВОЙ «ОТРАСЛЕВОЙ ПРАВОВОЙ МОНИТОРИНГ: ОБЩЕЕ ПОНЯТИЕ, ЗАДАЧИ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ»

Жадауова Жанара Абдылдаевна

Кандидат юридических наук, ведущий научный сотрудник отдела анализа эффективности законодательства Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан;
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: zhanara76@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена обзору научной статьи З.Г. Казиева, А.Б. Есимовой «Отраслевой правовой мониторинг: общее понятие, задачи и возможности проведения», опубликованной на страницах журнала «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан» в 2016 году.

В статье раскрывается общее понятие, юридическая природа отраслевого правового мониторинга, рассматриваются вопросы организации отраслевого правового мониторинга. Авторы описывают цели и задачи правового мониторинга, согласно Закону Республики Казахстан «О нормативных правовых актах».

Рекомендации, выработанные З.Г. Казиевым, А.Б. Есимовой, направленные на введение отраслевого правового мониторинга, были реализованы государственными органами и «Институтом законодательства и правовой информации Республики Казахстан» (далее - Институт) в рамках альтернативного правового мониторинга (анализа эффективности законодательства).

Особое внимание уделено организационно-правовым аспектам отраслевого анализа законодательства, проводимого на сегодняшний день Институтом. Анализ эффективности законодательства проводится в целях оказания содействия государственным органам при проведении правового мониторинга.

Проводимый Институтом в настоящее время отраслевой анализ законодательства (в пилотном режиме) заключается в изучении состояния нормативного регулирования в масштабах отрасли деятельности государственного органа, поскольку позволяет оценить эффективность правовой системы в целом.

Ключевые слова: правовой мониторинг, отраслевой правовой мониторинг, альтернативный правовой мониторинг, законотворчество, законодательство.

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КАНДИДАТЫ З.Г. ҚАЗИЕВТІҢ, А.Б. ЕСІМОВАНЫҢ «САЛАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МОНИТОРИНГ: ЖАЛПЫ ҰҒЫМ, МІНДЕТТЕР ЖӘНЕ ӨТКІЗУ МҮМКІНДІКТЕРІ» ҒЫЛЫМИ ЖАРИЯЛАНЫМЫНА ҚАЙТА ОРАЛҒАНДА

Жанара Әбділдақызы Жадауова

Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат Институтының заңнаманың тиімділігін талдау бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері;
Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: zhanara76@mail.ru

Аннотация. Мақала 2016 жылы «Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының хабаршысы» журналының беттерінде жарияланған з.г.к. З.Г. Қазиев, А.Б. Есімованың «Салалық құқықтық мониторинг: жалпы ұғым, міндеттер және өткізу мүмкіндіктері» атты ғылыми мақаласына шолу жасауға арналған.

Мақалада салалық құқықтық мониторингтің жалпы түсінігі, құқықтық табиғаты ашылады, салалық құқықтық мониторингті ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Авторлар «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес құқықтық мониторингтің мақсаттары мен міндеттерін сипаттайды.

Салалық құқықтық мониторингті енгізуге бағытталған з.г.к. З.Ф. Қазиев, А.Б. Есімова әзірлеген ұсынымдарды баламалы құқықтық мониторинг (заңнаманың тиімділігін талдау) шеңберінде мемлекеттік органдар мен «Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат институты» (бұдан әрі - Институт) іске асырды.

Институт жүргізіп отырған заңнаманы салалық талдаудың ұйымдастырушылық-құқықтық аспектілеріне ерекше назар аударылды. Заңнаманың тиімділігіне талдау құқықтық мониторинг жүргізу кезінде мемлекеттік органдарға жәрдем көрсету мақсатында жүргізіледі.

Институт қазіргі уақытта жүргізіп отырған заңнаманың салалық талдауы (пилоттық режимде) мемлекеттік органның қызмет саласы ауқымындағы нормативтік реттеудің жай-күйін зерделеуден тұрады, өйткені ол тұтастай алғанда құқықтық жүйенің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: құқықтық мониторинг, салалық құқықтық мониторинг, баламалы құқықтық мониторинг, заң шығару, заңнама.

RETURNING TO THE SCIENTIFIC PUBLICATION OF CANDIDATE OF LEGAL SCIENCES Z.G. KAZIEV, A.B.YESSIMOVA «SECTORAL LEGAL MONITORING: GENERAL CONCEPT, TASKS AND POSSIBILITIES OF CONDUCTING»

Zhadauova Zhanara Abdyldaevna

*Candidate of Legal Sciences, Leading Researcher of the Department of Analysis of the Effectiveness of Legislation of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan;
Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: zhanara76@mail.ru*

Abstract. The article is devoted to the review of the scientific article by Z.G. Kaziev and A.B. Yessimova «Sectoral legal monitoring: a general concept, tasks and possibilities of conducting» published on the pages of the journal «Bulletin of the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan» in 2016.

The article reveals the general concept, the legal nature of sectoral legal monitoring, and discusses the organization of sectoral legal monitoring. The authors describe the goals and objectives of legal monitoring in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan «On Regulatory legal acts».

The recommendations developed by Z.G. Kaziev and A.B. Yessimova aimed at introducing sectoral legal monitoring were implemented by government agencies and the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan (hereinafter - the Institute) within the framework of alternative legal monitoring (analysis of the effectiveness of legislation).

Special attention is paid to the organizational and legal aspects of the sectoral analysis of legislation conducted by the Institute today. The analysis of the effectiveness of legislation is carried out in order to assist government agencies in conducting legal monitoring.

The sectoral analysis of legislation currently conducted by the Institute (in pilot mode) consists in studying the state of regulatory regulation on the scale of the branch of activity of a state body, since it allows to assess the effectiveness of the legal system as a whole.

Keywords: legal monitoring, sectoral legal monitoring, alternative legal monitoring, lawmaking, legislation.

DOI: 10.52026/2788-5291_2024_79_4_309

Введение

Сотрудниками Центра правового мониторинга ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», в 2016 году была опубликована научная статья на тему: «Отраслевой правовой мониторинг: общее понятие, задачи и возможности проведения»

[1, с.79], на которой хотелось бы остановиться более подробно.

Авторы в статье раскрывают общее понятие, цели и задачи правового мониторинга, рассматривают возможности проведения отраслевого правового мониторинга нормативных правовых актов (далее-НПА).

Отмечаем, что с момента выхода научной публикации З.Г. Казиева, А.Б. Есимовой прошло более восьми лет. При этом актуальность статья несколько не утратила.

Тлембаева Ж.У., Тұрлыбек Д.М. отмечают, что с каждым годом «в Казахстане к организации и проведению правового мониторинга предъявлялись все более высокие требования, предполагающие надлежащую компетентность лиц, непосредственно участвующих в данном процессе, активное взаимодействие государственных структур с наукой, общественностью и бизнесом» [2, с.8].

«Правовой мониторинг обладает достаточным потенциалом, чтобы стать ключевым инструментом совершенствования законодательства и правоприменительной практики» [2, с.7].

Растет массив нормативных правовых актов, а значит и вероятность возникновения пробелов, противоречий в законодательстве.

Арзамасов Ю.Г., Наконечный Я.Е. считают, что общественная значимость и практическая актуальность мониторинга нормативных актов требует принятия сегодня серьезных мер по его качественному обновлению [3, с.203].

В статье авторы задаются вопросом: выполняет ли проводимый до настоящего времени правовой мониторинг свое предназначение, каковы его реальное состояние и перспективы?

По утверждению авторов, к настоящему времени этап формирования понимания правового мониторинга как научного знания и как практической деятельности в основном завершен. В результате этого определены цели, задачи (в вариациях дефиниций, близких к общему пониманию), объекты и субъекты, принципы и виды правового мониторинга, методы и средства, используемые при этом, осуществлена организационно-правовая институализация, анализируется практический опыт его проведения, совершенствуется законодательство.

Вопросу анализа организационно-правовых аспектов проведения правового мониторинга на постсоветском пространстве посвящены работы Ю.Г. Арзамасова, И.Л. Бачило, Д.Б. Горохова, Е.П. Гуйда, Ю.А. Тихомирова, Н.А. Полящук, Я.Е. Наконечного, К.Ю. Нурманбетовой и др.

Неоценимый вклад в исследование данного вопроса в Республике Казахстан был внесен сотрудниками Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан (далее- Институт, ИЗПИ): Е.К. Ах-

метовым, С.Б. Айсиным, Е.А. Дюсеновым, А.Г. Казбаевой, З.Г. Казиевым, А.У. Калиевой, О.С. Карахожаевым, Т.С. Сафаровой, Ж.У. Тлембаевой и др. [4, с. 63]

Материалы и методы

При проведении анализа были использованы как общенаучные, логические методы (анализа, синтеза, дедукции, индукции и т.д.), так и частно-научные методы, том числе сравнительно-правовой метод, технико-юридический метод, формально-правовой.

Основные положения

Координацию деятельности государственных органов по правовому мониторингу осуществляет Министерство юстиции Республики Казахстан при непосредственном участии Института.

Справочно: Согласно подпункту 20) статьи 1 Закона РК «О правовых актах», **правовой мониторинг** - система постоянного наблюдения, сбора, анализа информации о состоянии законодательства Республики Казахстан и практике его применения с целью оценки и прогнозирования эффективности законодательства Республики Казахстан, выработки предложений по его совершенствованию, осуществляемая в соответствии со статьями 50 и 51 настоящего Закон.

В соответствии со статьей 50 Закона РК «О правовых актах» правовой мониторинг проводится с целью выявления в принятых нормативных правовых актах противоречий законодательству Республики Казахстан, дублирования, пробелов, неэффективно реализуемых, устаревших и коррупциогенных норм права и выработки предложений по их совершенствованию путем прогнозирования, анализа, оценки эффективности реализации принятых нормативных правовых актов.

Государственные органы осуществляют мониторинг нормативных правовых актов, принятых ими, и (или) разработчиками которых они являлись, либо относящихся к их компетенции, и своевременно принимают меры по внесению в них изменений и (или) дополнений или признанию их утратившими силу.

Кроме того, уполномоченным органам предоставлено право привлекать к правовому мониторингу научные и общественные организации, граждан, тем самым расширен инструментальный и круг источников информации для наиболее полного качественного его проведения¹.

Во исполнение указанных задач, право-

¹ Закон Республики Казахстан «О правовых актах» /URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37312788&pos=145;-

вой мониторинг был определен как источник прогнозно-аналитической информации по формированию научно обоснованной правотворческой политики и достижению поставленных законодателем ожидаемых целей путем обеспечения правового качества законодательства, а также оценки эффективности законодательства.

Авторами отмечалось, что текущий мониторинг законодательства и правоприменительной практики не в полной мере соответствует главной идее правового мониторинга.

Оценивая современное состояние проводимого мониторинга, по мнению авторов, приходится констатировать, что действующий механизм и его результаты решают только ту задачу, которая позволяет анализировать и корректировать качество нормативных правовых актов, принятых тем или иным правотворческим органом в соответствии с предоставленной правотворческой компетенцией, оставляя «за бортом» ключевые цели правового мониторинга.

Поэтому выводы, сделанные в статье, позволили глубже понять, что конечной целью правового мониторинга является оценка эффективности правовой системы и прогнозно-аналитическое обеспечение правотворческой деятельности по ее совершенствованию и реализации законных интересов человека и общества и, тем самым, отличается от цели, указанной в Законе Республики Казахстан «О правовых актах», но отражает истинное предназначение правового мониторинга.

В связи с этим авторы полагают, что такое разновекторное формулирование целей и задач правового мониторинга на уровне системообразующих нормативных документов, а на уровне Закона - нацеливание мониторинга на выявление и устранение дефектов только НПА, а не законодательства в целом, приводит к тому, что не выполняется главная цель мониторинговой деятельности.

Хотелось бы отметить, что предложения и рекомендации, выработанные З.Г. Казиевым, А.Б. Есимовой направленные на введение отраслевого анализа законодательства, в определенной степени были реализованы в рамках альтернативного правового мониторинга.

В настоящее время РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой ин-

формации Республики Казахстан», являясь научным учреждением и подведомственной организацией Министерства юстиции Республики Казахстан, согласно постановлению Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2019 года № 149 «О некоторых вопросах нормотворческой деятельности в Республике Казахстан»² ежегодно на плановой основе осуществляет анализ эффективности законодательства (анализ НПА), как альтернативный правовой мониторинг³.

Результаты анализа эффективности формируются в виде аналитических справок, и направляются в уполномоченные государственные органы для учета предложений и замечаний в законотворческой деятельности, а также размещает в Базе данных «ZAN.KZ» в виде Сборника.

Анализ эффективности законодательства (анализ НПА) проводится в целях оказания содействия государственным органам при проведении правового мониторинга.

Вместе с тем, проводимый ИЗПИ в настоящее время отраслевой анализ законодательства заключается в изучении состояния нормативного регулирования в масштабах отрасли деятельности государственного органа, поскольку позволяет оценить эффективность правовой системы в целом.

Отраслевой анализ законодательства заключается в организации и проведении анализа на основе изучения состояния нормативного регулирования в масштабах отрасли деятельности госоргана либо в рамках общественно-значимого вопроса, проблемы в какой-либо сфере общественных отношений и т.д. В частности, авторы предлагали для проведения отраслевого анализа законодательства за основу взять классификацию отраслевой структуры законодательства.

Отраслевой анализ законодательства позволит проанализировать конкретные НПА, принятые в реализацию данной отрасли; выявит целостную картину для устранения правовых пробелов, исключения дефектных, неэффективных и декларативных норм; комплексный анализ законодательства, с привлечением более широкого круга общественных, научных организаций и граждан.

Результаты и обсуждение

Отраслевой анализ проводится в соответствии с Методическими рекомендациями по

46#pos=145;-46 (дата обращения: 03.12.2024)

² О некоторых вопросах нормотворческой деятельности в Республике Казахстан. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2019 года № 149. /URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000149> (дата обращения: 06.12.2024)

³ Об утверждении Правил проведения правового мониторинга. Приказ Министра юстиции Республики Казахстан от 11 июля 2023 года № 471. /URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2300033069> (дата обращения: 06.12.2024)

проведению правового мониторинга нормативных правовых актов (в пилотном режиме). В рамках правового мониторинга осуществляется общая характеристика отрасли (подотрасли) законодательства; выполняется ретроспективный анализ законодательных актов и текущего состояния правового регулирования; рассматривается на соответствие правового регулирования стратегическим целям, проводимой государством политике и принятым международным обязательствам; анализируется правоприменительная практика; устанавливается наличие потенциально неконституционных и коррупциогенных норм, противоречий, коллизий, пробелов и дублирований, устаревших, декларативных, бланкетных и отсылочных норм.

Начиная со 2-го квартала 2023 года, Институтом совместно с Департаментом праворазъяснения и координации Министерства юстиции Республики Казахстан (далее – ДПК) в пилотном формате проведена работа по осуществлению отраслевого анализа в отдельных сферах действующего законодательства. В целях продолжения данной работы, приказом Министра юстиции Республики Казахстан от 22 января 2024 года № 55 были внедрены новые подходы к проведению анализа и утверждены отрасли (подотрасли) законодательства, подлежащие анализу эффективности Институтом. Введенный новый подход проведения анализа эффективности законодательства, заключается в осуществлении отраслевого анализа и предполагает выработку научно-обоснованных концептуальных предложений, направленных на повышение эффективности в конкретной (точечной) сфере действующего законодательства.

Справочно: Так, за 9 месяцев 2024 года Институтом были подготовлены 10 аналитических справок и проанализировано более 42

законодательных и подзаконных актов, включающие результаты анализа эффективности различных отраслей законодательства. В ходе анализа были выработаны 273 рекомендаций и предложений, направленные на совершенствование законодательства, в том числе на исключение противоречий, коллизий, пробелов, дублирований и т.д.

Всего за период 2023 года подготовлено 23 аналитические справки по результатам анализа эффективности законодательства, рассмотрено 73 закона. По результатам проведенного анализа было выработано 1025 рекомендаций⁴.

Добавим, что анализ эффективности законодательства проводится ежегодно на плановой основе, перечень НПА для проведения анализа формируется на основе предложений государственных органов и плана законопроектных работ на предстоящий год (п. 3 ст. 50 Закона Республики Казахстан «О правовых актах»).

Таким образом, в целом итоговые результаты этой аналитической деятельности содержат оценку состояния и эффективности законодательства, правоприменения, предложения по их совершенствованию, выводы прогнозного характера.

Заключение

Рекомендации З.Г. Казиева, А.Б. Есимовой, направленные на введение отраслевого анализа законодательства в определенной степени были реализованы в рамках отраслевого мониторинга, проводимого государственными органами, а также альтернативного правового мониторинга (анализа эффективности отрасли законодательства), осуществляемого на сегодняшний день в пределах пилотного проекта сотрудниками отдела эффективности законодательства Института.

ЛИТЕРАТУРА

1. Казиев З.Г., Есимова А.Б. *Отраслевой правовой мониторинг: общее понятие, задачи и возможности проведения* // Вестник Института законодательства и правовой информации. – 2016. – №1(42). – С. 79-86.

2. Тлембаева Ж.У., Турлыбек Д.М. *Правовой мониторинг как инструмент модернизации национальной правовой системы Республики Казахстан* // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения (Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации). – 2018. – №4. – С. 5-11.

3. Арзамасов Ю.Г., Наконечный Я.Е. *Мониторинг в правотворчестве: теория и методология*. – М.: Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2009. – 227с.

4. *Общественный мониторинг: состояние и перспективы развития. Монография / Под общ. ред. Сарпекова Р.К. – Нур-Султан: РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан», 2021. – 186 с.*

⁴ Примечание: при расчете количества рекомендаций необходимо учитывать, что проанализирована 721 статья КоАП

REFERENCES

1. Kaziev Z.G. Esimova A.B. Otrasleyoi pravovoi monitoring_ obschee ponyatie zadachi i vozmozhnosti provedeniya // Vestnik Instituta zakonodatelstva i pravovoi informacii. - 2016. - №1 (42) - S. 79-86.
2. Tlembaeva J.U. Turlibek D.M. Pravovoi monitoring kak instrument modernizacii nacionalnoi pravovoi sistemi Respubliki Kazahstan. //Jurnal zarubejnogo zakonodatelstva i sravnitel'nogo pravovedeniya Institut zakonodatelstva i sravnitel'nogo pravovedeniya pri Pravitelstve Rossiiskoi Federacii). - 2018. - №4. - S. 5-11.
3. Arzamasov Yu.G. Nakonechnii Ya.E. Monitoring v pravotvorchestve: teoriya i metodologiya. - M.: Izdatelstvo MGTU im.N.E.Baumana, 2009. - 227s.
4. Obschestvennii monitoring: sostoyanie i perspektivi razvitiya. Monografiya/ Pod obsch. red. Sarpekova R.K. - Nur-Sultan: RGP na PHV «Institut zakonodatelstva i pravovoi informacii Respubliki Kazahstan», 2021. - 186 s.

КОНСТИТУЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА В КАЗАХСТАНЕ – ПРОРЫВНОМУ ПРОЕКТУ БЫТЬ!

Малиновский Виктор Александрович

Доктор юридических наук, профессор, директор Центра конституционной экономики Евразийского института экономико-правовых исследований Университета Нархоз; г. Алматы, Республика Казахстан; e-mail: viktor.malinovskiy@narhoz.kz

11-12 октября 2024 года в Университете Нархоз состоялась международная научно-практическая конференция «Конституционная экономика: междисциплинарная отрасль гуманитарных знаний и многопрофильный учебный курс». Она была организована Евразийским институтом экономико-правовых исследований Университета Нархоз (далее ЕИЭПИ).

Открывая конференцию, Президент Университета Нархоз К.Т. Кожахмет особо подчеркнул, что с позиций современного учреждения высшего образования у нас есть прекрасные возможности для концентрации усилий юристов и управленцев, экономистов и менеджеров, политологов и историков, специалистов информационных технологий и даже филологов для взятия на себя повышенных обязательств в области обучения и научных исследований. По нашему глубокому убеждению, таковые должны носить не только сугубо отраслевой, замкнутый в своем пространстве, характер. Каждая из них должна быть открыта всем другим областям знаний. Приносить пользу на их соприкосновении, обогащая друг друга».

Председатель Конституционного Суда РК Азимова Э.А. отметила: «Взаимодействие экономики и права влияет на построение и функционирование правового государства. Таким образом, правильное толкование и реализация положений и норм Основного закона, соблюдение баланса между экономической эффективностью и правовой объективностью определяет развитие экономики в целом».

Председатель Коллегии Евразийской экономической комиссии от Республики Казахстан Сагинтаев Б.А. выделил высокую актуальность предмета форума, акцентировал внимание на следующем: «Во-первых, это формирование в странах – участницах ЕАЭС современных демократических правовых государств с развитыми устойчивыми рыночными экономиками. Считаю, что в каждом из государств накоплен заслуживающий внимания опыт проведения преобразований по утверждению суверенного конституционализма и прочной экономической системы, базирующейся на основном законе. Во-вторых, принципиальной значимостью для развития и расширения интеграционных процессов в рамках ЕАЭС правового компонента, иными словами, продолжением развития действующего наднационального права в его взаимодействии с правовыми системами суверенных государств».

Высокие оценки в адрес Университета Нархоз выставили Рогов И.И. – Председатель Комиссии по правам человека при Президенте РК; Имашева С.В. – Председатель Комитета по законодательству и судебной-правовой реформе Мажилиса Парламента РК; Нурбек Саясат – Министр науки и высшего образования РК; Баталов Р.А. – Председатель президиума Национальной палаты предпринимателей «Атамекен». Ими была поддержана предложенная ЕИЭПИ концепция конституционной экономики в Казахстане в качестве междисциплинарной отрасли гуманитарных знаний и многопрофильного учебного курса.

Повышенный ранг представительства казахстанских государственных органов также показал острую актуальность предмета проведенного форума и внимания к нему со стороны государства.

В целом с докладами на конференции выступили 15 докторов юридических наук (в их числе доктор юридических и физико-математических; доктор экономических и кандидат юридических наук), а также доктора и кандидаты философских наук, экономических наук, кандидаты и магистры различных отраслей сферы юриспруденции. Всего было заслушано около 30 докладов.

В дискуссиях приняли участие коллеги-ученые из Армении, Китая, США, Украины, Чехии, а также из ЕАЭС. Своими наблюдениями, выводами и предложениями поделились представители различных ВУЗов Казахстана и России.

Весьма показательным является то, что учитывая уровень мероприятия, в рамках Евразийской Ассоциации органов конституционного контроля (члены Ассоциации – Азербайджан, Армения, Беларусь, Кыргызстан, Монголия, Российская Федерация, Таджикистан и Узбекистан) Конституционный Суд РК совместно с Университетом Нархоз организовали семинар на тему: «Обращения граждан в органы конституционного контроля: критерии допустимости». Он состоялся 11 октября. При этом первую часть дня участники семинара присутствовали в онлайн формате в зале вместе с нами и получили много полезной информации по конституционной экономике. В свою очередь, это значительно расширило географию участников конференции.

«На наш взгляд, – отметила Азимова Э.А., – совмещение интеграционных усилий в формате данной площадки способствует повышению правовой осведомленности о законодательстве, знакомству с практикой государств-членов и обмену опытом». ЕИЭПИ дорожит вниманием государственных органов и стремится оказывать научное сопровождение их деятельности.

Проблематика конференции заинтересовала педагогов и ученых настолько, что организаторам пришлось продлить обсуждение с одного до двух дней.

Кросс дисциплинарный характер конституционной экономики получил максимальное воплощение в тематике пленарных заседаний и заявленных выступлений.

Первая пленарная сессия именовалась «Конституционная экономика: истоки и современность». Ее основное предназначение состояло в том, чтобы ввести аудиторию в общую проблематику конференции с учетом зарубежного опыта.

Ее открыл Малиновский В.А. – с докладом «Институт экономических отношений в предмете регулирования казахстанских конституций: прошлое, настоящее и будущее». Далее разговор продолжили Ударцев С.Ф. – судья Конституционного Суда РК, д.ю.н., профессор «Конституционный Суд Республики Казахстан о конституционных основах права собственности»; Шапак У. – член Комитета по законодательству и судебно-правовой реформе Мажилиса РК, д.ю.н., профессор «Қаржы-бюджет жүйесіндегі конституциялық қағидалардың іске асырылуындағы проблемалар»; Чжан Юэпин – преподаватель Юридического института Хэйлунцзянского университета (Китай, Хэйлунцзян, Харбин) «Социалистическая рыночная экономика Китая в процессе конституционных изменений: история, система и перспективы»; Ливеровский А.А. – представитель Национального исследовательского университета «Высшая Школа Экономики – Санкт-Петербург», д.ю.н. и к.ф.-м.н., профессор «Конструктивность конституционного регулирования экономических отношений»; Айтхожин К.К. – профессор Университета Кунаев, д.ю.н., профессор «Конституционная экономика Республики Казахстан: теоретико-правовое исследование»; Баженова О.И. – д.ю.н., преподаватель кафедры конституционного и муниципального права МГУ им. М.В. Ломоносова «Экономическая теория в конституционном праве: пределы и возможности»; Болдырев О.Ю. – к.ю.н., преподаватель кафедры конституционного и муниципального права МГУ им. М.В. Ломоносова «Взаимовлияние конституционного права и экономики: многообразие подходов и методологии их исследования»; Денисов С.А. – доцент кафедры прав человека юридического факультета гуманитарного университета г. Екатеринбург, к.ю.н., доцент «Философия конституционной и доконституционной экономики»; Исабаев Э.Т. – заместитель директора ЕИЭПИ, к.ф.н., профессор «Диалектика конституционной экономики, политических институтов и политической культуры (опыт Казахстана)».

Высказанные им научные позиции стали логическим переходом во вторую пленарную сессию «Конституционная экономика Казахстана: на пути от концепции к реальности». Каудыров Т.Е. – профессор Департамента частного права АО «Университет КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева», д.ю.н., профессор выступил с докладом «Конституционные основы построения креативной экономики». Далее свои размышления представили Чупилкина А.Ф. – доцент кафедры конституционного и муниципального права Московского государственного юридического университета имени О.Е. Кутафина (МГЮА), к.ю.н., доцент, докторант кафедры конституционного и муниципального права МГУ «Конституционно-правовая регламентация «всенародного достояния»: цели государственного управления, пробелы и перспективы в сфере обеспечения экономических прав и интересов граждан»; Еремян А.В. – преподаватель Института права и политики РАУ, лектор Палаты адвокатов Республики Армения, независимый эксперт Международной организации тру-

да, к.ю.н., доцент «Достойный труд – социальная основа конституционной экономики»; Арыстанбеков К.Т. – директор Института экономической политики, член Национального Курултая при Президенте РК, д.э.н., к.ю.н. «Воздействие конституционных органов Казахстана на экономический рост»; Борзенко Олена – заведующая сектором международных финансовых исследований Института экономики и прогнозирования Национальной академии наук (Украина, Киев), д.э.н., профессор; профессор Высшей школы политики и международных отношений Лонжюуского университета (Китай) «Проблемы и перспективы государственно-частного партнерства: опыт Украины»; Аубакирова И.У. – директор Института конституционных и политических исследований «Университет КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева», д.ю.н., профессор «Парадигма конституционной экономики в Казахстане: либерализм versus патернализм?»; Марек Йохец – ассоциированный профессор финансов, заместитель декана Школы экономики и менеджмента по науке и развитию Университета Нархоз (Чехия) «Финансовое мышление в конституционной экономике: выгоды и риски инвестирования в Нацфонд»; Каныбеков М.М. – заместитель директора по правовым вопросам Палаты предпринимателей по городу Алматы, регионального представителя Уполномоченного по защите прав предпринимателей Казахстана «Роль и место Национальной Палаты предпринимателей РК в развитии конституционной экономики страны: проблемы и перспективы»; Пан Н.В. – заведующая Центром социальных проектов и общественных инициатив Института парламентаризма РК «Совершенствование законодательных гарантий социально-экономических прав граждан»; Duprey Brendan Kenneth – директор Исследовательского института устойчивого развития Казахстана Университета Нархоз (США) «Устойчивое развитие: основа, необходимая для конституционной экономики»; Бегалиев Б.А. – директор Центра защиты предпринимателей и социологии уголовных правонарушений ЕИЭПИ, профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз, к.ю.н., профессор «Административная юстиция – гарант конституционных прав предпринимателей».

В продленное рабочее время, субботу 12 октября, остроту обсуждения задавала Идрышева С.К. – д.ю.н., профессор Департамента частного права АО «Университет КазГЮУ им. М.С. Нарикбаева» «Право собственности народа на природные ресурсы как особое вещное право»; а также Русанов Г.А. – ассоциированный профессор Школы права и государственного управления Университета Нархоз, PhD, к.ю.н. «Пределы уголовного права в переходной экономике»; Ильина В.О. – магистр юридических наук, докторант КазНУ имени аль-Фараби «Сравнительный анализ понятия «животный мир» в конституционном и уголовном праве стран Центральной Азии (на примере Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана и Таджикистана)»; Нугманова М.С. – ассоциированный профессор, директор Центра исследований гендерной экономики Университета Нархоз «Гендерный анализ экономических проблем как инструмент для нормативно-правового обеспечения социально-ориентированной конституционной экономики Республики Казахстан»; Бычкова Е.С. – управляющий директор ОЮЛ «Цифровой Казахстан», к.ю.н. «Практические и правовые вопросы формирования регуляторных подходов к ответственности цифровых платформ».

Для более глубокого познания сущности и содержания конституционной экономики читающие данный учебный курс преподаватели МГУ и МГЮА 10 марта выступили с гостевыми лекциями перед педагогами, магистрантами и докторантами Нархоза. Баженова О.И. на тему «Проблемы государства в экономической и конституционно-правовой науке», Болдырев О.Ю. – «Многообразие механизмов конституционно-правового регулирования экономики» и Чупилкина А.Ф. – «Конституционно-экономические институты: взгляд в прошлое и перспективы на будущее».

Вероятно, у некоторых читателей в мой адрес возник вопрос: будто бы описание автором столь важной дискуссионной площадки сильно приближено к ее программе. Однако приведенная выше информация максимально конкретно и корректно дает представление о ключевых составляющих конституционной экономики и авторитетных носителях размышлений (об опыте стран с несовпадающими политическими системами; о различных сферах права, философии, экономики; роли государственных, экономических и финансовых самоуправляющихся институтов; человеческом, включая гендерный, компонентах; взаимосвязи и зависимости политических, экономических и социальных отношений; об особенностях конституционной категории принадлежности народу природных ресурсов и мн.др.).

Выстраивание балансов между ними в соответствии и на основе именно конституционных ценностей и принципов и есть неременная гарантия устойчивого развития Казахстана; упрочения справедливого общества, демократического, правового и социального государ-

ства; функционирования развитой рыночной экономики; достижения идеалов, декларированных в преамбуле и статьях раздела I нашего Основного закона.

В завершение конференции Имашев Б.М. – председатель оргкомитета конференции, директор ЕИЭПИ, к.ю.н., профессор – выступил с докладом «Развитие и поддержка малого и среднего предпринимательства как основополагающий принцип конституционной экономики». Он также подвел итоги двухдневной работы. Все высказанные коллегами оценки и предложения будут обобщены и представлены в государственные органы для принятия решений, а также учтены при подготовке учебных материалов. Тексты всех докладов непременно войдут в сборник материалов и станут доступны для общего пользования. Председатель оргкомитета конференции пожелал успехов в достижении целей настоящего масштабного прорывного междисциплинарного проекта!

ЗҚАИ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

2024 жылдың соңғы тоқсаны Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институты үшін маңызды оқиғаларға толы болды, себебі бұл кезеңде 2024 жылды қорытындылау жұмыстары жүргізілді.

Ең алдымен, біздің қызметкерлеріміз маңызды ғылыми шараларда белсенді қатысқанын атап өту қажет. 2024 жылдың 21-22 қарашасында Алматыда Институт директорының орынбасары Р.А. Көкжалов және Заңнаманы тиімді талдау бөлімі басшысының м.а., з.ғ.к. Д.Б. Тебаев «Жас Сәтбаевшылар» атты I Қазақстан жас ғалымдарының конгресі іс-шарасына қатысты. Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы ҚР Ұлттық ғылым академиясы ұйымдастырған осы Конгрессте белгілі ғалым Каныш Сәтбаевтың 125 жылдығына арналған салтанатты шарада біздің әріптесіміз Д.Б. Тебаев ғылым мен білімге қосқан үлесі үшін медальмен марапатталды. Құттықтаймыз!

2024 жылдың 22 қарашасында Институттың ғалым хатшысы, заң ғылымдарының кандидаты, доцент Ж.О. Құлжабаева Костанай қаласында өткен С.С. Алексеев пен Н.А. Шайкеновты еске алуға арналған «Құқық үстемдігі форматындағы қоғам мен адамзаттың өркениеттік қауіпсіздігі» тақырыбында халықаралық ғылыми-практикалық конференцияда пікір алмасты. Бұл конференцияға Қазақстан мен Ресейдің мемлекеттік органдарының өкілдері, ғалымдар мен сарапшылар қатысты. Конференция барысында құқықтың өзгермелі рөлі және оның өркениеттік сынақтар аясында дамуындағы қазіргі мәселелер талқыланды.

2024 жылғы 30 қараша – 1 желтоқсан аралығында Дели қаласында (Үндістан) Азия елдерінің жетекші сарапшыларын, ғалымдары мен мемлекеттік мекемелерінің өкілдерін біріктірген Азиялық құқықтық ақпарат желісінің (Asia Legal Information Network, ALIN) Халықаралық конференциясы өтті, оған Қазақстан атынан заң ғылымдарының докторы, профессор, халықаралық құқық және салыстырмалы құқықтану бөлімінің бас ғылыми қызметкері М.А. Сәрсембаев қатысты. Ол өз баяндамасында «Good Legislative Practice (GRP): Қазақстан Республикасындағы заңнаманың сапасын арттыру стратегиялары» атты тақырыпта заң шығару процесінің кезеңдеріне тоқталды.

Институттың ғылыми өмірінде 2024 жылдың 3 желтоқсанында Лингвистика орталығының басшысы, заң ғылымдарының кандидаты Н.М. Примащевті зейнет жасына толуымен құттықтау маңызды оқиға болды. Институт Нұрзада Махамбетовичке көп жылғы және баға жетпес еңбегі, Қазақстандағы ғылыми қызмет пен құқықтық ғылымның дамуына қосқан үлесі үшін алғыс білдіреді. Шын жүректен

құттықтап, денсаулық, жаңа жетістіктер мен шығармашылық табыстар тілейміз!

2024 жылдың соңында 23 желтоқсандағы Ғылыми кеңестің отырысында Институттың 2024 жылға арналған фундаменталды және қолданбалы ғылыми зерттеулер бағдарламаларының орындалуы қорытындыланып, келесі жылға арналған зерттеу тақырыптары мен бағдарламалары анықталды.

Бұл отырыста Институттың 2024 жылға арналған ғылыми-зерттеу және заң жобалау жұмыс жоспарының орындалуы және болашақ жылға арналған жоспардың бекітілуі туралы мәселе қаралды.

Сонымен қатар, Институттың ғылыми-құқықтық журналы «Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтының жаршысы» сыртқы рецензенті ретінде белсенді қатысып, үлес қосқан ғалымдарға алғыс білдірілді. Рецензенттерге Институт басшысы И.У. Әубәкірова атынан алғыс хаттар табысталды.

Міне, Институттың 2024 жылдың соңғы тоқсанындағы ғылыми өмірінің хронологиясы. Біз келесі шығарылымдарда жаңа оқиғалар мен қызықты шаралар туралы ақпаратпен бөлісуді жалғастыратын боламыз.

ИНФОРМАЦИЯ О НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИЗПИ

Завершающий квартал текущего года для Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан был не менее насыщенным, так как в целом это подведение итогов 2024 года.

Прежде всего стоит отметить, что наши сотрудники принимали активное участие в значимых научных мероприятиях. 21-22 ноября 2024 года в Алматы заместитель директора Кокжалов Р.А. и и.о. руководителя отдела анализа эффективности, к.ю.н. Тебаев Д.Б. приняли участие в I Конгрессе молодых ученых Казахстана «Жас Сәтбаевшылар», организованной Национальной академией наук РК при Президенте Республики Казахстан. На торжественной церемонии, посвященной 125-летию со дня рождения выдающегося казахстанского ученого Каныша Сатпаева, наш коллега Тебаев Д.Б. был удостоен медали за вклад в развитие науки и образования. Поздравляем!

22 ноября 2024 года ученый секретарь Института, к.ю.н., доцент Кулжабаева Ж.О. приняла участие в международной научно-практической конференции на тему «Цивилизационная безопасность общества и человечества в формате верховенства права», посвященной памяти С.С. Алексеева и Н.А. Шайкенова, прошедшей в г. Костанай. В конференции приняли участие представители государственных органов, ученые и специалисты из Казахстана и России. Состоялся обмен мнениями по вопросам, касающимся изменяющейся роли права, а также обсуждены современные проблемы его развития в контексте цивилизационных вызовов.

В период с 30 ноября по 1 декабря 2024 года в г. Дели (Индия) состоялась Международная конференция Азиатской сети правовой информации (ALIN), на которой Казахстан представлял д.ю.н., профессор, главный научный сотрудник отдела международного права и сравнительного правоведения Сарсембаев М.А. В своем докладе «Good Legislative Practice (GRP): Strategies to Improve the Quality of Legislation in the Republic of Kazakhstan» затронул этапы законодательного процесса в нашей стране.

В научной жизни Института значимым событием стало поздравление 3 декабря 2024 года руководителя Центра лингвистики, к.ю.н. Примашева Нурзады Махамбетовича с достижением пенсионного возраста. Институт выражает благодарность Нурзаде Махамбетовичу за многолетнюю и неоценимую работу, его вклад в развитие научной деятельности и правовой науки в Казахстане. Мы искренне поздравляем его и желаем крепкого здоровья, новых свершений и творческих успехов!

В завершение 2024 года на заседании Ученого совета 23 декабря подведены итоги исполнения программ фундаментальных и прикладных научных исследований Института на 2024 год, определены темы и программы исследований на следующий год. Одним из вопросов было исполнение Плана научно-исследовательской и законопроектной работы ИЗПИ РК на 2024 год и утверждение этого плана на будущий год.

Необходимо отметить добросовестную работу уважаемых рецензентов научно-правового журнала «Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан». Группе ученых за активное сотрудничество и вклад в качестве внешнего рецензента журнала объявлена благодарность от лица руководителя Института Аубакировой И.У.

Такова хроника событий научной жизни Института в завершающем квартале 2024 года. Мы будем продолжать делиться информацией о новых событиях и интересных мероприятиях в следующих выпусках журнала.

**ҚР ЗАҢНАМА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҚПАРАТ ИНСТИТУТЫ
ЛИНГВИСТИКА ОРТАЛЫҒЫНЫҢ БАСШЫСЫ,
ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ КАНДИДАТЫ,
ДОЦЕНТ НҰРЗАДА МАХАНБЕТҰЛЫ ПРИМАСHEВТЫҢ
ЗЕЙНЕТКЕРЛІК ЖАСҚА ТОЛУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚҰТТЫҚТАУ**

Нұрзада Маханбетұлы Примашев ғұмырының кемел кезеңі зейнеткерлік жасқа тың жігермен, емен-жарқын көңілмен келіп отыр. Адам өміріндегі бел-белестердің бәрі де маңызды болса керек. Әрбір адамның өзі таңдаған өмір жолы, тыныс-тіршілігі болады. Ғалым Н. Примашевтың өмірінде де алуан түрлі белестер, арман асулары кездесті. Ол ғылым жолына батыл қадам жасағанда сан сынақтан өте алатынына сенімді болды. Атап айтқанда, оның жоғары білім жолындағы сапары Патрис Лумумба атындағы Халықтар достығы университетінің құқықтану мамандығынан басталды. Жас ғалым қажырлы еңбек пен ізденістің нәтижесінде 1991 жылы заңгер біліктілігіне, 2004 жылы заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне, ал 2011 жылы құқықтану доценті ғылыми атағына ие болды. Бұл ретте жас ізденушінің арнайы орта және жоғары оқу орындарын үздік дипломмен аяқтап, испан тілін жетік меңгергенін атап өткен жөн.

Нұрзада Маханбетұлы алғаш еңбек жолын 1992 жылы бастады. 2010 жылдан бастап осы Институттың Лингвистика орталығының бастығы-бас сарапшысы, жетекші ғылыми қызметкері, бас ғылыми қызметкері, басшысы қызметтерін мүлтіксіз атқарып, құрметті демалысқа абыроймен жетіп отыр. Қызмет бабында ол сыйластық пен достықтың үлгісін көрсетіп, әрдайым қол ұшын беруге дайын тұрады. Қазақ тілін, құқық шығармашылығын зерттеп, әрдайым дәріптеуден жалықпайды. Оның кәсіби шеберлігі, қажымас күш-қуаты, кішіпейіл әрі қарапайым болмысы бағалануға лайық.

Нұрзада Маханбетұлы 250-ден астам ғылыми және ғылыми-әдістемелік еңбектің авторы ретінде ғалымдық қажыр-қайратын таныта білді. Өзінің айшықты ой-пікір, ұсыныстарын құқық теориясы, конституциялық құқық, мемлекеттік басқару, ғылыми лингвистикалық сараптама, білім және ғылым проблемаларына арнады. Оның табанды еңбегі норма шығару, құқық салаларының дамып, өркендеуіне, елімізде заңгерлік білім мен ғылыми әлеуеттің қалыптасуына елеулі үлес қосты деп сеніммен айтуға болады. Осы салада терең білімімен, мол тәжірибесімен құрметке бөленген ерекше тұлға. Қажырлы еңбегімен жастарға үлгі бола білді.

Ол Қазақстан Республикасы Әділет министрінің «Әділет органдары жүйесін дамытуға қосқан үлесі үшін» медалімен, «ІІІ дәрежелі заңгер» төсбелгісімен және мерекелік медальдармен, грамоталармен, алғыс хаттармен марапатталды.

Нұрзада Маханбетұлына зейнеткерлік жасқа толуына байланысты жүрекжарды құттықтау арнай отырып, зор денсаулық, баянды бақыт, отбасына амандық, шығармашылық табыс тілейміз!

**Қазақстан Республикасының
Заңнама және құқықтық ақпарат институтының ұжымы**

**Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар
министрлігінің Ақпарат комитетінде тіркелген**

Журналдың шығу мерзімділігі - үш айда бір рет
Мақалаларды журналға орналастыру бойынша
Қазақстан Республикасы Заңнама және құқықтық ақпарат институтына хабарласуға болады
E-mail: institutzakonodatelstva@gmail.com
тел.: 8 (7172) 26-61-22; 57-25-01

Жарияланған материалдар редакцияның көзқарасына сай болмауы мүмкін.
Жариялымдағы фактілер мен
мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.
Редакция қолжазбаларды қайтармайды.
Материалдарды қайта басу редакцияның рұқсатымен мүмкін болады.
Журналға сілтеме жасау міндетті.

**Журнал зарегистрирован в Комитете информации
Министерства информации и коммуникаций Республики Казахстан**

Периодичность выпуска журнала - не реже одного раза в три месяца
По вопросам опубликования статей в журнал обращаться
в Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан
E-mail: institutzakonodatelstva@gmail.com
тел.: 8 (7172) 26-61-22; 57-25-01

Опубликованные материалы могут не совпадать с точкой зрения редакции.
Ответственность за достоверность фактов и сведений,
содержащихся в публикациях, несут авторы.
Редакция не возвращает рукописи.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.
Ссылка на журнал обязательна.

**Journal is registered in the Committee of Information
of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan**

Journal issue periodicity - at least once in three months
For publication of articles in the journal contact
to the Institute of Legislation and Legal Information of the Republic of Kazakhstan
E-mail: institutzakonodatelstva@gmail.com
Tel.: 8 (7172) 26-61-22; 57-25-01

Published materials may not reflect the views of the editorial board.
Authors are responsible for the accuracy of the facts and information contained in publications,
Editors don't return the manuscript.
Reprinting of materials is possible only with permission of the editorial board.
Link to the journal is compulsory.

Вестник Института законодательства и правовой информации
Республики Казахстан, №4(79)-2024 г.

Научно-правовой журнал

Издается в авторской редакции

Подписано в печать 25.11.2024 Дата выхода тиража 30.12.2024
Формат А4 Бумага офсетная Печать цифровая
Объем усл. печ. л. 56,7 Заказ № 11

Сверстано и отпечатано в Институте законодательства
и правовой информации Республики Казахстан
г. Астана, пр. Жеңіс, 15А
8 7172 57-25-01, www.zqai.kz/ru